

БЕКТУРСУН АЛЫМОВ, АЙСУЛУУ ТОЙЧУБАЕВА

АДАБИЯТ

**ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧУ
МЕКТЕПТЕРДИН 6-КЛАССЫ
УЧУН ОКУУ КИТЕБИ**

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги бекиткен*

Төртүнчү басылышы

ТАШКЕНТ
“SHARQ” БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
2017

УНК: 821.512.154(075)

КБК 74.261я72

A – 45

Р е ц е н з е н т т е р:

Ташкент обласынын Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Абдунасыр Темирбаев**;

Ташкент обласынын Бостондук районундагы 38-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Назира Пардабаева**.

Шарттуу белгилер:

– тема боюнча баалоо үчүн суроо жана тапшырмалар;

– берилген макалдардын маанисин чечмелегиле;

– кошумча окугула, учкул сөздөрдү жаттагыла!

A-45 **Алымов Б, Тойчубаева А.**

Адабият: Жалпы билим берүүчү мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби (Авторлор: Б. Алымов, А. Тойчубаева – Т.: “Sharq”, 2017 – 240 б.

УНК: 821.512.154(075)

КБК. 74.261я72

**Республикалык максаттуу китең фондуну
каражаттары эсебинен басылды.**

© Б.Алымов, А.Тойчубаева

© “Sharq” басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын Башкы редакциясы, 2005, 2009, 2013, 2017.

ISBN 978-9943-26-641-4

КИРИШҮҮ

Кымбаттуу досум!

Мына сен 6-класстын окуучусу болдуң. Колунда кармап турган “Адабият” китебинен сен көп нерселерди үйрөнөсүн. Көркөм адабияттын кызыктуу дүйнөсүнө са-пар аласын. Көркөм адабият деген эмне? Көркөм адабият жөнүндө Өзбекстан Республикасынын Бириңчи Президенти И.А.Каримов “Жогорку руханият – жеңилгис күч” чыгармасында: “Адамдын “руханий дүйнөсүн жараты турган дагы бир күдүреттүү каражат” бул – көркөм сөз өнөрү, көркөм адабият болуп саналат. Адабият эзелтеден элдин жүрөгүндөгүлөрүн туяңткан чындык менен адилеттин жарчысы болуп келген”, – деп баса белгилеп өткөн.

Көркөм адабият деген эмне?

Көркөм адабият – көркөм өнөрдүн бир тармагы. Көркөм өнөрдүн тармактарына: кино, театр, музыка, скульптура, архитектура, сүрөт өнөрү ж.б. кирет. Адабият деген жалпы мааниде колдонулган сөз. Тагыраак айтканда, басмадан чыккан бардык эле китеpter адабият деп аталат.

Көркөм адабият – сөз өнөрү. Көркөм адабияттын башкы куралы да сөз. Көркөм адабияттын предмети – адам, анын турмушу, жан дүйнөсүү. Жазуучу өзүнүн чыгармасында кимди гана сүрөттөбөсүн, аны курчаган айланы-чөйрөсүү, жаратылыши, иштеген иши, адамдар менен болгон карым-катнашы жана башкалары менен бирдикте карайт. Демек, турмуштагы болгон окуяны көркөм сөздүн күчү менен сезим элегинен өткөрүп, образдаштыруу менен кайра иштеп чыгат.

Оозеки эл чыгармачылыгы адабият илиминде *фольклор* деп аталат. Көркөм адабияттын ыр түрүндөгүсү –

поэзия, кара сөз түрүндөгүсү – проза, ал эми сахнада оюн коюуга ылайыкталып жазылган түрү – драма деп аталат.

“Тарыхсыз эл болбойт” – дегендей, сен алгач элибиздин оозеки чыгармачылыгын биздин доорго чейин сактап келген, элибиздин таланттуу, чукугандай сөз тапкан чечен ақындары жөнүндөгү түшүнүккө ээ болосун. Алардын чыгармалары менен таанышасын.

XII кылымдагы “акындардын ақыны, даанышмандардын көч башы” катары баа алган ақын Акмат Югна-кийдин “Акыйкат сыры” чыгармасында айтылғандай,

Билимдүү кайда жүрсө төрдөгүдөй,
Билимсиз ти्रүүсүндө көрдөгүдөй.
Билимдүү өлгөн сон да унутулбайт,
Билимсиз тириүүсүндө да аты угулбайт.

Мына ушул төрт сап ырда да ақын билимдүү инсандын келечегин ачык көрсөтө алган.

Көркөм адабиятта турмуш чындыгы образдар аркылуу чагылдырылат. Жазуучу көркөм сөздүн күдүрети менен каармандардын образын жаратат. Ал окуучуларды жаман сапаттардан алыс болууга, ыймандуулукка, адилеттикке, боорукердикке, эрдикке ж.б. үндөйт, асыл сапаттарга тарбиялайт жана турмушка даярдайт.

Эң негизгиси Ата Мекендин ыйыктыгын сезе билип, достукка, биримдикке, улуу инсандардын эмгегин баалай билүүгө үндөп, Мекенге болгон чексиз сүйүүсүн калыптандырып барат. Көркөм адабият менен таанышууда, анын сырын үйрөнүүдө бул китеп сенин эң жакын кыйбас досуң болуп калсын.

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЗЫНАСЫНАН

ЭМГЕК ҮРЛАРЫ

Элдик оозеки поэзиянын эң алгачкыларынын бири – эмгек ырлары. Ал мимикалык ырлардын түрмөгүнө кирет.

Эмгек ырлары эмгектин жүрүшүнө жаraphа жана аны уюштурууу жөнүлдөтүү максатында келип чыккан. Мындай ырларда адамдардын эмгекке карата мамилелери айкын жана образдуу чагылдырылган. Эмгек ырлары кыргыз элинин турмуш-тиричилигинин мүнөзүнө жана өзгөчөлүгүнө жаraphа пайда болгон. Мисалга алсак, мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка жана кол өнөрчүлүккө карата ырдалгандыгын байкоого болот.

Ырдын ритми тигил же бул эмгектин ыргагына шайкеш келет. Ошол себептүү эмгек ырларынын ыргактары негизинен кыска, уйкаштыктары даана, айкын жана сүрөттөөлөрү таасын, таамайлыгы менен өзгөчөлөнөт. Алар өзүлөрүнө тиешелүү болгон обондор менен аткарылат.

БЕКБЕКЕЙ

Кыргыз эли байыртадан негизинен мал чарбачылык менен алектенип келгендиктен, элдик оозеки чыгармачылыкта “Бекбекей” ыры кенири тараган. Аны жайкы түндө короо күзөткөн жаштар, көбүнчө кыз-келиндер ырдашкан. Ырдоочулардын башкы максаты – төрт түлүк малды бек кайтаруу, сак кайтаруу, ууру-бөрүгө алдырбоо, чыгашага учуратпоо.

Ала байтал Бекбекей,
Айкалышкан Саксакай.
Кула байтал Бекбекей,
Куюлушкан Саксакай.
Бекбекей качты бел ашты,
Саксакай кууп адашты.

Тұнду-тұндөй жүгүргөн,
Тұлқұнұн колу сөгүлсүн.
Тұн уйқуну үч бөлгөн,
Карышкыр каны төгүлсүн.
Бекбекей качты, бел ашты,
Белине белбоо жарашты.

Укурук учун майтардым,
Бұгұн короо кайтардым.
Ийнемдин учун майтардым,
Издебей короо кайтардым.
Ийнемдин учун тұзәттүм,
Бұгұн короо күзәттүм.

Укуругум долоно,
Ууру, бөрү жолобо!
Камчымдын сабы долоно,
Каапыр ууру жолобо!

Ууру келсе уштайбыз,
Бетин айра муштайбыз.
Төбөгө чаап айдайбыз,
Төөгө чиркеп байлайбыз.

Бұгұн бир айдын он беши,
Сары баш улак төл башы.
Аркада жылдыз алтымыш,
Кайтарган коюм алты жүз.

Короомдун чети таман жол,
Кайтарган коюм аман бол.
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бир бетим ак болгой!

ШЫРЫЛДАҢ

Ошондой эле “Шырылдаң” ырында да жылкычылардын оор турмушу баяндалған. Жылкычылар ырды ырдап, әлден азық-тұлұқ да жыйнап алышкан. Үрдін мазмунунан алардын турмушун, максат-мұдөөсүн, ой-тилегин билүүгө болот.

Ала даакы шырылдаң,
Кула даакы шырылдаң.
Салтанаттуу шырылдаң,
Султан аттуу шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Бүгүн калды уйкубуз.
Шып шырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин айты экен.
Жылкычынын мурунтан,
Айтып жүргөн салты экен.
Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдаң.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдаң.
Жылкычы менен коюндаш,
Жанаша чыккан шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Тұндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз,
Эртең канар уйкубуз.

ОП МАЙДА

“Оп майда” – баба-дыйкандын кесиптик ыры. Дыйкандар өздөрүнүн жайлата кылган эмгегинин үзүрүн көрүүнү, мол түшүм алууну тилек кылышкан. Даны өзүнө пайда болсо, саманы малга керек экендигин кыска жана көркөм туюндурушкан. Баба-Дыйкан түшүмдүн мол болушуна жардам, көмөк берер деген үмүт-ниеттерин билдиришкен.

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кырманды,
Сузалы биз капкайда.
Бекер жүрсөң жан багып,
Табалбайсың эч пайда.
Майда-майда, оп майда,
Орой-орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.

Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун оп майда.
Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Майда бассаң, жалпыбызга пайда.
Талкандары бизге пайда,
Топондору сизге пайда.
Орой-орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Шакылдата баспасак,
Оп майда, бизге дан кайда.

Кар алдында калбасын,
Эртелеп барын майдала.
Орой-орой оп майда
Орой-орой басканда,
Ороо толсун оп майда.

Кырча-кырча басканда,
Кырман толсун оп майда.
Эгиндери бизге пайда,
Топону сизге пайда.

1. “Оп майда” ырында элдин үрп-адаты, үмүт-тилеги кандай-ча ырдалган?
2. “Бекбекейди” кимдер ырдашкан жана ал аркылуу кандай мүдөөгө жетүүнү самашкан?
3. “Шырылдан” ырын кимдер аткарған, анын максат-маңзынын айтып бергиле.

КААДА-САЛТ ҮРЛАРЫ

Элдик оозеки поэзияда кеңири тараган чыгармалардын бир түрү – каада-салт ырлары. Мында элдин үрп-адаты, ырасми каадасы, ырым-жырым жөрөлгөсү жана башка жашоо турмушунун ар түрдүү жактары чагылдырылган. Ошого байланыштуу каада-салт ырларынын түрлөрү көп. Алсак, бешик ырлары, жарамазан ырлары, оюн ырлары, керээз ырлары, кошок ырлары, көрушүү ырлары, кыз узатуу ырлары, ырым-жырым ырлары жана башкалар. Алардын көпчүлүгү мурас катары бүгүнкү күндөргө чейин эл арасында кеңири ырдалып келе жатат.

БЕШИК ҮРҮ

(Алдей-алдей, бөбөгүм)

Бешик ырлары дүйнө элдеринин поэзиясында арбын кездешет. Кыргыз элиниң оозеки чыгармачылыгында да кең тараган лирикалык жанрлардын бири – бул бешик ырлары. Алар лирикалык чыгармалардын тутумундагы каада-салт ырларына кирет.

Бешик ырлары бала ыйласа – сооротуу, ойгонсо – уктатуу максатын көздөйт. Үрдүн мазмунунда эненин балага карата аруу сезимдери, жакшы ниеттери

камтылат. Башкача айтканда, наристенин акыл-эстүү, өнөрлүү, баатыр, таланттуу болуп чоюшун, элдин керегине жараган азаматтардын катарына кошулушун каалаган улуу Үмүт-тилектер образдуу чагылдырылат. Бешик ырлары негизинен алты-жети муундан турат. Ыр саптары терметилген бешиктин ыргагына жана эненин баланы таптаган бир калыштагы кыймыл-аракетине шайкеш келет. Ошого жараша ал, адатта, басыңкы маанайдагы обондуу ыргак менен аткарылат.

Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Күштүн жүнү калпагың,
Эл сүйбөсө сүйбөсүн,
Өзүм сүйөм аппагым.
Үйлаба балам, ыйлаба,
Апакенди кыйнаба.
Алдей-алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат, бөбөк,
Кунан койду сой, бөбөк,
Куйругуна той, бөбөк.
Алдей, бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным кыйнаба.
Атаң тойго кетиптири,
Ак кесе толгон эт келет.
Энең тойго кетиптири,
Эмчеги толгон сүт келет.
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Коэн кошту кош билек,
Кошкон майга мал билек.
Алдей, бөбөк, ыйлаба,
Эжекенди кыйнаба.

1. Бешик ырларынын өзгөчөлүгүн жана маанисин түшүндүрүп бергиле.

- Бешик ырлары кайсы убакта жана кандай максат, тилемде аткарылған?
- Бешик ырларының ичинен “Алдей-алдей, бөбөгүм” ырын жаттап, аны обону менен аткарууга аракеттенгиле.

АКЫЙНЕК

Акыйнекти негизинен кыздар, жаш келиндер бири-бирине, же тууган уругуна, жашаган айыл конушуна карата эки жаат болуп бөлүнүп алыш, мандай-тескей туруп ырдашкан. Мында бири экинчисинин жүрүш-турушун, кебете-кеширип жана кулж-мұнәзүн, ой-санаасын мазакташкан. Айтышуунун мазмунун бири-бирин кемсингүү, ызалантуу жана мыскылдоо, мазактоо гана түзбестөн, кээде чечендик өнөрдү сыноо, таамай сөздү, чукугандай сөз тапкычтыкты байкоо максатында да ырдалыш, негизинен элдик оюн-зооктун, той-тамашанын көркүн ачкан.

Акый, акый, акыйнек,
Айтышалы ачуу кеп,
Чычалабай уккула
Чын айтышат турал деп.
Акяя, акяя,
Айтальбасаң кокуя.

Биринчи кыз: Этегимби, женимби?
Ушул кыз менин тенимби?
Жалпаңдабай жаман кыз,
Жакшылап уккун кебимди.

Экинчи кыз: Оштун тоосу Сулайман,
Сурап алган кудайдан.
Сага окшогон кыздарды
Жасап алам ылайдан.

Биринчи кыз: Эрте менен турбайсың,
Күн чыкканча уктайсың.
Эки чыны тамак жеп,
Тойбой турган суктайсың.

Экинчи кыз: Энең менен бойлошуп,
Абысындай жүрөсүң.
Алкылдабай жерге кир,
Акыйнек айтсам өлөсүң.

Акыя, акыя, акый, акый, акыя.

-
1. Акыйнек ырлары деп кандай мазмундагы ырларды айтууга болот?
 2. Азыркы акыйнек ырларынан уктунар беле?
 3. Айтышты ролдорго бөлүштүрүп, көркөм окууга көнүккүлө.

ЖАРАМАЗАН

Жарамазан ырлары – мусулман динине байланыштуу чыккан каада-салт ырларынын бир бутагы. Бул ырлар жылына бир ирет отуз күндүк орозо учурунда айтылган. Ырды баштап сөзгө чебер, өнөрлүү адамдар чыгарып, акырындык менен эл арасына тараган.

Жарамазан айткандар үймө-үй, айылма-айыл кыдырышкан. Максаты тамак-аш, буюм-терим, мал-жан жана башкаларды өндүрүп алыш үчүн үй ээсинин ата-тегин, кадыр баркын, уул-кыздарын, дүнүйө-мүлкүн мактоо. Ошондой эле ага жана үй-бүлөсүнө амандык, ынтымак, байлык, өмүр, бакыт каалоо менен, орозонун кабыл болушуна карата жакшы ой-тилектерин билдиришкен.

I

Ассалоомалейкум, жарамазан,
Он эки айда бир келген орозожан.
Уктап жаткан балдарга умай салам,
Кулак каккан жандарга дубай салам!

Орозого союлган кара борук¹,
Аталаардан калыптыр ушул жорук.

II

Жарамазан айта келдик эшигиңе,
Ак кочкордой уул берсін бешигиңе,
Баатыр чыкса кантесиң насибиңе,
Байланыштуу бардыгы таазимиңе.

III

Ушул үйдүн тұндуғұ қайың бекен,
Бизге берер акчасы дайын бекен.
Ушул үйдүн тұндуғұ арча бекен,
Бизге берер жоолугу барча бекен.
Жарамазан айткандың жайы бардыр,
Жайып койгон куруту, майы бардыр.

IV

Адыр-адыр тоолордон
Аргымак минип биз келдик,
Аргымак башын тарталбай,
Ушул үйгө туш келдик.
Пейил төшөп чыкканбыз,
Белестерде букканбыз.
Ушул үйдө женекем,
Берешен деп укканбыз.

V

Ак пейилден чыкканбыз,
Адырларга букканбыз.
Адыр мұнөз акемди,
Ачык кол деп укканбыз.

¹ Б о р у к – союшка багылган кочкор.

VI

Бычак учу жылтырайт,
Май томуруп жатабы.
Казан-аяк калдырайт,
Курут эзип жатабы.
Пейлиң менен алыш чык,
Берем кана батаны.

VII

Бул пейлиндин барында,
Бир жакшылык көрөрсүн.
Келерки ушул маалда,
Келиниң эркек төрөсүн!
Корозун үндүү болсун,
Кочкорун жүндүү болсун.

VIII

Бактынды Кыдыр колдоп,
Карааның сүрдүү болсун.
Кызың мончоктуу болсун,
Уулун он чакты болсун.
Короого батпай койлорун,
Корумда козун ойносун.

IX

Жылкыларың күтүрөп,
Жылганы бербей бойлосун,
Демииз бийик тоо болсун,
Денииз дайым соо болсун!
Оомийн!!

-
1. Жарамазанды кимдер айтышкан?
 2. Жарамазан ырларынан кандай өзгөчөлүктөрдү байкадынар?
 3. Элден жарамазан ырларын уктунар беле? Эгер уксанаң дептеринерге түшүрүп, класста көркөм окуп бергиле.
 4. Ушул жарамазанды орозодо айткыла.

АРМАН ҮРЛАРЫ

Арман – адамдардын тагдырын, турмушта орундалбаган бактысын, тилегин, ишке ашпаган эңсөөсүн, ой-санаасын, жетпей калган мүдөөсүн чагылдырган лирикалык ырлардын бир түрү. Коомдогу мамилелердин теңсиздиги, турмуштун жетишпегендиги жана жеке адамдардын жапа чегүүсү, күйүтү, кайгысы арман ырларынын жаралышынын булагы болгон.

Арман ырлары өзүнүн тематикасы жана мазмуну боюнча ар түрдүү. Мисалга, турмуштук теңсиздикти чагылдырган арман ырларын атоого болот (“Жокчулук”, “Койчунун арманы” ж.б.). Кыз-келиндердин, аялдардын теңсиздигине байланыштуу келип чыккан арман ырлары да кенири кездешкен. Алар: “Оой-дай”, “Кыз Кенженин арманы”, “Чалга берген кыздын арманы” ж.б. Ошондой эле жеке адамдын бактысызыдыгына байланыштуу арман ырлары да эл арасында ырдалган (“Баласыз аялдын арманы”, “Эненин арманы”, “Сокурдун арманы” ж.б.).

КОЙЧУНУН АРМАНЫ

(Койчулардын конур үнү)

Койчу болдум башынан,
Кордукту тартып жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чарыгым буттан суурулуп,
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокуда бир күн буулугуп?
Кара өгүз минсем, камчы жок,
Үйгө бир келсем, тынчым жок.

Тынч алып жатып алганча,
Же шордуу менин ырсым¹ жок.
Кыш кайтардым шабырга²,
Жаз кайтардым кызыл тоонун адырга.
Же дүйнө күн кантейин,
Жебедим тыштуу кабырга.
Эшикке жатсам, эчки каапыр тебелейт,
Үйгө кирсем, байбиче каапыр жемелейт.
“Тезек тер”, – деп кап берет,
Үйгө кирсем көсөө менен тап берет.
Эшикке жатсам курушуп,
Кой, эчки менен урушуп,
Каржалсам билчү киши жок,
Ачка жатсам тырышып.
Кара өгүз минсем тынчым жок,
Үйгө бир келсем тынчым жок,
Мунканып, зарлап ыйласам,
Арманым угар киши жок.

1. “Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан”, – деп, кайсы учурдагы кой кайтарган өспүрүмдөрдүн оор турмушу сүрөттөлүп жатат?
2. Төңсиз заманда кор болгон койчунун эмгегин, айласыз турмушун жана укуксуздугун чагылдырганын кайсы ыр саптарынан байкадыңар?

КОШОК ҮРЛАРЫ

Кыргыздын элдик оозеки поэзиясындагы кецири таралган салт ырларынын бир түрү – бул кошоктор. Кошокторду адам өлгөндө анын жакындары, көбүнчө аялдар, өзүнчө обон менен ый аралаш айтышкан. Илгери дээрлик ар бир кыргыз аялы башына өлүм кайгысы түшкөндө жатат алып же жамактатып кошок кошконго жараган. Ошон

¹ Ыр сым жок – ырсым жок

² Шабыр – саздак жерде өскөн камыш

УЧУН элде: “Күйгөн катын кошокчу” – деген макал айтылып калган экен. Тарыхый шартка байланыштуу кыз-келиндердин ақындык өнөрүндө өлгөн адамдын тиругү кезинде сицирген эмгеги, асыл сапаттары, башкаларга болгон мамилеси чагылдырылган. Буга Тоголок Молдо кайра иштеген “Устанын аялынын кошогу”, “Калмергендин аялынын кошогу”, “Дыйкандин аялынын кошогу”, “Гүл ойрон” кошокторун атоого болот. Узатылып жаткан кызга карата энеси, эжелери, женелери коштошуп ырдаган салт ырлары да кошоктор деген ат менен белгилүү. Анда кыздын жакшы сапаттары, келечеги жөнүндө каалоолор айтылган. Кошок сыйктуу элдик салттуу ырлар дүйнөдөгү калктын басымдуу көпчүлүгүндө бар.

ДЫЙКАНДЫН АЯЛЫНЫН КОШОГУ

Асылым дыйкан жыргалым,
Асылың көрүп жыргадым.
Бала-чакаң жаш калды,
Баркыңды санап куурадым.
Бармактарың барбайтып,
Басаган элең, жыргалым.
Ортондорун оркойтуп,
Орокчу элең, жыргалым.
Кабырганды каржайтып,
Карылуу элең, жыргалым.
Батыра чапкан кетменди,
Байкаган үрөн сепкенди.
Өзү – дыйкан табышкер,
Ойлонбогон өткөндү.
Арыкка суусун бурганым,
Айылга жыйын курганым.
Ак буудай айдап, нанын жеп,
Аштык багып турганым.
Адамдан талап кылбаган,

Асыл элең, жыргалым.
Булунга буудай сепкеним,
Буудайга алган кетменин.
Талаага таруу сепкенин,
Таза урунган кетменин.
Кош өгүзүн байлаган,
Шайман тиркээч майлаган.
Кара жерди каңтарып,
Эшилтип эгин айдаган.
Эл кеткенде жайлоого,
Эгиндин башын жыйнаган.
Буурусунун букуртган,
Кара жерге суктурган.
“Түгөнбөс кенч эгин”, – деп,
Сугатчыга уктурган.
“Эмгек кыл”, – деген насаатын,
Дыйкандарга жуктурган.
Ат семирткен арпага,
Пайдасы тийген барчага.
“Асыл дыйкан өттү”, – деп,
Атагың кетти канчага.
Арыгың терең, кең чапкан,
Ак буудай деген кен тапкан.
Дыйкандык кылыш дан тапкан,
Жыргатыш жакшы жан баккан.
Бурбай эккен буудайды,
Гүлзар кылган бул жайды.
Жыргалым дыйкан барында,
Жыргап көрдүм убайды.
Адырга сепкен арпаны,
Аян кылган канчаны.
“Талаага сепкен таруу”, – деп,
“Табар пайдам ушул”, – деп,
Конуш кылган колотту,
Колотко сепкен конокту.

Чамынганы жолборстой,
Чарыкка салган орокту.
Булунга сепкен буурчакты,
Алтын деп билген турпакты.
Ашқа, нанга мол кылып,
Тойгузуп турған курсакты.
Пейилинде жактырбайт,
Бекер басып жүрүштү.
Жарышка салып кеп кылган
Арпа менен күрүчтү...
Чөптү тоодой көп кылган,
Төгөрөгүн чеп кылган.
Саманын арбын көп кылган,
“Берекелүү дыйкан”, – деп
Жалпы калк аны кеп кылган.
Жаманчылык жут күнү,
Чабыр-чубур арыктар,
Тегеректеп, жеп турған.
Артын байкап санаган,
Артык кадыр самаган.
Жут болгондо топурап,
Малдуулар көзүн караган.
Дыйканымды өлтүрдү,
Баласы мендей какшасын.
Башыма жабыр келтирди.
Эч кылмышы жок эле,
Дыйканымды күнөөлөп,
Жайларатып датка өлтүрүп,
Жалпы журтка күбөлөп,
Багымды датка байлады.
Асылым дыйкан арстаным,
Талықпай ташка басканым.
Кара жолтой какшаалга,
Жок эле менин жазғаным.
Асылым дыйкан курдашым,

Армандуу болду бул башым.
Асылым аман турганда,
Анык эле жыргашым.
Арстаным, сенден айрылып,
Арылбады көз жашым...
Керилип кетмен чапканым,
Кетмендей нанды тапканым.
Кенебей жыргап жатканың,
Кейитип кеттиң, арстаным.

1. Чыгармада дыйкандын кандай сапат-касиеттери көркөм токулган?
2. Эмне үчүн дыйкан топуракты алтынга салыштырган?
3. “Эмгегиң менен элге жак, кор кылбай асыл жанды бак”, “Дыйкан өгүздөй күчүн берсе, жер инектей¹ сүтүн берет” деген макалдардын маанисин кошокко байланыштырып чечмелегиле.

ГҮЛ ОЙРОН²

Дөөлөс уруусунан Ысык-Көлдө XIX кылымдын орто ченинде Арпа деген жигит жашаптыр. Ал төмөнкү таптан болуп, 30 жаш чамасында ажалынан өлүп, үч баласы жетим калат. Зайыбы Чыны деген аял кошокчу чыгып, “Гүл ойрон” деген кошогун айткан.

Асылым, Арпа, гүл ойрон,
Кандай жорук баштадың?
Катын менен баланды,
Каран күнгө таштадың.
Жашында өлгөн онорбу?
Жаш кезинде тул калган,
Мендей бейбак болорбу?
Кара бет атка конорбу?

¹ и н е к – уй

² “Түл ойрон” – ойрон – өлгөн, эрте өлгөн же капысынан өлгөн; кошокко байланыштырып Чынынын күйөөсүнө берген даражалуу аты.

Кызылды кийген оңорбу?
Кыш чилдеде тоңорбу?
Келининде кесилип,
Кара бет атка конорбу?
Бир төшөктө эки баш,
Үч балаң калды жетим жаш,
Эки башты айырган,
Эгем таала боору таш.
Арпа ичинде бир буудай,
Накта буудай дечү элем.
Эл ичинде Арпамды,
Сакта кудай дечү элем.
Жайкалып чыккан буудайды,
Такта буудай дечү элем.
Жаш гүл ойрон Арпамды,
Сакта кудай дечү элем.
Ыргалып чыккан буудайым,
Ырайым кылбай кудайым,
Құлқұнұздұ биз таппай,
Аргымагың жаз чаппай,
Ақылынды мен таппай, гүл ойрон,
Сымбаттуу келген сен өзүң,
Айтмының калган ак сөзүң,
Ақырет кеткен сен өзүң,
Арманда калган мен өзүм.

Ошол көч үстүндө Чыныга Бугу уруусунун чондору Муратаалы, Боромбай – күйөөндү макта деп, кимдир-бирөөсү шыбырайт. Анда Чыны кошокчу:

Кызыл макмал топтоймун,
Кымбатым Арпа ойронду,
Кызматын айтып жоктоймун.
Асылым Арпа гүл ойрон,
Кара чачым жайдырдың,
Калдайтып кара салдырдың.

Калк ичинде мен шордуу,
Кайран Арпа ойронду,
Кабыланга чалдырдым.
Жашыл алма колго алыш,
Бейиште бекен гүл ойрон?
Кыз алган жарым калды деп,
Кейиште бекен гүл ойрон?
Жергенден келген жети каз,
Жетөөн коюп, бирөөн ат.
Жети эшиктүү бейиштин,
Эшигин ачып, төрүн бас.
Аркандан келген алты каз,
Алтоон коюп, бирөөн ат.
Алты атаң өткөн кыямат,
Ага барып салам айт.
Алты эшиктүү бейиштин,
Гүл ойрон, эшигин ачып, төрүн бас.
Асылым, Арпа ойронум,
Айылым болот коргонум.
Жылас болуп гүл ойрон,
Жыйырма беш жашты сойлодун.
Кара тоону этектеп,
Арпа ойрон,
Карчыга салып кеткенби?
Карчыгасын качырып,
Казакка суроо кеткенби?
Кызыл тоону этектеп,
Арпа – гүл ойрон,
Кыргыек салып кеткенби?
Кыргыегин качырып,
Кытайга элчи кеткенби?
Казактан ойрон келген жок,
Кайрылып үйүн көргөн жок.
Кайран Арпа ойронду,
Какшасам кудай берген жок.

Кытайдан Арпа келген жок,
Кылчайып үйүн көргөн жок.
Тилегеним Арпа эле,
Кылганын айтып жоктоймун,
Кара макмал топтоймун,
Казанат Арпа ойронду,
Кадырын айтып жоктоймун.
Кыш ичикти кийбеймин,
Киши айткан тилге кирбеймин.
Оруну жок сөз айтып,
Мактаганды билбеймин.
Гүл ойрон – өзү букара,
Коркуп жүргөн манаптан.
Айтуучуга ат берип,
Айттырбаймын жөнөкөй.
Ашыкпастан, шашпастан,
Айтып өткүн көмөкөй!
Кошуучуга кой берип,
Коштурбаймын жөнөкөй.
Кошомат эмес, чын жерден,
Кошуп өткүн, көмөкөй!
Үй үстүнө жоо келсе,
Корккон эмес – гүл ойрон.
Аттанып чалгын алыстан
Чалган эмес – гүл ойрон.
Айдал жылкы алдында,
Салган эмес – гүл ойрон.
Көп аттанса, катардан,
Калган эмес – гүл ойрон.
Айтып айтпай пайда жок,
Кеткен жан кайтып келеби?
Кемиткен кудай береби?
Аман болсун балдарың,
Артында туяк – калганың.
Билбей калган жан барбы

Дүнүйөнүн жалганын?

1. Эмне үчүн кошокчу кошогун гүл ойрон деп атаган?
2. Чыгарманын үзүндүсүн кошоктун кыраатына салып көркөм окугула.
3. Кошокту окуп чыгып, мазмунун кенири айтып бергиле.

ТАМСИЛДЕР

Тамсил, биrinчиден, адамдардын кулк-мұнөзүн, кылык-жоругун каймана түрдө чагылдырат. Экинчиден, аны сатиралық планда жалпылаштырат. Үчүнчүдөн, тамсилдин башында же аягында адамдарга ыймандық жактан таалим-тарбия берүүчү тыянак чыгарылат. Тамсилге каарман катары жаныбарлар, айбанаттар, өсүмдүктөр, буюмдар алынат. Булар адамдардын мұнөзүндөгү, кыял-жоругундагы, иш-аракеттериндеги айырмачылыктарына жана окшоштуктарына жараша тандалат. Мисалы, кой – момун, эшек – аңкоо, түлкү – митаам, коён – коркок, карышкыр – зулум.

Тамсилдер көбүнчө ыр түрүндө, кәэде кара сөз формасында да кездешет.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылығында жана ақындар поэзиясында тамсилдер көп учурдайт. Мисалы, Тоголок Молдонун чыгармачылығында тамсилдер көп кездешет. Азыркы кыргыз адабиятында тамсил жанры адам турмушун ар тараптан чагылдырууда.

АРСТАНДЫЫН КҮЧҮГҮН АСЫРАГАН МЫШЫК

Бир мышык канғырап жүрүп арстандын жетим калган күчүгүнө жолугат да аны бооруна басып, эмизип асырайт. Күчүк чоңоюп, абдал азуулуу, чоң арстан болот. Өз тамагын өзү таап жей турган күчтүү болот. Бир күнү карды ачып, өзүн асыраган мышыкты жемек болгондо,

мышык анын оюн сезип, коркуп, жөрмөлөп талдын башына чыгып кетет. Ошондо арстан мышыкка мындай дейт:

– Ой, мага ак сүтүндү эмизген, асырап баккан энем. Сен менин тууган энемден да ысыксың. Бар ақылыңды үйрөттүң, бирок эмне үчүн жөрмөлөп талдын башына чыкканды үйрөтпөдүң экен? – дейт.

Анда мышык:

– Ой, кайрымдуу балам, сени кичиненден боорума басып, өстүрдүм, билген ақыл-айламдын баарын үйрөттүм. Бирок кулкунундан коркуп, бир өнөрүмдүй айтпай жашырып калдым эле, аным ақыл болгон экен, – дейт.

Ошондон улам “Кулкуну жаманга жакшылык кылба!” – деген кеп калыптыр.

-
- Мышык арстандын күчүгүн эмне үчүн асырап алды?
 - “Кулкуну жаманга жакшылык кылба!” – деген кептин маанисин чечмелеп бергиле.

ИТТИН ДООЛДАЙ¹ ТИКТИРЕМ ДЕГЕНИ

I

– Кыш чилдеде курудум,
Үнүмдү баспай улудум.
Бул жүргөнүм кеп эмес
Бул иш мага эп эмес.
Жадырап-жайнап жаз болсо,
Байга жалчы жүрөйүн.
Байдын коюн кайтарып,
Бир доолдай чепкен киейин.

Жакшыраак байга барайын,
Акымды бүтүн алайын.
Доолдай кийип жасанып,
Оокаттын жайын карайын.

¹ Доолдай – жүндөн согулган таар чепкен

Саратан өтүп кыш болду,
Жаткан жерим муз болду.
Бул жорукка көнбеййүн,
Музда жатып өлбөйүн.

II

Ал аңгыча кыш өттү,
Жадырап жайнап жаз өттү.
Ит унутту айтканын,
Кышында музда жатканын.

Тилин салып акактап,
Көлөкө жерди качырат.
Доолдай чыккан эсинен,
Көлөкөгө жашынат.

Тұлқұ итке кеп айтат,
Тұшұнсұн деп бек айтат:
– Кышында айткан доолдай,
Бұттұбұ, итим? – деп айтат.

– Тұлқұм, мага жұн кана?
Чыга турған үн кана?
Ал чепкенди кылғын деп,
Айта турған тил кана?

Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр.
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр.

1. Кыш чилдеде үшүгөн ит эмнелер жөнүндө ойлонду?
2. Эмне үчүн жайкысына ит өзүнүн убадаларын унутуп койду?
3. Ит менен тұлқұнүн айткандарын ролдор боюнча көркөм окууга машыккыла.
4. Иттин образы менен турмуштагы кандай адамдар мыскылданып айтылууда?

ЭЗОП

(Биздин заманга чейинки VI кылым)

Уламыштарга караганда биздин заманга чейинки VI кылымда Грецияда кулдардын арасынан жетишип чыккан өтө акылдуу, бирок абдан көрүмсүз, өңү серт бир Эзоп деген даанышман жашаган экен. Ал өз мекенинен кул катары сатылып Грецияга келип калган болот. Акыл-эси, тапкычтыгы менен өз кожоюндарынын түйшүгүн женилдетип, көйгөйлөрүн арылткан. Ошонун артынан урмат-сыйга жетишкен. Жадагалса шаарларды баскынчылардан сактап, падышаларды кыргын келтирүүчү согуштардан токтолуп калган. Мунун натыйжасында өзүн кулдуктан да бошоткон.

Эзоптун өмүрү жана жасаган иштери жөнүндөгү маалыматтар ошол мезгилдеги жана андан кийинки кылымдарда тарыхчылар тарабынан жазып калтырылган уламыштар, ҮЛГҮЛҮҮ окуялар, ангемелер аркылуу жетип келген. Анын 500 гө жакын тамсилдери байыркы замандарда эле топтолуп, “Эзоптун тамсилдери” деген ат менен китеп кылынган жана даанышмандык насааттары катары бүт дүйнөгө тараплан. Окуу китешибизде анын тамсилдеринен айрымдарына токтолуп өтөбүз.

ЖАПАЙЫ ЭЧКИЛЕР ЖАНА КОЙЧУ

Койчу эчкilerин жайлоого жайып жиберди. Бир маалда караса, эчкilerи жапайы эчкiler менен оттошуп жүрөт. Кубанганынан, кечинде бардыгын өзүнүн үңқұрұнө камады. Эртесинде күн бүркөө болгондуктан эчкilerdi жайлоого алып чыга албады: үңқұрдүн өзүндө эле багууга туура келди. Койчу өзүнүн эчкilerine алар өлбөгөндөй кылышп гана жем салып, жапайы эчкilerге жемди мол салды. Эртеси күн ачылып кеткен соң жапайы эчkiler тоого карай качып жөнөштү. Койчу аларды жакшылыкты билбегендикте айыптаپ, жемелей баштады: “Мен силерге өз эчkilerime бергенден да көп жем бердим эле го?” деди. Анда жапайы эчkiler мындай деп жооп беришти: “Мына ошон үчүн да сенден алысыраак болууну тура көрдүк. Биз сага кечээ гана жолуккан элек. Сен болсо бизди өзүндүн эски эчkilerinden да жакшыраак бактың. Демек, эртең дагы жаңылар келип кошулса, анда аларды бизден да артык көрөт экенсисң да?!”

Тамсилден корутунду: Демек, жаңы досторду эсқilerinen артык көрүүчүлөр менен достошууга шашылба. Анткени алар дагы жаңы досторду арттырганда сен да эсқilerinen болуп каласың жана унтуласың.

ҮСТҮНӨ ТУЗ АРТЫЛГАН ЭШЕК

Үстүнө туз артылган эшек дарыянын кечүүсүнөн өтүп баратып, коқустан тайып кетти жана сууга жыгылды: туз суда ээрип кетип, жүк кыйла жеңилдеди. Эшек мындан абдан кубанды. Кийинки жолу ошол жерден өтүп бараткан эшек: “Сууга жыгылсам жүгүм жеңилдейт. Анан туруп кете беремин”, деп ойлоду да, атайын сууга жыгылды. Бирок бул сапар анын үстүнө кум жүктөлгөн болчу: кум сууну өзүнө тартып алып, жүгү оордоп кеткен эшек өзүн эптей албай калды жана сууга чөгүп кетти.

Тамсилден корутунду: Кээ бир жалкоо, жеңил ойлуу адамдар максаттарына тез жана оңойлук менен жетүү үчүн ар түрдүү кыңыр амалдарды ойлоп табышат. Бирок күтпөгөн жерден өздөрү бул ишинен өкүнүп калышат. Оңойлук менен колго киритилген нерседе береке да болбайт. Жадагалса тамсилдеги окуяга окшоп кыңыр ою үчүн кырсыкка да кабылышы ыктымал.

1. Даанышман Эзоп жөнүндө эмнелерди билип алдыңар?
2. Тамсилдердеги ачкөздүк, наадандык, кенебестик, жалкоолук кандайча мыскылданган жана анын таалим-тарбия берүүчү мүнөзүн өз түшүнүгүңөргө жараша айтып бергиле.

ЭЛДИК ЭПОСТОРДОН

ЭР ТӨШТҮК

Төштүктүн жети баштуу Желмогуз кемпирге жолугушу, жер астына түшүп кетиши, көлдүн түбүндөгү кырк кулактуу казанды алып чыгышы, эң байыркы мезгилдерге таандык окуялар. Баатыр Төштүк табияттын сырын ачууга бел байлап, элге жабыр келтирүүчү Желмогуз кемпир, Кара дөө, Көк дөө, Чоюнкулак алп сыйктуу күчтөргө каршы күрөш ачат. Бир катар кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, акыры төрт Маамыт, Конокбай өндүү досторду табат. Эпостогу дагы бир кызыктуу көрүнүш Төштүк жалаң гана адамдар эмес, аюу, жолборс, кумурска менен да достошот. Бул аракет адам баласы табиятты багындырууга али күчсүз кезде пайда болсо да, жапайы айбандарды, каннаттууларды адамга кызмат кылдырууга ой жүгүртүшсө, ал умтулуш бүгүнкү күндө турмушка ашканын көрөбүз. Айбандардын бардыгы Төштүккө ак кызмат кылышат, жардамдашат. Алп кара күш болсо Төштүктү аман-эсен жер үстүнө алып чыгат.

Кыргыздын элдик эпосторунун көпчүлүгүнөн айырмаланып, Төштүк душмандарга каршы жалгыз өзү аттанат. Анын жакын жолдошу, таянычы, аты – Чалкуйрук, тону – Чайинги. Кыргыз эпосторунун көпчүлүгүндө баатырдын аттарына маанилүү орун берилет. Мисалы, Аккула, Тайбуурул, Телтору, Бозжорго ж.б. Төштүктүн ар кандай каардуу душмандарды жеңиши анын аялы Кенжекенин ақылмандыгына, көрөгүчтүгүнө да байланыштуу. Кенжеке боло турган кырсыктарды алдын ала билип, акыл кеңештерин айтат. Төштүктүн жеңишине өбөлгө түзөт. Төштүктө да адам баласына таандык жакшы

сапаттар топтолгон. Алар: боорукердик, кайрымдуулук, көтөрүмдүүлүк, гумандуулук, достук. Мына ушул сапаттары аны душмандарга да, айбандарга да сүйкүмдүү кылып көрсөтөт. Бул сапаттар анын баатырдык касиетине дал келип турат.

Бүгүнкү күндө “Эр Төштүктүн” төрт варианты белгилүү. Ошолордун ичинен белгилүү манасчы Саякбай Карадаевдин вариантынан үзүндү менен таанышасынар.

ЧЫГАРМАНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

(үзүндү, айттуучу – С. Карадаев)

Бар экен, жок экен, айтор, илгери Элеман деген эпсиз бай адам болгон экен. Элемандын колунда тогуз уулу бар экен, бирок тогузу тең адамга кайрымы жок, акылсыз, малга катар жан экен. Алар атасынын түмөн малын түгөтүп, түгөл тентип кетип калыштыр. Ошентип, Элеман баласыз куу баш аталашып калат. Кемпири экөө кудайдан бала тилеп мазарга барышып уктап калышат. Түшүндө Элеманга Кызыр аалы жолугуп, алма берип, “муну жесенә зайыбың эркек төрөйт” дейт. Күн өтүп, ай түгөнүп, арадан бир топ жыл өтүп, кемпири кош бойлуу болуп, акыры эркек бала төрөйт. Атын Төштүк коёт.

Төштүк кичинесинен эле эмгекчили, ата-энесинин камын ойлогон бала болуп өсөт. Мал артынан мал болуп, жоголуп кеткен тогуз агасын таап келип, элге кошот. Ак ала сакал болгончо аял албай жүргөн агаларына Төштүктүн кенеши боюнча Элеман Сарыбайга кудалашып, тогуз уулуна тогуз кызын алыш берет. Төштүктүн үлүшүнө Сарыбайдын акылдуу, кенже кызы Кенжеке тиет. Төштүккө жер астындагы зулум хандын кызы Күлайым ашык болуп калат. Күлайым Төштүкту жер астына алыш келүү үчүн Желмогуз кемпирди паралап туруп жумшайт.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР АСТЫНА ТУШУП КЕТКЕНИ

Эни да жок, чени жок,
Жерге кирди Эр Төштүк.
Жарыкчылық шоола жок,
Көргө кирди Эр Төштүк.
Айгай кулак тундурган,
Дууга кирди Эр Төштүк.
Айыкпаган чоң тозок,
Чууга кирди Эр Төштүк.
Адам кайра чыккысыз,
Орго кирди Эр Төштүк.
Жандуу адам қайрылгыс,
Жолго кирди Эр Төштүк.
Арылбаган эң жаман,
Шорго кирди Эр Төштүк.
Жалыны өчүп койбогон
Корго¹ кирди Эр Төштүк.
Түштүк кемпир оруна,
Төштүк кетти зымырап,
Барса келбес жолуна...

ТӨШТҮКТҮН ЖЕЙРЕН СЕКИРТПЕС МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Чөлгө барып түшкөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт,
Мандайында боз дөбө,
Эр Төштүккө көрүнөт.
Такыядай дөбөгө,
Салып Төштүк барды эле,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт айланта кыдырып,
Төштүк карап турду эле.

¹ *Kop* – чокысык күл.

Караса көзгө илинбейт,
Боз мунарык күйгөн чан,
Кайсы экени билинбейт.
Мунарыктын ар жагы,
Бозоргондун бер жагы,
Эрбен-сербең көрүнөт.
Карап туруп Эр Төштүк,
Көңүлү жаман бөлүнөт:
“Эрчилиги бар болсо,
Жолдош кылып алайын,
Жоочулугу бар болсо,
Тындым¹ кылып салайын”,—
Деп ошентип Эр Төштүк
Салып барып караса,
Тикилдеген сөзү бар,
Тик караган көзү бар.
Жан казандай башы бар,
Кылдан ичке мойну бар,
Кылымда болбойт мындай жан.
Кылымга тиет бүлүгү,
Көккө, жерге бир тийген,
Кызыталактын күлүгү.
Арыш уруп чуркаса,
Адам кууп жеткисиз
Күлүктүгү билинген.
Тегирмендин бир ташы,
Моюнuna илинген.
Анталандап бул өзү,
Өөдө-төмөн жүгүргөн.
Элемандын Эр Төштүк,
Чалкуйрук оозун бурду эми
Чамасы кыйын, заары күч,
Чалып ийчү эмедей,
Чакчайып барып ал жандын,

¹ Тындым — өлтүрүп.

Жайын сурап турду эми:
“Өөдө-төмөн жээлигип,
Өпкөң көпкөн сен кимсиң?
Душмансыңбы, эрсүңби,
Жиндисиңби, жөнсүңбү?”
Үргүп кетет башыңыз,
Түгөнүп кетет жашыңыз!
Айтканды анык угуңуз,
Эзелде чыкпайт сиздей жан,
Чыныңды айтып турунуз?”.
Анда күлүк муну айтат,
Адам билип, журт туйгус,
Аябаган шумду айтат:
“Кабарчыдан кеп угуп,
Жер үстүнөн Төштүктү,
Жети баштуу Жезкемпир,
Сыйкыр окуп, көз байлан,
Жер алдына Төштүктү,
Алып келет деп угуп.
Тогуз уулдун кенжеси,
Жараткандын пендеси,
Астындағы Чалқуйрук,
Артык тулпар чоң күлүк.
Элемандын Төштүгү,
Бул жерге салса чоң бүлүк.
Каарды каттуу салат деп,
Чалқуйруктун дүбүртүн
Уккан жан өлүп калат деп,
Шашкандыгым дагы чын.
Алапайым табалбай,
Качкандыгым дагы чын.
Билсең мындай баркым бар,
Жүгүргөн, учкан жандарды
Куткарбай турган наркым бар.
Желгениме жел жетпейт,

Басканыма мал жетпейт.
Куланды куусам куткарбайм,
Жээренди куусам жеткирбейм.
Эр кадырын билемин,
Элемандын сырттаны,
Төштүк келсе бул жерге,
Жөө күлүк болуп берем деп,
Ошону каалап жүргөмүн”.
Жейрен Маамыт муну айтып,
Айтып оозун жыйганча,
Анда Төштүк муну айтат:
“Өлүм ортоқ, жан бирге,
Күлүк болсоң сен, Маамыт,
Уккун айткан сөзүмдү.
Кел эмесе, Маамытым,
Мураа болгун өзүмө,
Асмандағы жылдыздай,
Козголуша калалы,
Кол қармашып экөөбүз,
Дос болуша калалы.
Өлсөк бирге өлөлү,
Жети күндүк дүйнөнүн,
Кызыгын бирге көрөлү”.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР ТЫҢШААР МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары бастырса,
Такыядай боз дөбө.
Урчугу чыгыш көрүнөт.
Ал дөбөнү көргөндө,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Ал дөбөгө барганды,
Чондугу борчук сенирдей,

Кармаша кеткен адамды,
Тири койбай жегидей.
Жерди тыңшап желигип,
Өөдө-төмөн тоңкоңдоп,
Качып жүрөт элеңдеп.
Жерди тыңшап пайпайлап,
Төбөгө чыкпайт сай-сайлап.
Азып-тозуп жүгүрүп,
Ата, эми кандай болом деп,
Көзү кеткен аландап,
Буту кеткен саландап,
Элемандын сырттаны,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Сөз сурап, анык билүүгө,
Жанына барып турду эле:
“Акылыңдан айрылып,
Шашып жүргөн сен кимсиң?
Ары-бери аңтандап
Качып жүргөн сен кимсиң?”
Анда тыңшаар муну айтат:
“Акылымдан айрылып,
Шашкандыгым дагы чын,
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Чондугу тоонун тениндөй,
Кармашканды жегидей,
Төштүк келет деп уктум.
Каарланса ал Төштүк,
Кашайта көздү оёт деп,
Тебелеп кетсе Чалкуйрук,
Бөөдө өлтүрүп коёт деп,
Айлам кетип аңтандап,
Шашкандыгым дагы чын.
Жерди тыңшап карасам,
Тилегимди бир кудай

Берип калган көрүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Келип калган көрүнөт.
Ошол Төштүк сен болсон,
Төштүккө кызмат кылуучу,
Жер тыңшаар Маамыт мен болом.
Коркунучум бар түз эле,
Бир жараткан алладан
Тиlegenim ушу эле.
Казба менин орумду,
Кайнатпагын шорумду.
Айтканым ушул билип ал,
Арстан Төштүк, тилимди ал.
Кулак сал айткан сөзүмө,
Мураа болом өзүңө.
Айтканыңа көнөмүн,
Күн чыгыш менен күн батыш,
Эмине кабар угулса,
Азыр айтып беремин.
Жоого кирсең болжошмун,
Мен өзүңө жолдошмун,
Өөдөгө чыксаң өбөкмүн,
Ылдыйга түшсөң жөлөкмүн,
Бир өзүңө керекмин”.
Элемандын Төштүгү,
Ак жылкыдан боз болуп,
Аныкташып дос болуп,
Талаадан тыңшаар табылып,
Абийири мындан жабылып,
Үзүлгөнү уланып,
Элемандын сырттаны,
Жолдош таап кубанып.
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Эки Маамыт жолдош таап,
Эми Төштүк турду эле.

1. Төштүккө жейрен секиртпес Маамыт эмнелерди айтты?
2. Жер астында Төштүк кимдер менен жолукту?
3. Үзүндүлөрдү окуп чыгып, мазмунун түшүнүп, план түзгүлө.

ТӨШТҮКТҮН ЖОЛБОРС МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Андан ары жол жүрсө,
Ат аябай мол жүрсө,
Элемандын Төштүгү,
Урунарга тоо таппай,
Урушаарга жоо таппай,
Өрттөй болуп көз жайнап,
Өмөлчү¹ журттан айрылып,
Ээрдей болгон белести
Эңкейип Төштүк турду эле,
Чыр-чыр-чыр чыгат,
Чыркырап үнү бек чыгат.
Чыркыраган ачуу үн,
Кулак мурун жеп чыгат.
Салып барып караса,
Адамча айтып, тил сүйлөп,
Ошо жолборс турганы:
“Өчкөн бир отум тамызычи, Төштүк!
Өлгөн жаным тиргизчи, Төштүк!
Суусап кеттим, суу берчи, Төштүк!
Эңкейип барам, эт берчи, Төштүк!
Жакшылыгың көп берчи, Төштүк!
Бугу куудум, баш жедим, Төштүк!
Маралды куудум, таш жедим, Төштүк!
Томугум болду жарадар, Төштүк!
Жатамын нечен талаада, Төштүк!
Кароол карап қайрылдым, Төштүк!
Кайран буттан айрылдым, Төштүк!

¹ Θ м ө л ч Y - кыйын, айбаттуу деген мааниде.

Чын бугу жебес ак бугу, Төштүк!
Чымын таппай зар болдум, Төштүк!
Эрдигим кетти колумдан, Төштүк!
Даакым түшпөй жонумдан, Төштүк!
Дандан жебес курган жан, Төштүк!
Куураган башка зар болдум, Төштүк!
Кабымды таап кан берсен, Төштүк!
Жанымды соолап жан берсен, Төштүк!”
Жолборс минтип турганда,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүндү,
Буту жара ак жолборс,
Тууганындай көрүндү.
“Элимен азган мен арстан,
Бутунан азган сен арстан,
Чалкуйрук оозун бурайын,
Ушу кайран арстанга
Бир жакшылык кылайын”.
Тизеси жерге бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп.
Барып Төштүк караса,
Ал жолборстун бутуна,
Чөңөр кирип кетиптири.
Бул чөңөрдүн киргени,
Бир кыйлага жетиптири.
Жортуп жүрүп аш таппай,
Арык болуп кетиптири.
Элемандын сырттаны,
Жанында болот кестигин
Кындан сууруп алды эми.
Ак жолборстун таманын,
Жонуп жатып калды эми.
Жонуп жатып Эр Төштүк,
Чөңөрдү сууруп алды эми.

Чөңөрдү суурган жеринен,
Ириң менен кан кетти.
Ал жааралуу жолборстун,
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
“Жолуккан жоого кез болсон,
Жолдош болуп беремин.
Башыңа мүшкүл иш түшсө,
Айтканыңа көнөмүн.
Элемандын Төштүгү
Дегениңе көнөмүн.
Катуу мүшкүл иш көрсөн,
Медер болуп берейин.
Элемандын Төштүгү
Эрге мүшкүл бир келет,
Эрге мүшкүл келгени
Кырсык чалып, шор кайнайт.
Кыраанга келген кырсыгы,
Азық таппай көз жайнайт”.
Мурутун булкуп калды эми,
Түтөтсөң даяр болом деп,
Төштүккө бере салды эми.
“Бул мурутту түтөтсөн,
Көрүнөм Төштүк көзүнө.
Азыр өлүп кеткиче,
Жолдош болом өзүнө.
Муруттун жыты билинсе,
Күн чыгыш менен күн батыш
Жеткен жерге барамын,
Айткан анык сөзүнө,
Жолугамын өзүнө”.
Деп ошентип ак жолборс
Көздөн кайым болду эми.

ТӨШТҮКТҮН АЮУГА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары жол жүрсө,
Мунарыктын алдында,
Бир токойдун жанында,
Өкүргөндөн бакырып,
Ал токойго барганда,
Адамча сүйлөйт бир аюу:
“Оой, Төштүк!” – деп чакырып.
Үстү камыш, асты ор,
Чубама экен жалгыз жол.
Олондогон ал аюу
Орго түшкөн кези экен.
Кайра чыккыс эң кыйын,
Торго түшкөн кези экен...
Ал аюуну көргөндө,
Элемандын Төштүгү
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Көңүлү кетип бөлүнүп,
Кааргандан түнерүп,
Сырттан баатыр Төштүктүн,
Бакырлык келди башына,
Аюуну жууду жашына.
Жеринен экен бул бакыр,
Жолунан азган бул жакыр.
Кырк кулач кыл арканды
Аюуга таштай салганы.
Ала коюп арканды,
Аюу белге чалганы.
Арстандыгыabyдан,
Андай-мындай дегиче,
Ачып көздү жумгуча
Ордо калган аюуну
Ордон сууруп алганы.
Самсаландап сабылып,
Аюу сүйлөйт адамча,

Эр Төштүккө жалынып:
“Өлгөн жанды тиргизген,
Өчкөн отту тамызган,
Жер үстүнө ырайым,
Жеткирип сени көрсөткөн,
Карып болгон аюудан,
Бүгүн кетти убайым.
Чамам келип, ал жетсе,
Сизге кызмат кыламын.
Башыңа кыйын иш түшсө,
Маңдайында турамын.
Айтканым ушу билип ал,
Сырттаным Төштүк, тилимди ал!”.
Аюунун айткан сөзүнө,
Арстан Төштүк көндү эми.
Сырттанына ал аюу
Мурутун жулуп берди эми.
Аманат кылып сырттаның,
Аюунун алды мурутун,
Жан калтага салды эми,
Ордон чыккан ал аюу
Сырттандын досу болуптур.
Караса көзгө илинбей,
Кай кеткени билинбей,
Аюу кайып болуптур.

КУМУРСКАГА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ БОЛГОНУ

Дагы Төштүк жол жүрдү,
Төрт Маамытты ээрчитип,
Аябастан мол жүрдү.
Түнөргөндөн каарган,
Түз талаага кез болду.
Ал талаанын боюнда,
Оргуп түтүн бөлүнөт.

Үюгу менен кумурска,
Әрткө кеткен көрүнөт.
Элемандын сырттаны,
Кумурсканы көргөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Тизеси кетип бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп:
“Айланайын, төрт Маамыт,
Эми мыктап эрдикти,
Кумурскага салалык.
Күйүп жаткан байкушту
Ажыратып алалык”.
Жейрен секиртпес ал Маамыт,
Ачып көздү жумгунча,
Андай-мындай дегиче,
Сууга салып бир кийиз,
Эр Төштүккө берди эле,
Күйгөн отту жолотпой,
Төштүк сабай берди эле.
Сүйлөй турган тили бар,
Адамдан эстүү Чалкуйрук,
Эр Төштүктүн канаты.
Качан болсо сооп издейт,
Жаныбардын адаты.
Чалкуйруктун жайы ушундай,
Ары буудан, ары тынч,
Жаныбарым Чалкуйрук,
Маамыт менен желгени.
Сууга салып токумун,
Эр Төштүккө бергени.
Туура жанын жер тыңшаар,
Алып келип берди эле.
Алкым жагын көрөгөч,

Талап келип берди эле.
Бери жагын Эр Төштүк,
Сабап келип берди эле.
Күйгөн отту өчүрүп,
Эрдикти эпсиз салды эле.
Кумурсканы ал өрттөн,
Аман алыш калды эле.
Бөлөгүнөн тазасы,
Өрттөнүп жаткан кумурска,
Кумурсканы паашасы,
Элемандын эркеси,
Бир Кудайдын пендеси.
Түбүнө чогуу жетерде,
Түгөл өрттөп кетерде,
Күйгөн отту өчүрдү.
“Күйгүзбөй калды жанымды,
Алып калдың баарымды.
Айта берсем иш кыйын,
Оюма келет бир буюм.
Баатыр Төштүк кебимди ук,
Жер алдына кабылып,
Бакыр боло берипсиз,
Кайгырба, Төштүк сырттаным,
Көрө турган азап бар,
Казып койгон орун бар,
Кайнатылуу шорун бар!
Тийише турган эрин бар!
Ошол эрге барганды
Керек болор жерим бар.
Керекке берем бутумду,
Береним, Төштүк алыңыз.
Мээнеттүү башка иш түшсө,
Белекке берген бутумду,
Бир түтөтө салыңыз.
Кумурскаларды кубалап,

Дал өзүңө жетемин.
Жоболон башка иш түшсө,
Жолдош болуп кетемин”, –
Деп ушинтип кумурска,
Берен Төштүк баатырдын
Берендин көрдү эми.
Жулуп алыш бир бутун,
Сырттан Төштүк баатырга,
Аманат кылыш берди эми.
Андан өтүп жол жүрдү,
Элемандын Төштүгү
Ат аябай мол жүрдү.
Ээрчиткени төрт Маамыт,
Эриксе элик атышып,
Эрикпесе талаада,
Эркин ойноп жатышып.
Куланды андып, аркар кууп,
Курган Төштүк көк жалдын
Ойной турган күнү тууп,
Мекен кылды талааны
Берен Төштүк сырттаның.
Күк эткенден кузгун жок,
Как эткенден карга жок,
Ээн талаада жатышты.
Эр Төштүктүн мингени,
Чалкуйрук тулпар сал моюн,
Эр Төштүк менен төрт Маамыт
Ээн талаада салды оюн.
Чыканактап тынч алыш
Чырым этип уйку алыш,
Тараза жылдыз батыптыр,
Таң кашкайып атыптыр.
Уйкудан Төштүк ойгонуп,
Оң жагына толгонсо,
Көрөгөч Маамыт кеп айтат:
“Өөдө бол, Төштүк, – деп айтат.

Жердин алдын сураган,
Көкдөө деген ханы бар.
Зордугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Ай ааламдын баарысын,
Жеке кырар алы бар.
Ал Көкдөөнүн колунда,
Темир аркан торунда,
Ургаачынын узу бар.
Үч кызынын кенжеси,
Күлайым деген кызы бар.
Элемандын эркеси,
Эрдигиң эчак билиптири.
Күштар болуп сөзүңө,
Кусадар болуп өзүңө,
Тийгени сага жүрүптүр.
Ошо сенин айындан,
Дегенине көнүптүр.
Ат башында алтынды,
Ала кел деп сырттанды,
Кемпирге пара бериптири.
Дуба окуп, көз байлап,
Жер астына сиздерди,
Азғырып алыш келиптири”.

1. Адамча сүйлөгөн ак жолборско Төштүк кандай жакшылык кылды?
2. Төштүк аюуну ордон кантип чыгарды?
3. Кумурскаларды өрттөн кантип сактап калышты?
4. Үзүндүнү окуп, негизги каармандарга мүнөздөмө бергиле.

ГИПЕРБОЛА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Гипербола – чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүү үчүн атайын колдонулуучу көркөм ыкмалардын бири. Ал кубулуштарды, көрүнүштөрдү адаттан тышкary ашыра сүрөттөө жолу менен түзүлөт. Гипербола аркы-
46

луу сүрөттөлүп жаткан окуянын мааниси атайылап күчтөлөт, апартылат. Гиперболалык сүрөттөөлөрдүн эң мыкты үлгүлөрүн биз элдик оозеки чыгармалардан, айрыкча, кенже жана улуу эпостордон кездештиреңиз. Эпостордо каармандардын образдарын: тулку-боюн, сын-келбетин, кылган иштерин, минген аттарын, кийген кийимдерин, каармандар катышкан окуяларды элестүү, таасирдүү кылып сүрөттөөдө гипербола атайын колдонулат. “Эр Төштүк” эпосунда гиперболалык сүрөттөөлөр кенири кездешет. Мисалы: Желмогуз кемпирдин сырткы көрүнүшү:

Отурсам өөдө туралбайм,
Белим калган бекчейип.
Көзүм калган чекчейип,
Карылыштын айынан,
Отурамын оншойуп,
Улуган иттей шоңшоюп.

Же Көкдөөнүн көрүнүшү:

Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган.
Кынсыз кылыч байланган,
Кышкы шамал бороондой,
Каары бетине айланган, – деп берилет.

Гиперболалык сүрөттөөлөр жазма адабиятта да кездешет.

“МАНАС” ЭПОСУНАН КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУНУ ЧАПКАНЫ

Тайторуну байгеге кошшу

Тоодой болгон Каныкей,
Тайторудай буудандын,
Көйкөлүп турган көкүлүн,
Көк жибек менен түйдү эми.
Кулпурган сыйда куйругун,
Күү шайы менен түйдү эми.
Эки кулач чоң чылбыр
Узунун тандап такты эми.
Окоро түйгөн ак нокто,
Тайторуга чак нокто.
Бышыгын тандап катты эми.
Ичкенин жолун төтөлөп,
Букардагы сегиз кан,
Сегиз хандын алдынан,
Тайторусун жетелеп,
Өөдө-төмөн карабай,
Өлөмүн деп санабай,
Чиймекчи болду сызыкты,
Атына бирөө катылса,
Көрсөтмөк болду кызыкты...
Айта сүйлөп сабылып,
Энекелеп жалынып:
“Чондугу тоодой карыям –
Кадырман кыргыз элимден
Ай далыма мингизип
Ала келген олуям,
Берен эне, кулак сал!
Айланайын, энекем,
Өзүндө менин берекем.
Элибиз элден кем эмес,
Атыбыз аттан кем эмес,

Жашы менен карысын,
Көрүп келдим баарысын.
Сынап келдим акмалап,
Бууданынын баарысын.
Бакты баштан тайбаса,
Абакемдин Тайтору,
Бере койбос намысын!
Согулайын, энеке,
Төлгө кылып Торуну,
Анык болду чабышым.
Бел байлаган белим жок,
Белгиге чapsам Тайтору.
Белсенип сүрөп алуучу,
Белгилүү кыргыз элим жок.
Кимдер каалап койчу экен,
Мендей жесир катынды.
Төлгөгө чаап көрөйүн
Тайтору тулпар атымды!
Чаба турган Тайтору
Кетмен туяк, кең соору,
Кенен жердин малы эле.
Чыгып калса Тайтору,
Букарга кызык салайын.
Батанды берчи, энеке,
Падыша атам алдына
Эркекче болуп барайын.
Дубанды менден аяба,
Үмүткөр болгон балаңа!
Медерим, менин, энекем,
Каршылык кылбай, кайгыrbай,
Батанды бергин, берекем!".
Ак байбиче Чыйырды,
Барбайып колун көтөрүп,
Күрсө-күрсө жөтөлүп,
Кол көтөрүп зар ыйлайт.

“А дүйнө кеткен Манасты,
Колдой көр, – деп дагы ыйлайт.
– Ажыбай, Бакай – эки кан,
Арка болуп колдой көр!
Айланайын, жараткан,
Каныкей ишин ондой көр!
Алмамбет, Чубак эгизим,
Жесириңе көзүң сал!
Сыргак, Серек тенлизим,
Кайғыга тууган жененди,
Кансыратпай сүрөп ал!
Ишин, тенир, ондоочу,
Жесириңди колдоочу!
Үмүткөр болгон байкушту,
Жер каратып койбочу!
О, Каныкей, кулунум!
Тилегиң тенир берсингчи,
Ушу турган Тайторун
Байгеге чыгып келсингчи!
Капанды атың ачсынчы,
Санаанды атың бассынчы.
Кайғынды калың жазсынчы!
Тилекти кудай берсингчи!
Телмирип турган жесирдин
Торусу чыгып келсингчи!”
Каралуу катын Каныкей,
Чыйырдыдан бата алып.
Сан-санаага мatalып,
Букарды көздөй аттанды.
Бөксөнүн жолун төтөлөп,
Тайторуну жетелеп,
Касабасы калкылдал.
Жабдыгынын баарысы
Жай-жайында шаркылдал.
Көргөндүн көөнү бөлүнүп.

Сөлөкөтү, сөөлөтү
Эр Манастай көрүнүп,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып.
Кара кийген жесирди,
Кайыптар колдоп алыптыр.
Чолок чаар арстаны,
Жандай салып чамынып,
А да колдоп алыптыр.
Эки беттин отунан,
Бир байпактык түк чыгып.
Оозунан түтүн буркурап,
Каалгадай кашка тиш,
Таруудайдан быркырап.
Оозунан жалын төгүлүп,
Опол тоодой көрүнүп.
Букарга кирип барганда,
Букардагы сегиз хан
Как жарылып дыркырап,
Эки колу боорунда,
Салам айтты чуркурап.
Узун қулак сарысы,
Көк ала сакал карысы,
Бирөө эмес, дүркүрөп,
Букарлыктын баарысы:
“Белгилүү экен, бек экен,
Биздин элге белгисиз,
Кайдан чыккан эр экен!
Кең көкүрөк, жайык төш,
Келберсиген шер экен.
Ушу турган Букарга,
Темирден коргон чеп экен!
Кайраттанып жоо чыкса,
Бели тийчү шер экен!
Атка тумар алтындан,

Тагып алчу эр экен!
Күлүктөрүн жоорутпай,
Көңүлдөрүн оорутпай,
Четтен келген эр болсо,
Багып алчу шер экен!..”
Алар антип жатканда,
Тайторудай бууданды,
Кара кийген Каныкей,
Кошуп туруп калды эми.
Ат айдагыч жигиттер
Булактатып желегин,
Айдоого атты даярдап,
Тосуп туруп калды эми...
Муну мындай таштайлы,
Каныкейдин иниси
Кан Ысмайыл баатырдын,
Кылышынан баштайлы.
Карт буурадай күркүрөп,
Каарын көргөн адамдар,
Карай албай зиркиреп.
Капалуу баатыр Ысмайыл,
Калк ичинен кеп угуп,
“Бузулган катын Каныкей
Букарда жатып ээлигип,
Атын чапты”, – деп угуп,
“Кандай укмуш, кандай ар?!
Арсызды кудай урганын,
Айласы кеткен куу жесир,
“Ат чабам”, – деп турганын!
Минтсе долу он кылбайт,
Эгерде бизди соо кылбайт.
Жесир жүрүп жээликкен,
“Ат чабам”, – деп ээликкен,
Арсыз мынча болобу!?
Сыздаган сөөк кимдики?

Сынган намыс кимдики?
Кеткен намыс кимдики?
Келген намыс кимдики?
Жесир жүрүп жээлигип,
“Ат чабам”, – деп ээлигип,
Эркек кийимин кийинип,
Алтымыш асый торусун,
“Чабамын”, – деп жетелеп,
Эселең мындай болобу?!

Катын қылбас бул жорук,
Эл аралап төтөлөп,
Сегиз кандан эр издең,
Болбой калган кезиби?!

Эрге көөнүү бузулуп,
Оңбой калган кезиби?!

Төрө жездем Манастын,
Төшөгүн баскан оңобу?!

Төрөнүү кордоп отурган,
Ушундай арсыз болобу?!

Кордоп жүрсө Манасты,
Канчыктын иши оңобу?!

Арбагын эрдин кордогон,
Ушул өндүү ургаачы
Эгерде эки болобу?!”

Деп, ошентип Ысмайыл,
Барабанын ургузуп,
Баарына жардык салды эми.
Жоо тийгендей жабылып,
Балбандардын баарысы,
Ысмайылдын жанына,
Жетип барып калды эми.

Кара жиндей Ысмайыл,
Каарданып бакырып,
Ок жыландај атылып,
“Бери кел”, – деп белсенип,

Семетей уулун чакырып:
“Ой, Семетей, кулунум,
Келгендерден кеп уктуум,
Жесириң эжең кесепет,
“Ат чабам”, – деп ээлигип,
Желип жүрөт, деп уктуум.
Бузуктукка бел байлап,
Намыссыздык кылган го?!

Эри өлгөнгө сүйүнүп,
Каралуу чачын түйүнүп,
Кадимки баатыр эмече,
Эркектин кийимин кийинип,
Бузуктук жолду төтөлөп,
Алтымыш асый бир атын,
“Чабамын”, – деп жетелеп,
Эбин таап көйнөк кие албай,
Эптең эрге тие албай,
Эр кыдырып чыр баштап,
Эсепсиз уят сыр кылды.
“Эси жок жесир”, дедиртип,
Баарыбызга чыр кылды.

Бул ишке кайдан көнөлүк,
“Тентиген катын”, дедиртип,
Баарыга шылдың болгончо,
Ти्रүү жүрбөй өлөлүк!
Ой, Семетей, кулунум,
Өзөндүү дайра булагым,
Өлгөндө көргөн чырагым,
Тур, Семетей, барып кел!
Астыга келсе Тайтору,
“Манас! Манас!” бакырып,
Манастан ураан чакырып,
Бери сүрөп алыш кел!
Артта калса Тайтору,
Кармай калыш канчыкты,

Канын суудай ағызып,
Курмандыкка чалып кел!
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга чалып кел!
Башын кесип байланып,
Атакең Ысмайылга алыш кел!
Ал өндөнгөн бузукту,
Жолотпо, балам, өзүмө,
Көргөзө көрбө, көзүмө.
Жээлигип жүргөн катындан,
Мындаи кордук көргөнүм,
Тирүү туруп өлгөнүм!
Аттангыла, баргыла!
Айткан сөздү алгыла!
Калып калса Торусу,
Бир адамга көргөзбөй,
Бир адамга билгизбей,
Долуланган канчыкты,
Чабуусунан жаргыла!”
Бул сөздү угуп Семетей,
Алтымыш балбан эр менен,
Адыр-будур бел менен,
Кузгун учпас чөл менен,
Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн жалын шыркырап,
Ачуусу келип эжеге,
Бүткөн бою зыркырап,
Каныкейди соймокко,
Жөнөп калды дыркырап...
Муну мындаи таштайлы,
Ээрдей болгон белесте,
Эс таппай турган каралуу
Каныштан сөздү баштайлы.
Кайгылуу туулган Каныкей,
Касиеттүү жан эле.

Үнү угулуп, өзү жок,
Эки ийнинде олтурган,
Жылаңач бала бар эле.
Болгон ишти, күйүттү,
Айтып жүргөн ал эле.
Кулактан кармап қыбырап,
Ошо кезде баласы,
Кансыраган Канышка,
Айтып берди шыбырап:
“Эй, Каныкей, байкушум,
Колунду сууга малып ал,
Айткан сөздү толуктап,
Кулагыңа салып ал.
Казгалдак деген кайран күш,
Кайрылбаган талаадан.
Аны чабам деп желигип,
Ажалдан мурун өлөсүн
Кардындан чыккан баладан.
Астыга келсе Тайтору,
Уулундун жүзүн көрөсүн,
Урматына көнөсүн!
Артта калса бул атын,
Өлүмгө көздү сүзүп кой!..
Ажалдан мурун Каныкей,
Жанындан күдөр үзүп кой”.
Бул кабарды укканда,
Өрттөнүп ичи болду чок,
Касиеттүү Каныштын,
Каалаган журту мында жок.
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү атпай эли жок.
Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Не кыларын биле албай,
Үстүнө каран түн түштү...

Кайгылуу жесир башына
Жетимиш түркүн иш түштү...
Манастан калган дүрбүнү
Мойнунан жулуп алды эми.
Манасты көргөн эмедей,
Оңду-солду кучактап,
Жыттап, жыттап калды эми...
“Не болсо да көрдүм”, – деп,
Бардыгын алыш мойнуна,
Жашын төгүп койнуна,
Белеске чыгып турду эми,
Акборчук оозун бурду эми.
Бурамасын имерип,
Булкуп көзгө жиберип,
Дүрбүсүн салыш турду эми.
Кең кепенин четинде,
Дениздин берки бетинде,
Оргуп-оргуп чаң чыгат,
Оргуган чаңды көргөндө,
Каныштан сыйып жан чыгат,
Оргуган чаңды караса,
Атасынын Актулпар
Арыштап чуркап алыштыр,
Калың чаңдан бөлүнүп,
Жалгыз болуп алыштыр,
Куйругу көзгө дирилдеп,
Көкүлү көккө бириндеп,
Закым болуп калыштыр.
Анын артын караса
Чонкашканын чаңы экен.
Мунун артын караса
Чон күрөң сындуу мал экен.
Үчтүн артын караса
Элик шыйрак, шам қулак,
Кара кашка аргымак.

Караса көзгө илинбейт.
Үстүндө жүргөн баланын
Канаттай болуп туш-тушка
Этектери дирилдейт.
Темиркандын төрт тулпар,
Узап чуркап алыптыр.
Андан бөлөк бир жылкы
Кайда экени билинбейт.
Канча карап турса да,
Каныкейдин көзүнө,
Жалгыз караан илинбейт...
Чыңырып ыйлап туралбай,
Кабыландын чоң дүрбү,
Кайра көзгө имерип,
Кайра салып жиберип,
Кең Мойноктун жолунда
Башын жерге салалбай.
Аркардай арыш алалбай,
Каргадай бала жонунда.
Келе жатат Тайтору,
Үч жүз аттын соңунда.
“Арбак урган Тайтору,
Эми кайдан жүгүрдү!” –
Деп ойлонуп Каныкей,
Чымындай жандан түңүлдү.
Мурдунун суусун тарталбай,
Көзүнүн жашын арталбай,
Кабыргасы сөгүлүп,
Кан аралаш аккан жаш,
Акборчуктун жалына
Шорголоп турду төгүлүп...
“Алда, чиркин куу дүйнө,
Маңдай сөөгүм кайкы эле.
Туулгандан муңайып,
Күн көрөрүм тайкы эле.

Ай караңғы тұн экен,
Ажалым жетер күн экен.
Жаш күчүктөй қыңылдаپ,
Жарап өлмөк экенмин!
Табытым жок, бейит жок.
Арам өлмөк экенмин!
Как эткенден карга жок,
Талаада өлмөк экенмин!
Асылын көрбөй арманда,
Баладан өлмөк экенмин...
Өзөндүү дайра – булагым,
Өлгөндөн көргөн чырагым,
Боз ала туйгун болгонум,
Боз Карчыга Чолпонум.
Жоо жарагын кие элек,
Мен бечара, шордуунун
Эне экенин биле элек!
Кылыштан калган кыягым
Кымбаттан калган чырагым,
Тулпардан калган туягым,
Туйгундан калган чырагым.
Найзага таккан желегим,
Айкөлдөн калган белегим,
“Атам” деген Ысмайыл,
Жат экенин биле элек.
Айкөлүм Манас көк жалдын,
Ата экенин биле элек.
Тайган иттей мен шордуу,
Желгендигим биле элек.
Таластан качып бала үчүн,
Келгендигим биле элек.
Беш арқар жылдыз батканча,
Беш кайрылып бурулуп,
Эмизгеним биле элек.
Абакем Бакай азығын,

Жегизгеним биле элек.
Күйүктүн белин чыркырап,
Ашкандыгым биле элек.
Аркалап алып Таластан,
Качкандыгым биле элек.
“Энекен мен” деп, мен шордуу
Эмчегимди көрсөтсөм,
“Эненмин” деп, жалбарсам,
Эзелде чунак болбойт ээ?!
“Кесепеттүү шайтан”, – деп,
Кылчайбай шилтеп кылышын,
Курган жанды койбойт, ээ?!
“Буулугуп жүргөн жесир” деп,
Жонуман кармап алат, ээ?!
Дөгүрсүп турган балбандар,
Көкбөрү кылышп алат, ээ?!
Шордуу энесин тааныбай,
Чыркыратып өзүмдү,
Чукуп таштап көзүмдү,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
“Ээликмелүү канчык” деп,
Даңгыттарга жарат, ээ?!
Талаада сөөгүм даңкайыш,
Көмүүсүз болуп калат ээ?!
Чакылдаган чакчыгай,
Чарасына көзүмдүн,
Уяларын салат, ээ?!
Тал жибектей чачымды,
Айдай иймек кашымды.
Куркулдап кузгун тытат, ээ?!
Кардан аппак этимди,
Жулкуп таштап бетимди,
Ит-куштар келип жутат, ээ?!
Ботодой болгон көзүмдү,
Каркылдап карга оёт, ээ?!

Каалгадай ак тишке,
Шакылыктап сагызган,
Ойноктоп эркин конот, ээ?!

Жайдары жазы кабагым.
Кажырдын жеми болот, ээ?!

Бүлкүлдөгөн бөйрөктү
Түлкү какшаал оёт, ээ?!

Бурулуп бүткөн булчунду,
Бурдап-бурдап сугунуп,
Бөрүлөр талап тоёт, ээ?!

“Жоболондуу төлгөнү,
Тартпай койбой не болдум?!

Тозокко тууган мен катын,
Тоодой болгон Торуну,
Чаппай койбой не болдум?!

Маңдай сөөгүм кайкы экен,
Манастын көзү өткөн соң,
Күн көрөрүм тайкы экен!

Кең Таластын баткалда,
Керилген төрөм коркутуп,
Кыйын болду жатканда,
Тарса-тарса жөтөлүп,
Жаздыктан башын көтөрүп,
Жаман болуп турганда,
Курман болуп куу катын,
Өлүп калбай не болдум?!

Кыл мурутун шыйпайтып,
Кыямат көздөй жол тартып,
Кыйноо көрүп жатканда,
Курман болуп төрөмө,
А дүйнөнү мен мурда,
Көрүп калбай не болдум?!

Улув тоодон унчуккан,
Улар болбой не болдум?!

Тартынбай өлүп, бир жатып,

А дүйнө кеткен көк жалга
Курман болбой не болдум?!

Бешигимди жонума,
Артпай койбой не болдум?!

Мээнетинди мынчалық,
О кулунум, Семетей,

Тартпай койбой не болдум?!

Бел байлаган белим жок,
Бекинип жаткан жерим жок.

Бейпай тартсам мынчалық,
Берендин зайбы деп турган,

Берекем кыргыз эли жок.

Каз айланса зоо да жок,
Калдайган кардуу тоо да жок,

“Кайгырбагын жөнү жок,
Асылым жеңем, койгун”, – деп,

Көңүл айттып коюучу,
Аргын, кыргыз элим жок!”

Деп, ошентип Каныкей,
Бурамалуу дүрбүнү

Дагы бурап имерип,
Бууданды көздөй жиберип,

“Аныктап кармап, сунайын,
Арбактардан сурайын,

Алдында Торум келбесе,
Алтымыш торпок, кырк тайга,

Сатып алган Актинте.

Кынынан сууруп алайын,
“Күткөнүм ушу эми”, – деп,

Кый сүбөөмө кадайын!
Алтын ооз дүрбүнү,

Алты жолу салайын!
Аныктап туруп карайын

Чубап өткөн аттарды,
Акмалап баарын санайын!

Аябай анык түзүлүп,

Баламдын колун тийгизбей,
Каныма жанын күйгүзбөй,
Мен өзүм өлүп калайын!”
Ошондо эр мүчөлүү Каныкей,
Акборчук оозун бурду эми,
Арбагы күчтүү Манаска,
Жалынып ыйлап турду эми...

1. Каныкей эмне үчүн Тайторуну байгеге кошмок болду?
2. Кайненеси Чыйырдыдан атты чабууга ак бата алдыбы?
3. Ысмайыл Семетейге кандай тапшырма берип жөнөттү?
4. Каныкейдин кандай артыкча касиеттери сүрөттөлөт, аны санап бергиле.
5. “Түйгүндөн калган чырагым,
Айкөлдөн калган белегим.” – деп, Каныкей көз алдына эмнелерди арман кылып элестетти?
6. Тайтору алгач кандай чуркаганын сүрөттөп айтып бергиле.
7. Ат чабышты көрдүңөр беле? Анын кандай кызыктуу жактары бар, ангеме-маек уюштургула.
8. “Жоболондуу төлгөнү,
Тартпай койбой не болдум?!?” – деген сөздү көркөм текстке таянуу менен чечмелеп түшүндүргүлө.

ЖЕНИЖОК (ӨТӨ КӨКӨ УУЛУ) (1860 – 1918)

Женижок 1860-жылы Таластагы Сарыкөбө деген жерде Көкө деген кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Өзүнүн аты – Өтө. Эки жени карысынан чолок күрмө кийип ырдап жатса, “атаңдын көрү-оой, бул Женижок жалмандаған анык жени жок экен го”, – деп көрө элек элдер жаңыдан көрөрү менен Женижок атыктырган экен. Энеси Алтынай Аксыдагы Кара-Суу кыштагынан болгон. Ал ата-энесинен эрте ажырап, жан сактоонун түйшүгүн эрте тарткан. Мал айдагандарды ээрчип, таякелерин таап, Аксыдан курсагы тоюнуп, кийими бүтөлүп, адам катарына кошулган. Таятасынын жардамы менен өзбек молдодон окуп, сабатын ачкан.

Ал ырчылык өнөрдү эң жаш кезинен баштап, “Манас” баш болгон элдик эпосторду күндөп-түндөп айткан. Өз заманынын сабаттуу, билимдүү, түшүнүктүү адамы болгон. Өтө 1918-жылы 58 жашында дүйнөдөн кайтып, сөөгү Чомпол көрүстөнүнө коюлган. Женижок төкмө акындардын көч башында турган. Замандаштарынын айтмында, ал жалаң агын суунун өзүн жети күн катары менен сүрөттөп түгөтө алган эмес жана айткан оюн кайра кайталабаган.

АЙТАМЫН САНАТ ТОБУҢА

Адамдын көркү кашта бар,
Арчанын көркү ташта бар,
Ақылдын кени башта бар.
Айчүрөктөй сулууну
Амалың болсо, жигиттер,
Ақырын айтып баштап ал!

Алыс жол басмак атта бар,
Ар түркүн сырлар катта бар.
Агайын көөнүн суутпай
Ай сайын барып каттап ал.
Алда кандай болом деп,
Азап чегип ооруса,
Адамдын көөнү дартта бар.
Азыркы айткан санатты,
Ақылың жетсе жаттап ал!

Асмандын көркү жылдызда,
Ала-Тоо көркү кыргызда.
Айдыңкөл көркү ажайып
Ак суусар менен кундузга.
Ақын болчу Өтө деп,
Айтымга калсын бир нуска.
Ақыл менен санасак,
Адамзат болбойт бир кылка.
Ар башка сүрөт өмүрдү,
Адамдар ушул турмушта.

Кербендер жүрөт жол менен,
Кейишти тарттык шор менен.
Козуну жайдык ой менен,
Комузду черттик кол менен.
Кайтардык малды жон менен,
Кармадык күшту тор менен.

Көр дүнүйө курусун,
Кубанткан акча – сом менен...
Ак комуз кармап колума,
Айтамын санат тобуна.
Айтып көрдүм жашымдан,
Ар жыйында чогууга.
Абалтан түшкөм жазылбай,
Ақындыктын жолуна.
А десем даяр чуурушуп,
Ар сөзүм келет онуна.
Акыл-насаат айтамын,
Андасаңар соңуна!...

Өзгөгө кылба далбаса,
Өкүттө кийин каласын,
Өкүмдүк кылып кармаса.
Өлүмдөн калат адамзат,
Өзү ичип, өзөк жалгаса.
Өлгүсү келет адамдын
Өз алган жары кармаса.
Өсөк-ушак кеп айтып,
Өчөштүк кылып бузулуп,
Өз алган жары алдаса!
Өксүк кылып адамды,
Өмүргө болот каргаша.
Өкүттө болот атасы,
Өз уулу тилин албаса.

Атың барда – жер тааны,
Атаң барда – эл тааны!
Экөөбү тен бар чакта
Эмгектенип, эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!
Эртенкинди ойлой жүр,
Эрмин десен – калп айтпа!
Ээринди көтөртөт,
Эпсиз атың чарчатпа.

Элиң келсе көргөнү,
Эл кумарын таркат да
Эдирейбей досуңа,
Эби менен жалпакта.
Элиндин алгын алкышын,
Эсил жаның бар чакта!..

Жакшы болуп жүрүүгө,
Жакшыдан тапкын жолдошту.
Жолотпогун жаныңа,
Жанын жеген оңбосту.
Жайында болот көңүлүң,
Жолдоштон тапсаң жолборсту.
Жамандан тапсаң жолдошту,
Жолтоо болот жол тосту.
Жалаасына каласың,
Жолдош кылсаң болбосту!..

Катарлаш өсүп чоңойгон,
Катуу айтпа курдашка.
Капалык тарайт ичинен,
Курдашка курдаш сырдашса.
Көрүнбөй калат жакшылык,
Көрүнгөн кырк жаш – кырды ашса.
Абийири бар жигиттин,
Айыбын чукуп кызартпа.
Элинен безип жүргөндүн,
Эски дартын ырбатпа.
Базардан алган буюмун,
Билбейт деп сатпа кымбатка.
Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап кур жатпа!
Эселек болбой жолун ҭаап,
Эбиң менен ырсакта.
Атадан алтоо болсоң да,
Ар жалғыздык бир башта.

Кез келгенди сүйлөбө,
Кеп ошону ылгашта!...
Акылмандыктын белгиси –
Асылы болсо кебинде.
Үй ичин сүткө толтурган,
Уйдун көркү желинде.
Элинен кууса душманды,
Эр жигит көркү жеринде.
Ушундай баатыр болчу деп,
Урматы болот элинде.
Жаңы келин келгенде,
Кайнагага жүгүнүп,
Ыйбаа болот келинде.
Жакшы чыгаар өспүрүм,
Аз айтсаң көпкө түшүнөт,
Акылы болсо дээринде.
Атың начар болгон соң,
Кууганга жетпей койгон соң,
Аламандап теминбе.
Арамза, кытмыр кишинин,
Айтканына семирбе.

Азилдешип кур дүрмөт,
Жолдошуна ок атпа.
Олжолуу кайтса мергенчи,
Шыралга берет соогатка.
Жаманын билсөң жолдоштун,
Жанына барбай оолакта.
Алты саның аманда,
Эсендик тилем соо башка.
Эки агаин бир тууган,
Эсин болсо, жоолашпа.
Эстен кеткис иш кылат,
Эки адам карыз доолашса.
Арман-сырын айтышат,

Аттуу жүрүп ага-ини,
Алыска сапар жол тартса...

Алманын гүлүү шагында,
Аңдоо салып карасаң,
Ачылат мөмө багында.
Ар нерсе болот маалында,
Акылыш менен ойноп күл,
Алтындай жаштык барында.
Жийденин гүлүү шагында,
Жетик байлап карасаң,
Жемиши бышат багында.
Жете албай қуурап жүргөн көп,
Жетилген жаштык чагында.
Жыргалын көргүн дүйнөнүн,
Жалындуу жаштык барында.

Кандар өтөт – калк калат,
Укум менен тукумга
Уланышып нарк калат.
Канча заман өтсө да,
Кадырланган салт калат.
Женсе жоону жеринде,
Жергесинде салтанат.
Бабабыз баатыр Манастай,
Баатыр деген даңк калат.
Кошой, Бакай, Чубактай
Канча баатыр шер өткөн,
Качырып жоону талкалап.
Бетеге кетет – бел калат,
Калкып учкан булуттай.
Замандар өтөт – эл калат,
Эл оозунда айтылып,
Эрдик кылган эр калат.
Калктын камын ойлогон,
Касиеттүү шер калат.

Карап турсаң қыбыланы,
Күн батарда албырат.
Келип жүргүн тууганга,
Күн болбосо, айда ыраак.
Туугандыктын белгиси –
Кыйын күндө кайрылат.
Карашпаса андайда,
Көңүлү калып туугандан,
Түбелүккө айрылат.
Ынтымактуу болсонор,
Душманыңар айбыгат.
Күүсүнө келип калганда,
Кишенеп турат айгыр ат.
Кээ бир адам кейикчээл,
Болбос ишке кайгырат.
Эр жигиттин жакшысы,
Эл камы үчүн қайгырат.
Жабыркатып кыйнаган
Жакшылык болбойт кеселден.
Алыс карма балаңды
Аңги чалыш безерден.
Жашынан тартсын мээнетти,
Жакшы болбойт бекерден.
Жалаасына каларсын,
Жакшылык күтпө эсерден.
Жадыңа бекем сактап ал,
Женижок төккөн шекерден.
Сексен күнү айтса да
Сөз түгөнбөйт чеченден!

1. Акындын санат ырын дагы бир жолу көркүү окуп чыгып, мазмунун түшүндүргүлө.
2. Акын адамдагы кандай сапаттарды сүрөттөйт?
3. Турмуш, өмүр, жашоо туурасында жаштарга кандай насааттарды айткан?
4. Төкмө акындар деп кандай акындарды айтабыз?
5. Силер азыркы төкмө акындарды билесиңерби?

АЛЛИТЕРАЦИЯ ЖАНА АССОНАНС ЖӨНҮНДӨ ТУШУНУК

Ыр саптарындагы окшош үнсүз тыбыштардын кайталануу кубулушу *аллитерация* деп аталат. Аллитерация ыкмасы ақындын көркөм ой сезимин тереңдетип берүүгө, көркөм туюнтууга өбөлгө түзөт. Максатсыз кайталоо же жасалма окшоштуруу натыйжалуу болбойт. Бул кубулуш прозада да, драмада да учурайт.

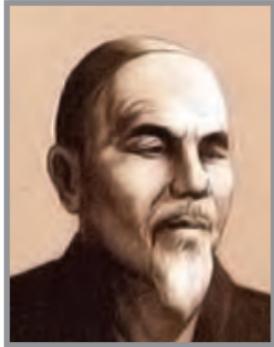
Аллитерацияга мисал:

Топко ээрчитип торолткон,
Топуктук бар калкымда.
Топ ичинде сайраган,
Тоо гүлүндөй жайнаган
Торгойдой тилим тартынба.

Мында ар бири үнсүз “т” тыбышы менен башталып, аллитерацияны жаратты. Бул аллитерациянын тигинен келиши, ал эми анын туурасынан келген учурлары да болот. Мисалы, “**Көк** күшту **көктөн** **көргөндө**” деген ыр сабында “к” тыбышы кайталанат.

Ассонанс – үндөштүк деген түшүнүктү билдириет. Ыр саптарынын бирдей үндүү тыбыш менен башталышы жана кайра-кайра кайталанышы *ассонанс* деп аталат. Ассонанс ыр сабынын үндөштүгүн, көркөмдүгүн, уккулуктуулугун арттырат.

Ассонанс аллитерация сыйктуу эле тигинен да, туурасынан да жайгашат.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

(1884–1949)

Барпы нускоочу акын. Ал 1884-жылы Жалал-Абад обласынын Сузак районуна караштуу Ачы деген кыштакта кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Жардылык аны ка-быргасы ката электе малайлыкка салган. Барпы алгач ачылык Молдаалы, Назарбай деген байлардын малын багып, башка жумуштарын да аткарат. Кийин Ысакбай деген байдын пахтасын эгип, түрдүү жумуштарын иштейт. 32 жашка чыкканга чейин жалчылыктан башы бошобойт. Жаш кезиндеи тарткан азап-тозоктору “Мен көргөн күн-дер” деген ырында чагылдырылган.

Он алты жашка келгенде эле анын ақындыгы эл арасына билинип калган. Акын: “Ак күмүштөн сом албайм, ак жибектен тон албайм, ар кимди барып бир мактап, ары жок ырчы боло албайм” деген төкмөлүк поэзиясын “Айт-айт десе”, “Дүнүйө”, “Эмне бар бул жерде”, “Ала-Тоо көркө келбейт – эл болбосо”, “Аккан суу”, “Күн”, “Ажал”, “Шамал” өндүү ырлары менен далилдеп кетти.

Өткөн кылымдын 30-жылдарынын башында катуу ооруп, көзү азиз болуп калган. Ошондон кийин коомдук турмушта жалаң ырчылык өнөрү менен катышып келген. Акын 1949-жылы Бишкек шаарында дүйнөдөн кайткан.

БАЛДАРГА НАСЫЯТ

Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акаарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай.

Мурдуңу бөөдө көтөрүп
Көппөгүлө балдар ай,
Бирдин көөнүн оорутуп
Кетпегиле, балдар ай.
Тұбұ қандай болушун
Эстегиле, балдар ай.

Чеки басып, жат жерге
Барбагыла, балдар ай.
Эс токтотуп, бир ишти
Аңдагыла, балдар ай.
Көңүлү жакын тәңтүшту
Жандагыла, балдар ай.

Минип турған атыңды
Чаппагыла, балдар ай.
Киши билбестен сүйлөсө,
Какпагыла, балдар ай.

Бош куржунга сук колду
Салбагыла, балдар ай.
Бирөөнүн болсо буюму
Албагыла, балдар ай.
Жаманатты-наалатка
Калбагыла, балдар ай.

Каяша сүйлөп, сөз кайрып
Турбагыла, балдар ай.
Шоктук қылып бирөөнү
Урбагыла, балдар ай.
Үйңіндү таштап талаага
Жатпагыла, балдар ай.
Жалған сөздү “ырас”, – деп
Айтпагыла, балдар ай.

Бирөөнүн “тону жакшы”, – деп,
Кийбегиле, балдар ай.

Бирөөнүн “аты семиз”, – деп,
Минбегиле, балдар ай.

Өзү тенгүш болбосо
Тийишпегин, балдар ай.
Мааниси жок сөз үчүн
Күлүшпөгүн, балдар ай.

Насыяттуу сөзүмө
Түшүнгүлө, балдар ай.
Келер болсо бир киши.
Күтүнгүлө, балдар ай.

Атка минсен, сылантып,
Токугула, балдар ай.
Илим-билим пайдалуу,
Окугула, балдар ай.

Өз бутундан жөнү жок
Чалынбаңар, балдар ай.
Коркокко окшоп бирөөгө¹
Жалынбаңар, балдар ай.

Көрүнгөн жерге ылгабай
Отурбаңар, балдар ай.
Көп жаманга биригип
Кошулбаңар, балдар ай.

Оюн, күлкү, тамаша –
Жайнагыла, балдар ай.
Жаш булбулдан калышпай
Сайрагыла, балдар ай.

Кеңири заман – тең жыргал
Ойногула, балдар ай
Тендик ушул жеткенин
Ойлогула, балдар ай.

Бутагы бар жыгачты
Машагыла, балдар ай.
Тендиқ заман – жаңы таң
Жашагыла, балдар ай.

1. Нускоочу акын деп кандай акын аталат?
2. Акын жаштарда кандай сапаттардын болушун каалаган?
3. Акын балдарды кандай сапаттардан алыс болууга чакырат?
4. “Балдарга насыятты” көркүү окугула.

САНАТ-НАСЫЯТ ҮРЛАРЫ ЖӨНҮҮНДӨ ТУШУНУК

Кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири таралған лирикалық ырлардын бири – санат-насыят ырлары. Санат-насыят ырларын акындык таланты күчтүү, турмуштук тажрыйбасы мол, көптүү көрүп, көптүү билген акындар гана жарата алган. Насыят – кеңеш берүү деген маанини билдирет. Демек, чоң акындар элдин турмуштук тажрыйбаларын жыйынтыктап келип, санат, акыл-кеңеш айтышкан. Санат-насыят ырларында адамдардын жашоотиричилик, жүрүм-турум, адеп-ыйман, коом, келечек жана башкаларга карата философиялык ойлору камтылған. Санат-насыят ырларын Калыгул, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Женижок жана башкалардын ырларынан кеңири жолуктурууга болот.

АҚЫН-ЖАЗУУЧУЛАР КАЙРА ИШТЕП ЧЫККАН ЧЫГАРМАЛАРДАН

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ (1915–1950)

Алыкул Осмонов 1915-жылы Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында туулган. Жаштайынан жетим калып, Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланган. 1929–1933-жылдары Бишкек (мурдагы Фрунзе) шаарындағы педагогикалық техникумду бүтүргөн. Ақындың “Толубай сынчы”, “Карагул ботом”, “Махабат”, “Майдын түнү”, “Ким болду экен?” жана башка поэмалары кыргыз поэзиясындағы классикалық чыгармалардан болуп калган. Ал өзүнүн поэтикалық мектебин түзгөн ақын.

А. Осмонов улуттук балдар адабиятынын өнүгүшүнө да олуттуу салымын кошкон. Анын “Түлкү менен каздар”, “Балдар менен турналар”, “Эки метр Эсенкул” жана башка чыгармаларын балдар сүйүп окушат.

А. Осмоновдун башка ақын-жазуучулардан айырмаланып турган бир өзгөчөлүгү – элдик уламыштарды кайра иштеп чыккандыгы. Ақын поэмада өнөрдү, билгичтикти биринчи орунга коёт. Поэма бийлик – зордук, өнөр – элдик кенч экендигин көрсөтөт.

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол!

(Эл сөзү)

Замана кандай кары, кандай керең,
Закымдап учкан сайын түбү терен...
Ошондой унутулган бир күндөрдө,
Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен.

Толубай деп, Толубай атын салт кылган бар,
Не билсин ал жөнүндө жаш уландар,
Суусаган таттуу жомок ширесине
Сөз кылат тамшанышып карыялар...

Заманды жакшы көрөт, баркын билет,
Жаштарды алдына алыш эркелетет.
Төмөнкү “Толубай” аттуу эски дастан
Эски абдан, эски ырлардай эске келет.

Ой ойлоп, чексиз ойго көңүлү тынбай,
Ааламдын кучагына батпай, сыйбай.
Сайратып салтанаттуу ырчыларды
Калкына жар чакырткан мына мындай:

“Көл кечип, ашуу ашып, жол жүрүүгө,
Кабыландай кайра тартпай жоо сүрүүгө,
Сынчылар сындан тайбай тулпар тапсын,
Намыска, кан сапарга¹ мен минүүгө.

Урмат чоң тунук түяк² тулпар тапса
Сынчылык сынга толгон ушундайда.
Шарт ушул: эки көзүн оюп алам,
Эгерде бир жеринен жазып калса...”

¹ к а н с а п а р г а – урушка, жоого

² т у н у к т у я к – кетилбеген мыкты түяк

Уккан соң бул жардыкты албан дубан¹
Калдайган көз алдында кара туман.
Аптыгып Азиз хандын амиринен²
Сынчылар башын чайкап, көзүн жумган.

Ушундан бир аз кийин, көп күн ообой³,
Жашыл кыр, төрдөн түшүп талаа бойлой.
Чарчаган бектер менен келе жатса,
Азиз хан уучулуктан жолу болбой.

Чөк түшүп, тизе бүгүп, кыбыла⁴ карап,
Качаңкы куурап калган башты кармап,
Күбүрөп, күнгүрөнүп бирдеме айтып,
Алыста бир укмуштуу чал олтурат.

“Баргын”, – дейт жанындагы жан жөкөрүн, –
Ким экен, жакын барып, байкап көргүн”.
Ал келип, салам айтса, алик албай,
Чал сүйлөйт, эки жакка бурбай көңүлүн:

“Аттин ай, Толубайлыгым сен билсенчи,
Тушунда тулпарлыгың мен билсемчи,
Туйгундай колду жарып, кайып учуп,
Туйлатып, туу кармаган эр минсечи...”

Келген жаш Толубай чалга минтип сүйлөйт:
“Сен кимсиң? Билбей кайтсам, көңүлүм кирдейт.
Бул эмне?” – деп сураса, чал энтигип:
“Бул куу баш – Алпамыштын Чаар аты”, – дейт...

Ушинтип Толубай сынчы сүйлөр менен
Жаш мырза шандуу топко белги берген.
Күтүрөп көпкөн жаштар ортого алыш,
Азиздин ордосуна алыш келген.

¹ а л б а н д у б а н – бүткүл эл

² х а н д ы н а м и р и н е н – хандын буйругунан

³ к ү н о о б о й – күн өтпөй

⁴ к ы б ы л а – күн батыш

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды,
Вазирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды.

Куп дебей, же жок дебей, унчукпастан
Тұнөрүп күзгү узун тұн тұнөргөндөй,
Көрөгөч Алп кара күш сияктанып,
Толубай бир түякты күр жибербей.

Алдыртадан ичтен сынап, карап турат,
Нечен бир жибек жал ат, камыш кулак,
Көрктөнүп, көккө атылып көйрөндөнёт¹,
Сынчынын көңүлү тынбайт, кандай кылат.

Жортуулга тандап минчү шок боз балдар,
Буулуккан азоо, күлүк буудандар бар.
Сынчы аке, кумурскадай кунсуз беле,
Ушунча жер жайнаган жаныбарлар!..

Ошентип, күн чак түштөн бешимге ооду,
Макталуу сан учкулдар өтүп болду,
Азиз хан бул көркө мас, бул көркө таң,
Бирок чал жерден башын албай койду.

Аңғыча, ай-жылдыздай асмандағы
Асемдүү алтын тулпар жабдуулары.
Бир-бирден шаани менен өткөрүлдү,
Азиздин асыл деген тулпарлары.

Эрке өскөн байдын жалғыз баласы окшойт,
Тулпарлар жибек килем үстүндө ойнoit.
Хан тиктейт, эми сынчым әмнє дейт деп,
Бирок ал, каадасынча карап койбoйт.

¹ көйрөндөнёт – ойноктойт.

Азиз хан ызаланат, жини кайнап,
Баркылдал, кулдарына минтип айтат:
“Шаардан ат бүткөндүн бириң койбой,
Кесирдүү сыйнчы алдынан өткөр айдал!”

Буйрук бир ... кулдар макул, ошентишет,
Мейли антсин, баары бекер, пайдасыз тек.
Сыйнчы ата, бейитке окшоп, үнсүз, сөзсүз,
Былк этпейт, дабыш бербейт, көз ирмебейт.

Улуу хан бул жорукка айран калды,
“Канакей, өткөргүлө, дагы барбы?” –
Дегенде, жооп берди чур этишип:
“Бир гана Кармыш кулдун бозу калды”.

Кырчаңгы, арық, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:
“Падышам, анык тулпар ушул!” – деди.

Азиз хан муну укканда калтырады,
Кабагын карыш түйүп, каарданды.
Арсыз чал, шылдыңыңа жазаң бул деп,
Сыйнчынын эки көзүн оюп алды.

Бирок ал бул бүтүмгө¹ таарынган жок,
Оюлган эки көзүн эки колдоп,
Аярлап аккан канын басып туруп,
Муну айтты, хан алдына келип токтоп:

“Датымды² ук, ақыркы жолу, улуу ханым!
Жаман боз, көз куну үчүн мага калсын.
Тагдыр бир, жараткан бир калыс болсо,
Ким-кимдин жаңылганын талдал алсын”.

¹ бүтүмгө – чечимге.

² датымды – арызымды.

Азиз хан ары кетти топтон чыгып,
Сынчыга “ал” дегендей белги кылып.
Жетелеп жаман бозду жолго түштү
“Болду”, – деп Толубай ата ичтен тынып.

Ошентип, көп күн өттү, көп таң атты,
Шылдырап бир калышта суулар акты.
Көрсөтпөй эч адамга, жер түбүндө,
Толубай жаман бозду багып жатты.

Чаалыкпас, арыбас кылып, ашуу, зоодо
Кайыкпас, талбас кылып борошого.
Кулпунтуп, тулпар кылып минип чыкты,
Сынчы ата туура кырк бир күн болгондо.

Кемпирин (жолду көрбөйт) алдына алып,
Артына кең олтуруп, өзү учкашып.
Сейилдеп көңүл эргип, келе жаткан,
Хан жолун туура тосуп, тура калып.

Сынчы айтты: “Амансыңбы, Азиз ханым,
Биз минген – өзүң көргөн боз жаманың.
Кош эми, жигитчилик арың болсо,
Бул тулпар сага ылайык, жетип алгын!”.

Кемпири аттын оозун коү берди,
Кара жер камгак болуп тегеренди.
Азиз хан өзү баштап: “Жет, кармалап!”
Ана көр, көтөрүлүп кууган элди.

Аз-аздан барган сайын ызы-чуулар,
Алыстап калып жатты куугунчулар.
Аркырап учкан боздун арышына
Жер да тар, асман да тар, аалам да тар...

Шумдук ай, көзгө илешпейт эч бир нерсе,
Учат бейм, бул боз айбан чуркайт десе.

Арт жактан жалғыз дұбұрт дабыш чыкты,
Толубайлар күндүк жерге жеткен кезде.

Деп сурайт Толубай анда: “Бул кандай ат?”
Кемпири: “Чоң күрөң боз”, – деп унчугат.
Сынчы анда: “Билем аны, жука түяк,
Күрөңдү кудай алсын, таштакка тарт”.

Боз тулпар шарт бурулду, арқырады,
Тоодой таш кумдай болуп быркырады.
Чоң күрөң жолдон тажап, бутун силкип,
Жете албай, ошол бойдан калып калды.

Эртеси әкинчи күн түш мезгилде,
Угулат жер силкинтекен да бир нерсе.
Кемпири: “Жээрде кашка”, – деп жооп берет,
Сынчы ага: “Бул кандай ат”, – дегенинче.

“О, билем, жээрде кашка – женил кашка,
Карт эмес, эки жарым асый жашта.
Кемпирим күнгө салғын, эсимде бар,
Бир гана мәэси жука, малдан башка”.

Кемпири күнгө тартты боз тулпарды,
Ансайын кызыгандай кош канаты,
Күн өтүп, жээрде кашка чуркай албай,
Ыраактап, карга болуп караандады.

Ал эми үчүнчү күн таң алдында
Өң сүрдүү дабыш чыгат бир башкача.
Кемпири жооп берет: “Жибек көкүл,
Жээрде ат, өзү окшойт, – деп, – Азиз падыша”.

Сынчы анда: “Жибек көкүл чын тулпар ат,
Бирок да бир айбы бар – мактоо жакпайт.
Азиздин өзү экени жакшы болду,
Кемпирим ханды беттеп, алдына тарт!”

Кемпирі ханга тартты сынчы айткандай,
Сынчы ата ачык ырай, жазы мандай.
Кашкайып күнгө карап көкүрөк тосуп,
Жээрде атка мактоо салды мына мындай:

“Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын туяқ,
Рахмат сымбатыңа”, – деген кезде
Жүре албай туруп калды жер чапкылап.

Сынчы ата сөзүн буруп Азиз ханга:
“Жаман боз – мен минген ат, таанып кара!
Падышам, сен баркына жете албадың,
Акыры ээн талаада сен маскара.

Менде жок арманды угар тууган досум,
Жана да өнөр билген жан жолдошум...
Кантейин, жаратканга айтарым бар,
Артымда атымды атар заман болсун”.

Деди да камчы салды боз тулпарга,
Боз тулпар жакшы кызып эми гана,
Дайынсыз сапар алыш зымырады,
Эли жок, жери жоктой бул аalamда.

Жер жүзү, жер бүткөндү бүт тебелеп,
Ай менен Күн ортосун жалғыз ээлеп,
Акыры бир деңизге түшүп кетип,
Ошентип, Толубай сынчы өлсө керек.

Аз кеп бар хан жөнүндө эки-үч сабак,
Кытайга аттанган дейт колун санап.
Канетсин тулпары жок, канга батып,
Жецилип кайтыптыр деп кеп кылышат.

1. Толубай сынчы Азиз ханга жана анын жигиттерине кандай шартта кабылып калды?

2. Азиз хандын тапшырмасы элдин кызыкчылыгына жооп береби?
3. Толубайдын сынчылык өнөрүнө Азиз хан кандайча баа берген?
4. Толубай өзүнүн сынчылык өнөрүнүн тууралыгын кантип далилдеди?
5. Азыркы учурда күлүктөрдү кантип тандайт?
6. Өзүңөр жашаган айылдагы сынчылар, саяпкерлер болсо аталган өнөрлөр жөнүндө ангемелешип, урунгтуу учурларын жазып алгыла.

КЕЙИПТЕШТИРҮҮ ЖАНА МЕТАФОРА

Жазуучу өзү сүрөттөп жаткан окуяны бир нерсенин түспөлү менен салыштырып, кейиптештириет. *Кейиптештириүү* окуянын кызыктуу, көркүү чыгышына кызмат кылат. А.Осмонов “Толубай сынчы” поэмасында:

Кырчангы, арық, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:
“Падышам, анық тулпар ушул!”

– деди, – деп Кармыш кулдун бозун арық, ачка, эшек кейпи деп кейиптештирип жатат.

Метафора – бир затты, көрүнүштүү, окуяны экинчи бир окшош же жакын нерсе менен атайт. Метафора оозеки жана жазуу кебибизде, адабий чыгармаларда кенири кездешет. Кээде метафора салыштырууга да окшош келет. Бирок метафорада өтмө белги, маани артыкчалык кылат. Метафора кептин эмоционалдуулугун күчөтүп, тилдин таасирдүүлүгүн арттырат.

Мисалы:

“Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын түяк,
Рахмат сымбатыңа”, – деген кезде,
Жүрө албай туруп калды жер чапкылап, –

деп Жибек көкүлдүү чолпонго, чүрөккө, алтынга салыштырып жатат.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

(1910–1944)

Жоомарт Бекнабаев 1910-жылы Токтогул районундагы Мазарсай айылында туулган. Ал беш жашка чыкканда атасы Бекнбайды Борбу бай өлтүртүп, апасы Алтынайды зордук менен токолдукка алган. Атасынан эрте ажырап, башынан кыйын турмушту өткөргөн. Жаштайынан эле апасы Алтынайдын жомокторун, кошокторун көп угуп, элдик поэзияга кызыгуусу артат. 1933-жылы ақындын “Эмгек төлү” деп аталған алгачкы ырлар жыйнагы жарық көрөт. 1935–1940-жылдарда ақындын бир нече жыйнактары (“Добулбас”, “Жоомарттын ырлары”, “Комуз”, “Балдар үчүн ырлар”, “Өмүр” ж.б.) жарық көрүп, аларда эркин эмгек, аялдар азаттыгы, өнөр жайдын өнүгүшү, маданий жетишкендиктер, сүйүү, достук ж.б. темалар эргүү менен ырдалган. Согуш мезгилинде элди эрдикке, каармандыкка чакырган ырларды, поэмаларды жазган.

Бұтқұл қыргыз эли тамшанып уккан Токтогулдан ыркүүлөрү ақындын чыгармачылыгынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Жоомарттын залкар устараты Токтогул ақын болду. 1922-жылы Кетмен-Төбөдөгү “Арым” мектебине кирет. 1926-жылдан 1931-жылга чейин Фрунзедеги (азыркы Бишкек) педтехникумда оқуган. 1935-жылы Москвадагы журналисттер институтун ийгиликтүү аяктаган. Ақындын алгачкы чыгармасы 1927-жылы “Жер төңкөрүшү” гезитинде жарыяланган.

Апасынын тарткан азаптарын өз көзү менен көргөн Жоомарт чыгармаларынын көпчүлүгүн аял затына

арнаган. Акын “Кыздын канаты”, “Сыргажан”, “Эжемекат”, “Мариям”, “Эрик кызы” сыйактуу ырларын жана “Алтын кыз” аттуу музыкалуу драмасын жазган. Чыгармаларында аял затынын ақылдуулугун, тайманбас, эр жүрөктүүлүгүн ачык көрсөтө алган.

ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧУ БЕК

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө ээн эркин жашап турган.
Багында булбул сайрап, гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен мүлкүн, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду
Олжолоп алыш кетип сулууларын.

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Бардык күч, бардык мүлкүн сарып кылып,
Жоо өткүс бекем чепти курмак болду.

Айлантып кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришти эмгегине күн өткөрбөй.
Көтөрүп пайдубалын келген кезде,
Кайрадан кулап түшөт жар көчкөндөй...

Калың журт кайгыланды, кансырады...
Кастарлап көтөрө албай пайдубалды.
“Себебин бул укмуштун ким табат”, –деп,
Ырчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: “Асыл таштан койгун”, –деди,
Бири айтты: “Ак боз бээни сойгун”, –деди.

Асыл таш алтын менен койсо дагы,
Токтобой дубал көчүп кулай берди...

Тартышты капаланып калк убара,
Ойлонуп таба албады көп улама.
“Мен чечем бул түйүндү”, – деп сүйлөдү
Жалаң бут, ак сакалдуу бир карыя.

Карыя токсон жашка келген экен,
Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
Акылы алмаз менен болоттон курч,
Алыску бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
Калайык жабылыша кулак түрдү.
Сакалын оң кол менен сылап алып,
Салмактуу коргошундай сөзгө кирди:

– Калп болбийт карыяндын айткан кеби
Калайык, акылыма көнсөң, – деди.
– Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою,
Тирүүлөй бир кишини көмсөң, – деди.

Башка бир сөз айткан жоқ, басып кетти,
Карыя кайырдашып колун булгап.
– Кандай? – деп эки жолу сурабастан
Баштарын жерге салды эл тунжурап...

“Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен”, –
Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
Күн бою жар чакырды эчен-эчен...

Бирөө да: “Мен чыгам”, – деп сөз катпастан,
Мостоюп карап турду дудуктанып.
Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:

“Уктум да шашкан бойдон келдим, – деди,
Мен даяр, тезден гана көмгүн, – деди.
Арманым дүйнөдө эч калбайт го дейм,
Жарасам керегине элдин”, – деди.

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган, жалбарыңы
Боздогон мун, кайгылуу үн угулду...

Бир караан шашып, чуркап келет экен,
Бул караан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун
Алпештеп, айнегим деп эркелеткен.

“...Кулунум, кучактайын, мындай келчи,
Кууратпа карыганда апакенди...
Көмбөгүн... жалгызымыдь көмбөгүн”, – деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди...

“...Йилабай көз жашыңды тыйгин, эне!
Ырайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин
Жалгызың жарап кетсин керегине...

– Уулундуун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундай ишке арнап бакпадыңбы?
“Эркетай, элин үчүн курман бол!” – деп,
Эч качан унутпаймын айтканыңды.

Энеси элге карап сөз баштады,
Маанисин байкап туруп айткан кептин:
“Ата Журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң!...”

Жалбарды жалгызына, беттен өөп,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.

Колуна күрөк алыш кайрат менен
Көмүүгө баласына кумду септи...

“Энеке, бул кылганың адамчылык,
Жүрөгүң ак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып...”

Коштошуп, өбүшүштү эне, бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде
Шып этип жетип келди да, карыя:

“Көмбөгүн бул баланы ачкын, – деди.
Чеп курбай, үй-үйүңө кайткын, – деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким да болсо чеп тургузат.
Чеп – ылай, капитап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран.
“Чеп жок”, – деп кайгы тартып кам санаба,
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек
Турганда мындай эне, мындай бала!...”

1. Эмне үчүн байыртадан эле элдер чеп курушкан? Улуу Кытай дубалы жөнүндө эмнени билесиңер?
2. Чындыгында эр күчтүүбү, чеп күчтүүбү?
3. “Мен келечекте элиме кандай кызмат кылам” деген темада классста талкуу жүргүзүп, пикир алмашкыла.
4. Акыркы үч куплетти классста чечмелегиле.

КЕҢЕШ БЕЙШЕБАЕВ

ЦЕРЕБРОСКОП – 2

Эшик үн чыгарбай ачылып, кабинетке сымбаттуу жаш жигит кирип келди.

– Саламатсыздарбы?

– Саламатчылык. Келиңиз, отурунуз.

– Ден соолугум начар деп, даттанууга эч кандай негиз жок. Бирок мени кыйнаган нерсе мээмдеги таң калаарлык өзгөрүүлөр. Жакындан бери менде бир бөтөнчө касиет пайда болду. Адегенде ага бир чети таң калсам, бир чети тымызын сыймыктанып жүрдүм. Бирок, турмуштагы көп нерселер өздөрүнүн белгисиздиктери менен кызыктуу турбайбы. Белгилүү болуп калгандан кийин, ага болгон кызыгуу азайып калаарын түшүнгөн соң, бул өзгөчөлүгүм мен үчүн тозокко айланды. Кааласам каалабасам дагы жанымдагы киши ооз ача элкте анын оюу мага белгилүү болуп турат. Ошондуктан жанымдагы адамдын мага карата сүйлөгөнүн же ойлонуп гана койгонун ажырата албай калыш жатам.

Адамдар менен аңгемелешүү, пикир алышуу мен үчүн кызыксыз боло баштады. Эмне жөнүндө сүйлөөрүн билип турат. Тескериシンче жалгыз жүргүм келет.

– Таң калаарлык, – деди врач, – менин билишимче мындай окуя медицинанын тарыхында биринчи жолу болуп жатса керек.

Ал ийнин куушуруп, унчукпай ойлонуп калды да, анан суроолуу түр менен жигитке бурулду.

– Жок. Кийинки кездерде эч кандай травмага дуушар болгон эмесмин, – деп жигит врачтын оюн айттырбай илип кетти. Мен бул бөтөнчөлүккө өткөн бейшембиден баштап ээ болдум. Ошол күнү сабактан тарагандан кийин, башым чымырап ооруй баштады. Мурда да бир жолу ооруган.

– Режимди сактабай, акыл эмгеги менен көп иштегендиктен, – деп түшүндүрушкөн врачтар. – Көнүлүм чөгүп, эс алайын деп бөлмөмө келдим. Почта аркылуу жиберилген аяш атамдын белеги туруптур бөлмөмдө. Жигит чыканагына чейин түрүлгөн тарамыштуу билегиндеги кооз saatка карап койду. – Бирок, бул белек деле көнүлүмдү анча көтөрө алган жок.

Уктап кеткен экемин. Бир мезгилде жолдош балам ойготту:

– Тур, Жанчар, сүйүнчү!

– Башымдын ооруганы басылып калыптыр. Көзүмдү ачсам эле, анын оюндагысын биле койдум.

– Нурила келиптирби? Сыртта күтүп турабы?

– Аны сага ким айтты? – деди Нурлан таң калып.

– Өзүң айтпадыңбы, сүйүнчүндү анан берем.

Нурила экөөбүз көчөдө көпкө чейин сүйлөшүп басып жүрдүк. Бирок анын эмне айтаарын, эмне жөнүндө ойлогондугун мен андан мурда эле билип жаттым.

– Чындыкка окшобогон нерсе экен, – деди врач айласы кеткендей колдорун ушалап, – Мария Ивановна, цереброскопту алыш келиңизчи.

Медсестра чемодан түспөлдөнгөн, бир нече көрсөткүч шкалалары бар аппаратты көтөрүп келди.

– Башыңызды бери кылышыз, – врач Жанчардын башына тегерек алкакты кийгизип, өзү аппараттын шкалаларына үнүлдү.

– Демек, менин мээмде эч кандай өзгөрүүлөр жок экен да, – деди Жанчар врач карап бүткөндөн кийин аны айттырбай эле.

– Ооба, азыркы замандагы эң эле так деп эсептелген аппарат менен текшерсем да, сиздин мээнизден эч бир

өзгөрүүнүн белгисин таба албадым. Мен сизди Москвага, ушул аппаратты түзгөн дүйнөдөгү эң көрүнүктүү психолог...

– Академик Айбашев жөнүндө мага айтып отуруунун кажети жоқ, анткени атамдан кем көрбөгөн аяш атам ошол киши.

Жолдомо жазууга камданган врач ручкасын таштап, көз айнегин ала койду:

– Ошондой деңиз!?

Ал көз айнегин кайра кийип, көзүнө чалдыга түшкөн Жанчардын saatын тирмийе тиктеп, ошол калыбында колун сунду:

– Saатыңызды беринизчи.

Эмнегедир ичинде толкунданып, чебеленгенин жашыра албай жаткан врачты таң кала карап, Жанчар колундагы saatын көңүлсүнбөй чечип берди. Saаттын циферблатында “Цереброскоп – 2” деген сөз жаркырап күйүп турган эле.

– Сиз цереброскоп деген сөздүн маанисин түшүнө сүзбү?

– Жок. Анын маанисine көнүл бурган эмесмин.

Ошол замат Жанчар кайра каткырып жиберди:

– Доктор, мен сиздин оюнузду биле албай калдым!

– Saат менин колумда, – деди доктор салтанаттуу күлүмсүрөп. – Эми сиздин оюнузду мен билип турам.

– Ах, демек, кептин баары saatта экен да!

– Так ошондой, эгерде цереброскоп мээдеги импульстарды байкоочу прибор экендигин мурдараак билгеницизде, курулай азап чекмек эмессиз. Бир адамдын оюн экинчи адамга өткөзүп туруучу прибор аяш атанаңыздын эң кийинки эмгектеринин бири болсо керек.

1. Чыгарма жактыбы? Эмне үчүн?
2. Жанчарда кандай өзгөрүү болду?
3. Эмне үчүн Жанчарга жашоо кызыксыз болуп калыптыр?
4. Ошондой saat сilerde болсо, анда кандай кылат элеңер?

КУСЕЙИН ЭСЕНКОЖОЕВ

(1920–1944)

Кусеин Эсенкожоев 1920-жылы 20-майда Ыссык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы Ичке-Булуң айылында төрөлгөн. Ал фантастикалык жана балдар менен өспүрүмдөргө арналган бир катар чыгармалардын автору жана котормочусу. 1937-жылы жарык көргөн чыгармасында шар түрүндөгү аппаратта адам менен иттин космоско учуусун сүрөттөгөн. Кыргыз адабият талдоочуларынын ою боюнча, дал мына ушул чыгарма 1960-жылдарда мурдагы Советтер Сюзунда адам менен итти космоско учурууга түрткү болгон. Анын “Үчүнчү шар” (1937), “Мекендин уулу” (1938), “Канаттуулардын сыры” (1939), “Жалындуу балалык” (1952), “Ырлар жана аңгемелер” (1957), “Тандалган чыгармалар” (1972), “Биздин жергенин канаттуулары” (1989 жана 1990) аттуу чыгармалары жарык көргөн. Ал А.Пушкин, М.Лермонтов, К.Чуковский, С.Михалков, Дж.Свифт сыйактуу оруս жана чет эл жазуучуларынын чыгармаларын кыргызчалаган.

Кыргыз адабиятында илимий-фантастикалык чыгармалардын жаралышын Кусейин Эсенкожоевдин ысмы менен тыгыз байланыштуу. Анткени ал өзүнүн кыска өмүрү, андан кыска чыгармачылык ишмердүүлүгүндө кыргыз фантатикасына пайдубал тургузуп, өз атын өчпөс кылыш жазып кеткен. Жазуучу 1944-жылы Экинчи дүйнөлүк согушта, кырчындай курагында дүйнөдөн көз жумган. Антсе да анын чыгармалары ой чабыты чексиздикке, жаңылыкка умтулган өз окурмандарын

шыктандырып келет. Окуу китебинде анын “Үчүнчү шар” чыгармасынан үзүндү окуйсунар.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

Мен бир күнү асманда калкыган жаандын бууларын, абада сзып жүргөн канаттуу күштардын учушун байкап, алардын асманга көтөрүлүп, учуп жүргөндүгүнүн себептерин таба албай көпкө ойлодум.

Акыры Жер шарын курчап турган абадан жецил бир буюм табуу үчүн аракет кыла баштадым. Аны мен сураштырып жүрүп, көп китеpterди окуп жана тажрийба кылып гана таба алдым. Ал табылган буюм асманда калкып жүргөн калың абанын бир түрү болгон, суутек газы эле. Ал суу курамынын үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жецил экендиги белгилүү.

Мен ал суутек газын бир шарга толтуруп, оозун бууп, көккө коү бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди.

Мен экинчи шарды жасап, ага белгилүү оордукту көтөртүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн итиме жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, абанын суюк катмарында кислороддун жетишсиздигин эске алып, иттин дем алууга керектүү абасын даярдап, газга толгон шар менен чиркештирип, коё бердим.

Анан үчүнчү шарды жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктылап жасадым. Ага үй жасап, жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азық-түлүктөрдү салып, белгисиз калың аба боштугуна жол тартууну ойлондум. Акырында ал да орундалды. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, жерден алыстагандан алыстай берди. Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди. Алар барган сайын бопбоз болгон мейкин талаадай гана

көзгө үлпүлдөп көрүндү. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир каранғы тұнгө кезиге баштадым. Кайда жылып бара жатканымды сезе албадым, аны токтото да албадым. Себеби, ал шарды белгилүү жакка башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм, бирок корком. Себеби, газды чыгарғандан кийин токтоосуз барып жерге тиеримди билемин. Кармоого әчтеке жок. Жалғыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен учуп бара жаткансыйм. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири мен гана болсом керек.

Күн нурун тосо албаган суюк аба менин дем алышыма да суюктук кылгансып, башып канғырай баштады. Бирок, мен жолго чыкканымда абанын сейрек болушун эске алып, өзүм менен бирге белгилүү дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем. Мен ошол запас аба менен дем алыш келе жатам. Кыбыраган жан, шырп эткен дабыш жок.

Эч жылчыксыз караңғылыктын арасында гана келе жатамын. Келген жолум ушу го дегенсип, үйүмдүн терезесинен башымды чыгарып, ылдый карайм. Бирок канча карасам да караңғылыктан башка эч нерсе көрүнбөйт. Күндүн ачык-бүркөгү да белгисиз. Жерден кабар алгым келди. Кат жаздым да, нандын ичине салып, ыргытып жибердим.

“Мен бир шар жасап, ал арқылуу көтөрүлүп, жогорулап учтум эле. Бирок менин шарымда кемчиликтер болгондуктан, өзүмдүн болжогон жериме бара албай, белгисиз жолго түшүп, суюк абанын арасында гана жогорулап бара жатам. Жарык шооласы да жок. Карапылдык. Менден башка эч бир жан сезилбейт.

Мен 25-майда асманга учтум эле. Ошондон бери нече сутка болгондугун да билбейм. Себеби, мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт”, – деп жазып, кол койдум.

Аңғыча калың караңғылыктын арасынан бир дабыш угудулду. Бул дабыш санааны эчен түргө бөлдү. Калың

караңғылыкты жаңырткан үн жакындай берди. Бул әмненин үнү экен дегенсип, ага мен кулагымды тосуп тыңшадым. Ал үн кез-кезде арсылдал үргөнсүп кетет. Менин итим го деген үмүт менен аны атынан чакыра баштадым. Ит ого бетер дабышын күчтөттү. Аңғыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунган сыйктанды. Итимдин дабышы жогору жактан чыккан-дыгы ачык айқындалды. Иттин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы менен көрүнө түшүп, ылдыйлап бара жаткан сыйктанып, шардын газы азайып, куушурулуп бара жатат. Терезеден колумду чыгарып, ылдыйлап кетип бара жаткан шарды кармай калдым. Кармаган шарымды өйдө тарттым да, андагы итти өз үйүмө чыгарып алып, шарды коё бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим мага эркелеп, кыңышылап жанымды койбойт. Итке тамак бердим.

Шар кылкылдал, жогорулаганы токтолгон сыйктуу болуп сезилди. Анын ылдыйлашы мени дагы кубандырды. Бирок бул шардын жарылгандыгынанбы же ит экөөбүздүн салмагыбызданбы? Көрсө, салмактын басышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына батпай алып учкандай болду. Итти ким билет, ал айбан го, билеби, билбейби? Бирок ал да кубанычта экендиги сезилет.

Бир маалда калың караңғылык суюлгансып, ылдыйлаган сайын жарыктын шооласы көзгө көрүнө баштады. Бир маалда күндүн көзүн көрдүк. Биз менен амандашкансып, жарык нурун бизге чачырата тийгендей болду.

Бир кезде мунарланып тоо чокулары көрүнүп, мурда көрбөгөн, чокусун ак кар каптаган бийик тоого жакындап кирип келе жатабыз. Бир аздан кийин шар эки жагы жалама кызыл чополуу жардын бооруна жакындай баштады. Анан көк чөптүү тектирчеге барып конуп калды.

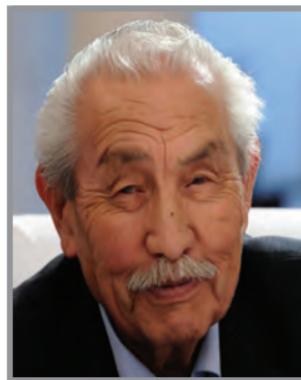
Алды зоо, үстүү аска, жолсуз туюк капчыгайдын арасында бир кичине тектирчеде корккон коүн өндөнүп, итим экөөбүз алдыбызда ташка урунуп, кебүрүп агып

жаткан сууну карап коұбуз да, үнсүз отурабыз. Жан сактап жашай турган жер боорундагы тектирчебиздин чондугу чейрек гектардай гана жер. Биз турган белгисиз жер жана ағып жаткан суу карта боюнча кайсы жер экендиgi да белгисиз. Маңдай жагыбыз – жалама капчыгай, ал эми туура жагыбыз – бодурлуу аска таштар, үнүрөйгөн үнкүрлөр.

Мынча асман тиреген бийик зоодон жана алды жакта көбүгүн чачып ағып жаткан чоң суудан, көзгө чоочун жерден кантип жол тапмак элем. Жол жасап ылдый түшүүгө же жогору чыгууга колдонгудай курал жок.

-
1. Шар менен учкан бала кандай укмуштарга туш болуптур?
 2. Алар кантип жана кандай жерге конушту?
 4. Фантастикалык чыгармалардын кандай пайдасы бар деп ойлойсуңар?
 5. Фантастикалык чыгарма жараткыңар келеби? Эмне жөнүндө жазгыңар келет?

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ӨТКӨН ТУРМУШУНАН

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (БАЛКА)

(1904–1988)

А. Токомбаев – кыргыз адабиятына негиз салуучулардын бири. Акын, прозаик жана драматург. Ал Кыргыз Республикасынын Эл акыны, академик, Эмгек баатыры. Жаш кезинде ал замандаштары сыйктуу эле Кытай жерине үркүп барган (1916). Ыр менен жазылган “Таң алдында” романынын автору. Анын калеминен “Жараланган журөк”, “Днестр терен деңизге куят”, “Мезгил учат” аттуу повесттер, “Күүнүн сырь”, “Даат”, “Моюнга алуу” сыйктуу ангемелер, көптөгөн ырлар жыйнагы жаралган.

Ал өзүнүн акындык шыгына түрткү берген кээ бир таасирлери тууралуу төмөндөгүдөй баян этет:

“Менин энем Уулбала кошокчу болгон. Қыштын узун түндөрүндө балдарынын ортосуна отуруп алыш нечен түркүн кошок айтып, нечен түркүн укмуштуу жомокторду айтчу. Табышмак, жаңылмач, элдик ырларды атайын жаттатар эле. Жазуусу жок элдерде алар өзгөчө маанигэ ээ.

Ал эми атамдын оозунан эч кандай жомок, ыр уккан эмесмин. Биздин үйгө жомокчу, ырчылар етө үйүр болжу. Алар кеткендөн кийин биз аларды туурап убара болор элек. Мага Урак деген манасчынын сөздөрү өзгөчө таасир кылуучу. Урактын айткандарынын көбү менин

эсимде калды. “Курманбек” эпосун толугу менен жана “Семетейдин” бир кыйласын айтчумун. 1923-жылы сабатсыздыгымды жаңыдан жойдум. 1917–1919-жылдын орто чендериндеги көргөн оор күндөрүм “Жараланган жүрөк” аттуу повестимен орун алды”.

КҮҮНҮН СЫРЫ

(Үзүндү)

Карыя ангемени мындайча баштады:

– Ангеме так ушул журттан башталат жана ушул журттан бүтөт, балам.

Жайлоонун толгон кези, так ушул убак эле. Дайым кулундарды агыткан кезде жылкыны булакка чейин өзүм айдал барчу элем. Дайым мингеним өзүмдүн жайдак кер кунаным болор эле. “Жылкыны айда” деп мага эч ким да айтчу эмес. Балалык адат болсо керек. Мен жылкыны айдаганда, ал булактан ары да өтчү эмесмин. Бир күнү кулундарды агыткан кезде, жөө туман басып турган эле. Мен адатымча жылкыны булакка жеткирдим да, кер кунан менен кайра тарттым. Менин көңүлүмдө түк эчтеке жок. Алдымдан кызыл буурул ат минген, алачыктай болгон кызыл жигит жолукту да:

– Айыл кимдики? – деди. Мен жооп бергенче кекилик алган бүркүтчө кунанымдан ченгелдеп ала койду. Мен эчтемеден корккон жокмун. Атамдын баатыр жолдоштору мени далай ошентип эркелеткен эле. Мен ошолордун бири го деп ойлодум. Бирок кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыйздатып жиберди.

– Байке, далым ооруп кетти, – дедим. Ал тааныш немече:

– Эчтеме болбойт, – деп чапанынын өнүрүн көтөрүп, бөктөрүнчөгүнө отургузду да, кайта кумтуланып койду. Анын кумтуланганы менин өпкө-боорумду кысып жиберди. Жүрөгүм опколжуй түшкөндө:

– Атаке! – деп тыбырап бакырдым.

– Унчукпай жүр! – деп чапанынын эки өнүрүн такы-

мына бегирээк бүктөдү да: – Сен ыйласаң өлтүрөм, унчукпа! – деди.

Жаагым жап боло түштү. Өзүмдүн туткун болгонду-гума ачык түшүндүм да:

– Байке, кайда алыш барасың? – дедим, солуктаган бойдон.

– Менден эчтеке сураба. Оозунду ачып сүйлөсөң өлөсүң, – деди дагы.

Мен экинчи унчукпадым. Солуктап гана жүрүп отурдум.

Ким алыш бара жатканын билбейм жана кайсы жакка баратканымды көргөнүм да жок. Түн киргенде талаага түшөт. Куржундан тамак алыш өзү жейт, мага берет. Бирок ооз ачып сүйлөбөйт.

Бир күнү эл орунга олтурганда, калдайган калың айылга кез келдик. Ошол күнү мени чүмкөгөн эмес эле. Айылдын баш жагында жумурткадай аппак чон үй турат. Жигит анын төмөн жагындағы кичирээк боз төбөл үйгө келди да, бирөөнү атынан чакырды. Үйдөгү кишинин үнү чыгып, өзү үйдөн чыга электе:

– Мына, баяғыңар! Алғыла, – деп мени тапшырып берип, өзү кете берди.

Мен түшкөн үй атактуу байдын коңшусу болуп чыкты. Тизеси оозуна тийген кара кемпир жыртайган суз көзү менен бир далайга мени карап олтурду да:

– Балам, сен дагы бирөөнүн чырагыдырсың? Чочубай олтур. Сенин да энең бардыр? Энеге баладан кымбат эчтеме болбойт. Эне бала үчүн күйөт, балага кубанат. Бирок салт ушул, мен жашагандан берки салт ушул! – деп башымдан сылап, мандайымдан өптү да: – Тамак ич, кулунум! Тамак ич, – деди кемпир.

Ошол эле күнү кулдуктун кебетеси башталды. Айылдагылар келип көрө башташты. Адегенде бөжөк сындуу корунуп олтурсам да, ар кимиси бир суроо берип жатышып, мени тилге киргишисти.

Эл жата баштады. Мага бөтөнчө шектүү да болгон жок. Анткени менин качпай тургандыгым белгилүү эле.

— Тетигил төөнүн комун салынып, тетигил кементайды жамынып жат, балам, — деди баягы кемпир. Ал үйдө андан артык төшөнчү да жок эле. Айла канча, жаттым. Уйкуда ар барбы? Кыялдын дарыясына канчалык аксам да уйку багындырды.

— Ой, бала! Тур, — деген үн менен кошо көзүмдү ачтым. Таң атып калыптыр. Жубардай ак кыз эңкейип мени карап турат.

— Кайсы жерден келдин? Кайсы элсин? — деди кыз жылмайып.

— Билбеймин.

— Эчедесин?

— Ондомун.

— Бир тууганың бар беле?

— Жалғызмын.

— Жүр эмесе. Сен өзүмдүн өргөөмдө болосун, — деди кыз. Кызды ээрчип келген эки келин бир ооз да унчугушкан жок. Кыздын арка чачтарын кармалашып, өздөрүнчө шыбыраша беришти. Мен кийинип жатканда коншунун кемпири:

— Кызым, жалғыз жаның бар, кор кылбай жумشا. Эне сүтү оозунан кете элек бирөөнүн жалғызы экен. Баладан баардыгын күтүүгө болот. Бала чегилбеген жумуртка менен бирдей. Жумурткадан карга да чыгат, ини кылып ал, кагылайын, — деди.

— Энеке, — деди кыз жылмайып, — сиздин айтканыңызды аткарам, ини кылып алам. Жүдөп баратса, мага аитып турунуз. Атың ким? — деп, ылдый карап турган мени ээгимден көтөрдү.

— Зарлык.

— Аа, айланайын... Бирөөнүн зарлап көргөн жалғызы тура. Ата-энең Зарлыгынын зарын тартып калгандыр? Өлбө, балам, өлбө, — деп кемпир мандайымдан сылап,

чекемден өптү да: – Бара гой, кулунум. Эжең менен бара гой, – деди.

Карыя сөзүнүн ушул жерине келгенде, самсаалаган буурул каштарын он колу менен сылап-сылап койду. Сүйлөп жаткан сөзүн кокусунан унутуп кетти да, адат болуп калган күүсүн күнгүрөтүп жиберди.

– Чал, комузунду коюп, сөзүндү бүтүрбөйсүнбү? – деди карыянын байбичеси.

– Макул, макул! Сенин да уккуң келип калган экен ээ, – деп карыя жылмайған болду да, комузун дайым жазбаган тизесине жөлөй салды.

– Бул балам болбосо, ушул сөзүң көрүңө кошо кетет эле, эми сүйлө, – деди алтымыштарга барган кемпири.

– Ооба, ооба, байбичем! Чын айтасың, – деп койду да, “кантип олтурат” дегенсип, аялына ормоюп карады...

– Ошентип баягы кыздын колунда алты жыл жүрдүм. Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен. Кызынын өзүнчө өргөөсү бар. Анын кол алдында бир үйлүү коңшу малайы бар. Алар оту менен кирип, күлүү менен чыгышат. Мен кыздын чайчысы болуп калдым.

Малайдын аялы жаш гана келинчек эле. Ал сөзгө уста, ишке чебер, кыймылы куюндай, шамдагай киши болчу. Мен ага жакын болуп кеттим. Бирок жатагым малайдыкы эмес, өргөөнүн улагасы...

Мени ким, эмне үчүн алып келгендигин ошол келинден түшүндүм.

– Сен тигил кыздын калыңына келген кулсун. Сени алып келген кыздын күйөөсү – ашкан баатыр. Ал жигиттин Кызыл буурул деген аты, Ак чагыр деген мылтыгы бар. Кыздын атасы: “Ошол экөөнү бересин, аларды бербесен, үч кул бересин”, – деген. Жигит ат менен мылтыкты бербестен, үч кул алып келип берди. Ошонун үчүнчүсү сенсиң. Экөөнү мурун алып келген эле, ал экөөнү олжого эки киши алып кеткен. Сенин бактың бар

экен, олжого кетсең куруйт элең. Эми сени кыз менен кошо берет, – деди келин.

Кыз кәэде эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетер эле. Кайта келишкенде, бугу, аркар, карышкыр, кәэде жолборс атып келишчү. Эмнени ким атканын ким билсин, эмне сөз болсо да чоң үйдө болор эле. Ал үйгө барууга табиятым тартчу эмес... Көбүнчө сөздү кыздын өзүнөн угар элем. Эрмек үчүнбү, мактануу үчүнбү, же мени аягандыктанбы, уйкусу келбесе, төшөгүнө жатып, түрдүү сөздөрдү сүйлөр эле. Аны мен “Эрке эже” дечүмүн, анткени элиниң бардыгы “Эрке кыз” деп айтышчу.

Эрке кыздын күйөөсү жигиттери менен келип, бир-эки күн конуп кетчү. Күндөрдүн бириnde, жайдын толгон кезинде күйөө дагы келди. Ал келишинде жалгыз гана келди. Жалгыз келсе да, мурунку тартып боюнча, конок жатагы башка үйдө болду. Каада боюнча кызды күйөөгө жолуктуруп, жатаарда өргөөгө кайта алып келишти.

1. Жолоочу айылга кантып жана кандай шартта келди?
2. Эмне үчүн карыя жалгыз күүсүн кайра-кайра кайталап чертет?
3. Кыргыз эли конокту кандай кадырлайт?
4. Зарлык кимге, кандай шартта туткун болду?
5. Кыз эмне үчүн эркекче кийинип, талаага кетчү эле?
6. “Калың” деген эмне? Ал кыргыз элиниң салтыбы? Силердин жекече оюнар кандай?

...Ал кездеги балдар азыркыдай чабал болчу эмес, балам. Эмнеге болсо да эртерээк жетишчү. Мен уктабай жаттым. Эл уктай электе жигит колуктусуна келди. Мен ал жигитти көргүм келбейт. Бирок “баатыр” деп элдин баары аны макташат. Анын эмне баатырдыгы бардыгын мен эмдигиче билбеймин. Демимди ичиме жыйнап, алардын сөздөрүн тыңшадым. Бир оокумда сөздөрү чатакка айланды.

Кыздын сөзү өкүм чыккан сайын, менин жаным кирет.
“Ушул жигит кыздан ылайым айрылып калса экен” деп
тилеймин. Алардын сөзү азыр да эсимде, – деди карыя.

Карыя сөөмөйү менен комуздун кылын өөдө-төмөн
сейрек дилдиретип койду да, күйөөнүн сөзүн баштады:

– Эркем, эми калың болсо бүттү. Атаң дагы чатак
кылып жатат. Качпайсыңбы? – деди жигит.

– Жок, мырзам! Атамдын жалгыз кызы болсом,
той-тойлотпой туруп, босогодон аттабаймын. Атам эмне
чатак кылып жатат? – деди кыз.

– Кызыл буурулду, же Ак чагырды бербесе, кызымды
бербаймин, – дептир.

– Экөөнүн бирөөнү берип атамды ыраазы кыл. Атам
айтканын кылбай койбойт.

– Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз
албаймын, – деп жигит чорт гана айтты.

– Экөөнүн бирин атам алмайынча, мен сага барбай-
мын, – деп кыз жигиттин сөзүн кесе сүйлөдү.

Жигит кыз менен көп сүйлөшүп отурган жок:

– Экөөнүн бирин берсем, сени албай эле энемди алыш
калайын, – деди.

Кыздын кербездиги ого бетер күчөдү.

– Экөөнүн бирин бермейинче сага тийсем, мен атама
тииип калайын, – деди.

Өзүнөр билесиңер, кыргызда мындан чоң каргыш, мын-
дан чоң ант жок. Кыз менен күйөө катуу эргешип кетиши.

– Сени атаңдын төрүндө карытам: өзүм да албай-
мын, эрге да бергизбеймин. Бирөөгө бере турган болсо,
айылыңарды кызыл кереге кылып чабам. Өзүндү жайдак
атка мингизип, күң кылам, – деди.

Кыз тайманган жок:

– Уч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасан,
мен өзүм билип, кул болсо да күйөөгө чыгам. Эр болсоң
кегинди менден ал. Мен үчүн айыл айыптуу эмес, – деди
кыз ордунан козголбой.

– Үч айдын ичинде ыктыярың менен барбасаң, түбөлүккө күндүккө кармаймын, эсиң барда акылыңа кел, – деди жигит каарданып.

– Күң кыла албасаң, төшү түктүү жер урсун!

– Эрге тие албасаң, төбөсү ачык көк урсун!

Булар экинчи сүйлөшкөн жок.

Күйөө кеткенден кийин кыз бир топ күнгө тилсиз немедей болуп жүрдү. Менин кубанычым койнума батпай, кыз ошого тийбесе экен деп жүрдүм.

Бир күнү кыз жатууга даярданып, жибек жууркандарын толкундашып силкип жатып:

– Бөбөгүм! – деди мага жылмайып. – Сен төргө мага жакын жат. Мына бул жуурканды салын, – деп кара кашка ыпча жуурканды төргө таштады да: – Жаздыктын бириң алыш, жазданып ал, – деди.

Мен анын төшөгүнө жакын жаттым. Ичим эле кымылдайт. Бирок түшүнбөйм.

Жатар менен кыз мени суракка ала баштады:

– Сенин атаң атактуу кишиби? Кайсы жактан келгенинди билесиңби? Мындан эче күндүк жол? – деди. Менин жүрөгүм сүйүнгөнүнөн ээлиге түштү. Атамдын кадырын ого бетер чоңойтуп жана билбегенимди “билим” деп айта баштадым.

– Атаң элден доо алыш, же доого жыгылганын билесиңби? – деди.

– Билим. Мен сегиздеги кезимде чоң чатак болуп, биздин элге тогуз эрдин куну түшкөн. Менин атам ошол тогуз эрдин кунун таптакыр бербей койгон. Биздин эл абдан көп жана баатыр болгон. Кун доолаганды кайра айыпка жыгып, үч тогуз, бир кыз тартуу алышкан, – деп жалган айтып жибердим.

Кыз менин калпыма түшүндү окшойт, үн чыгарып күлүп жиберди да:

– Мен сени менен качкым келет. Сен мени сүйөсүнбү? Куткарып кете аласыңбы? – деди.

Кул өксүк калғандыктанбы, же жаштыгымданбы, төшөгүмө жатып сүрдөдүм. Бирок тез жооп бердим.

– Эмне үчүн куткарбаймын. Мен да жигитмин, менин да элим бар! Мен эми бөрүдөй болуп өстүм. Элге кур кетүүнү ылайык көрбөй жүргөн элем, – дедим кишиси-нип.

Кыз дагы ачыгыраак күлдү. Ал менин кур кайратыма жана кетүүгө дилгир экендигиме ачык түшүнгөн болуу керек.

– Сен жашсың, бирок жүрөгүң эрдикиндөй. Сен көркөм, сүйкүмдүү жигит болосун. Сенде акыл да бар. Ошондой болсо да, сен ойлонбой шашып жатасың, чынбы? – деди кыз.

– Жок, мен ойлонуп эле чын айтып жатам. Бир кызды куткармакка эмне! – дедим.

– Мейлиң, чын айтканың жок, – колун сунуп, менин башымдан сылап эркелеткендөй болду.

Мен жыйырмадагы жигиттей болук элем жана жүрөк-түү элем...

– Мен эми сеникимин. Бирок элиңе жеткенде, башым кутулганда сенин эркиңе өтөм. Азыр сенин каалооң аткарылбайт. Эртең менен туруп, малга барып, келген жолунду байка. Төөлөрдүн ичинде жез буйлалуу боз инген бар. Ошону кармап минип, сууткун, – деди.

– Кайсы инген, абамын тушуна байлануучу эмеспи?

– Ошонун өзү. Ал төөнүн желмаяны. Атам аны уурдан коркуп өзүнүн тушуна байларат. Дайыма анын кепшегенин тыңшап жатат. Сен ал төөнү үч күнү жашырын сууткун. Үчөөндө тен түн ортосунда туруп атамдын тушунан агытып жибер. Бирок буйласын чубалжытып жибер, – деди.

Эмне үчүн деп сураганым жок. Айтканындай иштей баштадым. Биринчи агыткан күнү, төө үйдөн аз эле алыс-таганда кыздын атасы чыга калып, аны кайра алып келип байллады. Экинчи түнү агытканымда төө узап кеткен

эле. Кыздын атасы чыгып карады да, кайта кирип жатты. Үчүнчү агытканымда кыздын атасы чыккан жок. Бирок эртесинде:

– Желмаянды кандай байласам да, болбой бошонуп кете турган болду. Жарыктык Ойсул ата колдоп жүрсө керек, – деп сүйлөгөнүн уктум да, тим болдум.

Атам төө тууралуу эмне деп сүйлөсө, мага айт, – деген болчу кыз. Мен укканымды дароо кызга айттым.

– Абдан сонун, атам алданды, – деди кыз. – Эми ал жатар менен төөнүү коктуга алыш барып, мына бул килемдер менен комдогун. Мына бул жууркандарды үстүнө кошо комдо, – деп бардыгын мага көрсөтө баштады.

Кыздын атасыныңында конок болгондуктан, алар өтө кеч жатышты жана меймандар эшикке жайланаishi. Бул көрүнүштөр биздин качышыбызга жолтоо сыйктуу болуп көрүндү.

Ай батууга жакындады. Тойгон коноктор тез эле конурукка кирди. Мен төөнүү алыш коктуга жөнөдүм. Төөнүү тиздей салыш, өргөөгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен:

– Тез, таң атып кетпесин, – деди. Ал эркекче кийинип, белин курчанып жаткан эле. Қилем-килче менен төөнүү комдол жиберип, кайта келдим. Кыз эки чоң куржунду араң сүйрөп, босогодон өткөрө албай шашып жатат. Бирөөнүү көтөрө чуркамакчы болуп сермегенимде, куржун былк эткен жок. Кыз күлүп жиберди. Эки колдоп тартканда араң гана сүйрөлдү. Эптеп төөгө жеткенде:

– О, кокуй! – деди кыз кыжырдангансып, – жаман токупсун, тез чеч! – деди.

Мен чечип жибердим. Кыз төөнүү кайта комдол, эки куржунду текчейтип артты да:

– Сен капа болбосоң, мен алдыга минейин. Сен төөнүүн сырын билбейсин, – деди да, менин жообумду күтпөй өзү мине баштады. Анткени, койлордун кайсы

бирлери бышкырып, буту-колун керип жаткан эле. Мен дароо түшүндүм, койдун бышкыра башташы тандын атышынын белгиси болот.

Ал минди да, “тез мин” деп аркандын чөлмөгүн көрсөттү. Ал чөлмөк атайын жасалган үзөнгү эле.

– Жайландыңбы?

– Жайландым.

Менин жүрөгүм ордунда болгон жок. Айылдан узабай колго түшчүдөй көрүндүк. Бирок “жайландым” дегенден башка бир ооз да унчукканым жок.

– Бек олтур, коркпо, – деди да, төөнү тургузуп, камчылагандай болду. Мен ыргып кете жаздадым. Төөнүн буту жерге тийип баратабы, же учуп баратабы, анысы билинбейт. Жер эле айлангансыйт. Жок жерден шамал жаралып, көзүмдөн жашым куюла баштады. Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай күркүрөгөн гана добуш угулат. Ал добуш кимдики экенин адегенде ажырата албадым.

– Жакшы келе жатасыңбы? – деп кыздын үнү чыкканда:

– Ооба, – дедим жана күркүрөгөн дабыш, үргөн шамал биздин илебибиз экенин биле койдум.

Таң аппак атты. Айланада айыл түгүл мал да көрүнгөн жок. Кайсы жерде баратканыбызды да тааныганым жок. Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады. Бирок төө токтоно албай, үрккөн эмедей ээлигип, көбүгүн чача баштады. Күн так төбөгө келгенче жай жүрдүк. Андан кийин канаттуудай учуп дагы жөнөдүк. Эл орунга отурган кезде, өзөн суусунун боюна келип, төөнү тиздеп коюп, тамактана баштадык.

– Баатыр жетсе, бизге эртең жетет. Андан башка киши бизди кубалабайт. Качсак кутулабыз. Бирок анттын аягына чыгуу керек. Качып кетүүгө болбойт. Туурабы! – деди кыз.

Мен тилим менен жооп кайтара алганым жок, башымды ийкедим. Кыз жылмайып күлдү да:

– Ал деле адам, андагы өнөр бизде да бар. Сен коркпо, өлсөөк экөөбүз бирге өлөбүз, – деди.

…Эртесинде, көлөкө бойдон узунураак болгон кезде, арт жактан созулган куюндуң чаны көрүндү.

– Тетиги чан – баатырдың чаны. Эми коркпо, – деп кыз төөнүү токтотту да, даярдана баштады. Баатыр көз ачып-жумганча жетип келди да, кыйкырып:

– Абийирсиз! Эми туткун болдуңбу? – деди.

Кыз төөсүн туура тартып тура калды да:

– Мен убадама жеттим. Атындын башын тарт, өлөсүн!

– деп төөнүү майногун тээп, саадагын кезеди.

Бута атымдай жерге келгенде Ак чагырды колуна алып, атайы токтоп туруп:

– Өлө элегинде менин жаныма кел! Келсөң да күң кылам! Качсан да күң кылам! Ушуну ук! – деди.

– Тил алсаң кайт, сага менин колум барбайт. Сен менин колумдан өлбө. Мен намысымды алдым, – деди кыз экинчи эскертип.

Жигит келүүгө намыс кылды да, катуу буйрук берди:

– Кел жаныма! Кел, жүгүн! Жанынды калтырам, түбөлүк күң кылам!

Кыз эргишике туулган эмедей:

– Күң кыла албайсың! – деп төөнүү бура тартып, бастырууга киришти.

Жигит ок тийген арстандай бакырып:

– Өлдүң! Өз убалың өзүңе! Өлдүң! – деди. Анын мылтыгынын оозу бизди тиктеп үңүрөйүп калган эле. Ал ок чыгарганча кыз төөнүү бура тартып, мурунку калбына келе калды да:

– Чатаксыз кайт, менин колум сага барбайт, – деп үчүнчү жолу эскерти.

– Кел дегенде, кел! Сен менин түбөлүк күнүмсүн! Багынасыңбы, жокпу? – деп мылтыгын шыкаалатып кыздан жооп күттү.

Жигиттин кайтпасына кыздын көзү жетти. Сөз ме-

нен жооп берүүнүн ордуна, саадагын тартып жиберди. Машаада турган жигиттин колу ийинине чабыла түштү.

– Кош, тил албадың. Түбөлүк эсинде болсун, – деп кыз жолго түштү. Төө каадасынча учуп жөнөдү. Жигит оң колунун сынганына көп буйдалган жок. Сол колуна кылыштын ала кооп, оозун ачып карышкырдай качырды.

Кызыл буурулдум таманы жерге тийсе тиет, тийбесе жок. Жигит кылыштын сырты менен камчыланып уруп келе жатты. Чабалекей куйруктанган саадактан кыз дагы оқ учурду. Учуп келе жаткан буурулдум алдыңкы шыйрагы сыртына чабыла түштү. Күүлдөгөн буурул токтогон жок, бизге жете бергенде гана сүрдүктү.

Ат омуроосу менен жерге тийгендө, жигит жыгылбастан чуркап кетти. Анын оң колу, буту сынып качкан кийиктин шыйрагындай салпактап, оң жагын чапкылап жиберди.

Кыз саадагын кармап тура калды да:

– Мен антымды орундаам. Сага койгон антымды сенин эрдигин үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендин көргө киргенче унутпа, – деп жолго түшкөн экен! – деди бизге сүйлөгөн карыя.

Карыя так ошол жерге келгенде чагылган жарк этип учуп өттү. Карыя колу менен сыйда сакалын сыйпалап олтурганы көрүнө калды.

– Карыя, сөз казнасынын капкагын эми ачтыңыз ошойт. Добул дагы эстен чыкты. Таңга дагы жакын калды. Эми кыз менен жигитти элине келтире көрүнүз, – дедим.

Жолдоштордун бири:

– Ай, жигит да эр экен! Кыз чексиз укмуш экен! Эмне болор экен? – деди.

Карыя тамагын жасап алды да:

– Эмне болсо да укканымды айтып бүткөнүмдө көрөсүңөр. Ал кишинин өз оозунан уксанаң өлгөнчө унутпас элеңөр, – деди.

– Сиз андан бетер куду өзүнүз аралашкандай сүйлөп жатасыз, – деди ыктағандардын бири.

– Жигит сол колу менен аттын башын кучактап, ээн талаада унчукпай олтуруп калды. Кыз саадактын бир огун ала коюп, унчукпай сындырды да, жолго түштү. Кыздын күчтүү касиетине мен ошондо гана түшүндүм.

Созулган жел аз-аздан күчөп, ээн талааны чаң менен бүркөдү. Ким билсин, ал чаң ошол жигиттин күйүтүнүн элесидир?..

Биз үч күн жол жүргөндөн кийин:

– Байкачы, Зарлыкжан! Мына бул тоолор силердин тоого окшойбу? – деди кыз.

– Көзүмө эң эле жылуу учурайт, бирок таамай тааныбай жатамын.

Кыз бир аз жылмайып туруп:

– Эмесе түштүккө кайчы кетиппиз. Тээтигил мунарык тоо силердин элдин тоосу болуу керек, – деди да төөнү ошол жакка тартты.

Эртеси түшкө чейин жүрүп белден ашкан кезде:

– Сүйүнчү! Бул биздин жайлоо. Мына бул белдин бөксөсүндө калың токой, андан төмөн камыш бар. Ошол токойдун башында биздин айыл болчу эле. Мүмкүн азыр да ошол жердедир, – дедим.

Биз белге чыга бергенде, оролгон жашыл тукабага көмкөрүлгөн чыныдай, аппак үйлөр көрүндү. Мен кубанган бойдон:

– Мына, биздики! – деп бакырып жибердим.

– Чынбы?

– Чын!

Менин бүткөн боюм солкулдап кетти. Ал жаркырап мени тиктеди да:

– Шашпа, эми айылга каш карайганда баралы, – деди. Мен макул болдум.

Айылдын бери жагындагы өзүбүздүн суу алгычка токтоп, төөнү чөгөрүп, сууга жууна баштадык. Ойногон балдардын чыңылдаган үндөрү угулуп турду. Энесинен адашкан козулар биринен сала бири маарап, үргүлөгөн

кечки тынчтыкты эркине койбай жатты. Менин көңүлүм жашып, өпкөм көөдөнүмө баттай, жүрөгүм опкоолжүй берди.

– Мына эми, садага! – деп төбөсүндөгү чачын жазып, мага даярдаган кийимдерин кийгизди да, өзүнүн кымбат кийимдерин кие баштады. Биз жасангандын козулардын үндөрү да жайланды, чыңылдаган балдар да тынчыды...

– Эми, садага, сен барып аманчылыктарын билгин. Ата-энен тири болсо, алардын моокумун кандыр. Андан кийин мени келип ээрчитип кеткиле. Шымаланып сени менен кошо барганымды салт көтөрбөйт, – деди кыз.

Мен чуркап айылга жакындалғанымда, иттер чуулдашып үрүп алдымдан чыкты. Койчулар кыйкырып, иттердин бағытын улап келип, мага жолугушту.

– Сен кимсиң?

– Жолоочумун.

– Кайда барасың?

– Чоронукуна. Ал киши аман-эсен барбы?

– Чокем бар, көзү көрбөйт, – деди койчу.

– Кемпири барбы?

– Бар, төшөктөн турбайт. Жалгыз баласынын кайғысынан карып болуп калышты, – деди экинчиси.

– Эмесе, курдаштар, мени ошондо ээрчитип баргыла, мен алардын жоголгон жалгызымын.

– Сүйүнчү, Чоке! Сүйүнчү! Зарлыгың келди, – деп койчулар кыйкырган бойдон, мени үйгө карай сүйрөштү. Үйдөгү кишилер чыга чуркашып, мени тегеректеп, кучакташкан бойдон үйгө алып киришти.

Таягын колуна алып калтандал күтүп турган атам менен кучакташып көрүштүм. Этек-жениме асылып чуулдаган кишилер боруктуруп жибере жаздашты.

– О, кулунум... – деген энемдин алсыз кыңқылдаган үнү угулду жана купкуу болгон жүзү мага карай араң гана бурулду. Мен “апаке” деп телмирип чуркаганда, анын арық колу мага карай сунулду. Бирок, мен жеткиче

колу төшөгүнө түштү... Экинчи анын арык колу кыймылдаган жок... Жылуусу таркай элек апамын көкүрөгүнө ысык жашымды төктүм... Атам калтыраган бойдон:

– Энең ыраазы. Ал үнүндү укту? – деди...

Дүрбөлөң менен кубаныч мени эсимден тандырды. Ицирде чыккан ай асмандын ортосуна келгенде:

– Кана, балам, кантип келдин? Кайда жүрдүн? – деди атам. Эсиме кыз ошондо түштү.

– Атаке, аны мен жайыраак айтайын. Сизге келин алыш келдим. Суу алгычта күтүп калды, – дедим. Элдин баардыгы мени тегеректеп алыш, сууга карай чуркашты. Менин башыман суу айлантып чачкан кара кемпир, чөйчөгүнө суу куюп алыш, кошо жөнөдү.

Сууга келсек, кыз да жок, төө да жок.

– Кана? – деди бирөө өзүнчө.

– Үйгө жакын барып турғандыр, корккон го, – деди экинчиси мени карап.

– Тигине! – деди үчүнчү киши колу менен көрсөтүп. Анын көрсөткөнү булдуруктап кыймылдады. Кары кишилер токтой калышты. Биз шашып чуркадык.

Бизден мурунураак кеткен бирөө: – О, кокуй! Иш болбой калыптыр! – деп тим боло калды да: – Кокуй! Жолборс алыш таштаптыр, – деп бакырды...

Кыздын колу өзүнүн башын кучактаган бойдон кыймылсыз жатканы көрүнө калды. Төө чала жан болуп, узун мойнун жерге ургулап, буттарын тыбыратып жатыптыр.

Мен кызды кучактай жыгылдым...

– Мына, балам, бул муңканган күү ошондон бери жолдош болуп келе жатат. Бул күү өзүм менен бирге эс алат. Эми өзүм менен бирге жатат. Күүнүн сыры ушул, балам! – деди.

Эртесинде карыя мени ээрчитип келип, кыздын мұрзөсүн көрсөттү да:

– Мына, балам! Кыз ушул жерде жатат. Анын куржундарын ачтыrbай туруп, ошол бойдон көмдүргөм. Кур-

жунда эмне бар экенин көрдөн башка эч ким билбейт...

Карабы, балам! Муну көр деп эч ким тааныбайт. Дүм-пүйгөн гана жашыл чым. Жакында түптүз жер болот... Мен жүз үчтөмүн. Мен дагы жакындап баратам, – деп чала билинген жашыл мұрзөгө сүйөнүп олтуруп калды...

Мен ошол кишини эми да көргөнсүп турам. Кандайдыр комузун күнгүрөтүп тирүү жүргөнсүйт. Бирок, ал киши кызы менен эчак сүйлөшкөндүр... Баяғы баатыр менен эчак кездешкендир? – деп карыя сөзүн бүтүрдү.

1. Баатыр менен кыздын ортосундагы эрегишуү эмнеден улам келип чыкты?
2. Кыз Зарлыкка жез буйлалуу боз ингенди эмне үчүн суутууга тапшырма берди?
3. Кыз менен Баатырдын ортосундагы жоокерчилик каада-салт кандайча сакталган?
4. Кыздын өлүмүнө Зарлык себепкер болгон жокпу?

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ (1931-2010)

Кыргыз эл жазуучусу Төлөгөн Касымбеков 1931 жылы Жалал-Абад обласынын Жаңы-Жол районундагы Кичи-Ак-Жол кыштагында туулган. Айылда орто билим алган соң, ошол аймактагы башталгыч мектептерде мугалим болуп иштеген. Ак-жол айыл кенешинде жооптуу катчы болуп эмгек жолун баштаган. 1956-жылы жазуучунун “Кичинекей жылкычы” деген биринчи аңгемелер жыйнагы басмадан чыккан. 1957-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Республикалык басмада, журналда жана башка жооптуу кызматтарда иштеген.

Жазуучунун атын алыска тараткан чыгармалары “Жетим”, “Адам болгум келет” повесттери, “Сынган кылыш”, “Келкел” тарыхый романдары болду. “Келкел” романы – көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Бул чыгарма 1860-жылдардан 1917-жылдарга чейинки окуяларды өз ичине камтыйт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөөгө, мезгилдин ар бир түйүндүү маселелерин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган.

ДАРГА АСУУ (“Келкел” романынан үзүндү)

Камчыбек бул балакет кайдан келип жабышканына акылы илешпей, кыркылышкан душманын ойлоп таба албай, бакылоочуларды ким өлтүрүп, ким мунун жери-

не көмүп, кайра ким өзү айгак болуп отурат, биле албай тунжурады.

Асел айым эки көзүн тизесине басып, өлкө кага со-луктап ыйлап отурду.

— Кой, айым, — деп жубатты Камчыбек сүйүктүү зайдыбын, — ак ийилет — сынбайт, өзүбүз ак болсок, чон кудай өзү көрүп турғандыр, неге камтама болгудайбыз?!

Асел айым аны сайын со-луктай:

— Бегим ай, — деп кош өрүм олоң чачын ийининен ашыра алдына алыш, уч жагынан чоң тартып койду эле чач жылбыша эки бөлүнүп, түшүп калды, — муну караңчы...

Чачтын түбү чолтоюп калды.

— Э-эй, эмне болгон сага? — деп жиберди Камчыбек үрпөйө. Асел айым бегине көз жашын көлдөтүп, болуп өткөн окуяны айтты.

Камчыбек:

— Ырас кылышың! — деп ордунан өйдө болуп отура калды. — Немене?! Сенин чачынды кесип таштаса жалышың керек беле? Ыра-ас кылышың?!

Түнү бою толгонду Камчыбек.

Эртең менен эрте Камчыбек энеси Курманжандын алдына саламга барды. Датка айым бүкчүйүп отуруп алыш, намаз окуп отурган экен. Тышта бирпас басып турду да, качан энесинин бирөөгө сүйлөгөн үнү угулганда үстүнө кирди. Сындар тизелей калыш, кош колдоп колун алыш өөп, тооп кылды:

— Эсен турасызыбы, эне?

— Кудайга шүгүр, — деди Курманжан акырын.

Эне-бала бирин-бири акмалап, кимиси сөз баштаары билинбей, көпкө дым болуп отуруп калышты.

Бир убакта:

— Сөз уктуңбу, балам, Асел айымдан? — деп сурады Курманжан.

Камчыбек жер тиктеп отурган калыбында башын ийкеди.

– Мага да өзү айтты. Курчтук кылышкан турбайбы, балаң кургурлар, – деп кейиш билгизе башын ийкегиледи Курманжан. – Эми болор иш болуптур, боұгуна каныптыр, кана, эмне дейсін әми, балам?..

Тигил үйдө эне, бул үйдө бала тұн терметип, ой терметип чыгышкан, ар биригин оюнда өзүнчө келген тыянағы бар получу, Камчыбек көпкө унчукпай, бир өзүнчө улутунуп алды да:

– Эми, эне, эмне демекчи әлем?! – деп, айтар оюна энесин көндүрмөк көөнү менен. – Ырас, болор иш болуптур, кудай алдында, өз абийирибиз алдында әми тана албайбыз, эне. Карманап да бере албайм айымды. “Баяғы Алымбек менен Курманжандын баласы өзү эрдемсініп әл өлтүрүп алып, койнунда жаткан бечара катынын карман берген” деп, укумдан тукумга сөз калат. Не мұшқұл болсо да мейли, өзүм көтөрдүм, эне, өзүм мойнума алам, эне.

Курманжан бир ууч болуп бұрұшұп, бала кайғысы оңойбу, муңқұрәп, көпкө унчукпай отуруп калды. Камчыбек дагы тунжурады.

Бир убакта Курманжан канагаттанғансып башын ийкегиледи:

– Эми буга тике кара, өкүнбө, балам! Жүргөн бирөө болсон “жан алмай”, “жан бермей” болуп, чырылдаша берсен, чырылдаша бермексин. Сени бек дейт, сага ушул адилеттин ак жолунан башка жол жарабайт, балам. Туура кыласың!..

Тұнұ бою ой терметип, эне да, бала да келген тыянағы бир чыкты. Курманжан уулунун бул бүтүмгө айттырбай, өзү билип, өзү келгенине, ушуга акылы, кайраты жеткенине астейдил көңүлү жибиди. Уулунун эртеңки тағдыры кыйын. Муну эне жүрөгү сезип, бирок эне кайғысын купуя эне ыраазылығы, эне мактандычы жеңип, өзүнө ушул төтөк, ушул кайрат болду.

Камчыбек ошол эле құнұ кайтып, токтолбой Повало-Шыйковский төрөнүн алдына келди. “Кылмышқа ара-лашкан болсо, анда мени алдады, ошондон нары Кашкарға өтүп кетет” деп ойлонуп калган эле, Камчыбекти көрүп, кадырлесе кубана жұз көрүшүп:

– Ну?.. – деп, Камчыбектин салыңқы кабагын абайлап өзгөчө бир кабар бolorун сезип, аны құтұп, муруту түктөйүп карай берди Повало-Шыйковский төрө.

– Төрө, Маамытбектерди бошотун...

“Ие, не деп келжиреп отурат бу?! Коркуткусу барбы?!” – деп, кабагы тұқтұйө:

– Эмне үчүн бошотот экенбиз, билсек болобу, бек? – деп кытыр сүйлөдү губернатор.

– Мына, мен өзүм келдим, мени камап ал, төрө. Жети атамдан бери әч ким тоспогон көчүмдү токtotуп, бокчомду аңтарып, анысы аз келгенсип, катынымдын чачын қыркып, кордук қылганы үчүн бакылоочуларыңызды мен өлтүргөм.

Повало-Шыйковский төрө әлтейип тиктеп калды.

– Ушундай, төрө... – деп, Камчыбек башын ийкей өйдө карай берди.

Не уйку көрбөгөн, не башына тұшкөн мұшкұлдү көп ойлонуп ноюган, эки көзү қыпкызыл, эрегиши, тажаал кастық көрүндү Повало-Шыйковский төрөгө. Бу датка айымдын балдарынын ичинен орус акимдерине айрықча ынак, ар дайым ийкемдүү, ар дайым кепке үйүр, нары да сыпаа, иреңи башка получу, қылмыш қылган кишидей кейпі көрүнгөн эмес.

– Түшүнүп коюнуз, қымбаттуум, – деп, Повало-Шыйковский төрө башын чайкады, – орус закүнүндө бирөөнү бирөөгө алмаштыrbайт, ар ким қылган күнөөсү үчүн өзу гана керт башы менен жооп берет. Сиз агаңыз Маамытбектин ордуна кетмек болуп жатасыз. Эмне кереги бар?! Күнөө қылган, өзу тарта берсін...

– Чыны ушул, төрө... – деп, көшөрдү Камчыбек.

Ошол күнү Камчыбек камакка алынды. Үч күндөн кийин түрмөчү колу кишенделген Акбалбанды Камчыбектин үстүнө айдап келип киргизди.

– Ой, сиз эмне келдииз? – деп чочуду Камчыбек.

– Мен айткан жок элем го?! Сизге эмне кеп?! Сиз, бар болгону, шилтеген жакка тийген камчы. Ыя, сизде эмне кеп, жарыктык?!

Жанжалдын башында болгон, кылмыш баары ошонун колу менен иштелген! Акбалбан ойлонуп отуруп, өзүн күнөөкөр сезип, “кой, жаш эле, Камчы ак кетпесин, не болсо да башка түшкөнүн өзүм көрөйүн, буйгада калбай бул дүйнөдө эл алдында, тиги дүйнөдө кудай алдында жүзүмдү жарык алыш кетейин” деп, губернатор төрөгө өзү келген болучу. Губернатор төрө көк мончоктой эки көзү чакчайып, катуу жини келип, сөөмөйүн кезеп, ага дароо кишен салдырып: “Сен?! Ушул колуң менен, а?! Жообун тартасың, сен жырткыч кул! А, бектер бошотулабы жокпу, сен күйүкпөй эле кой ага!” – деп онураңдап сөгүп, айдоочунун алдына салып берди. Акбалбан унчукпай бурчка келип көчүк басты. Те илгери мунун агасы Абдылда бек менен жүргөн убагында да булардан көңүл калдык деп укпаган. Оогандан Абдылда бектин жүрөгүн алыш келгенден кийин ушул Камчыбектин айылына кошулган. Камчыбек аны “сен” дебей жигит желең катары эмес, жашы улуу ага катары мамиле кылган. Көптү көргөн, кылган жакшы ишине қубанбаган, кетирген катасына өкүнбөгөн эр көкүрөк Акбалбан ушул азыр Камчыбектин туталана кейигенин таназарына алган жок, кайта жеткилең билбей сүйлөй берген боз бала сыйктуу аны кага токтотуп коёр дили каткан абалында болучу. Ал өзү эл алдында да кудай алдында да актык иш деп айткан қебине акимдин караманча көңүл салбай койгонуна катуу мустарап.

Бир ай чамасы болуп кетти, өзү келип кылмыш ишти мойнуна алган Камчыбек түгүл окуяга эч катнашы болбо-

гон инилери менен Маамытбек да камактан бошотулган жок. Күнүгө бир маал катыран сурекка алыш келишет, бир маал бир кезде Камчыбек өзү аскерге турак болсун деп салдырган бийик кыш коргон ичинде колдорун артына алдырган бойдон нары-бери бастырып сейилдетет.

Бир күнү Камчыбекти бөлүп, Акбалбанды өзүн жалгыз бир абакка камап коюшту. “Бошотушканы калышкан го Камчыны”, – деп ниетинде ушундай болуп кетишин астейдил тилек кылышп болжолдоду Акбалбан.

Бир күнү сурекка айдал барышты. Тилмеч өзү жалгыз күтүп турган экен. Ирени жымында, көзүнүн төбөсү менен карап тиктеп, жука эрини кулак түбүнө жеткенче чоюла жылмайып, утурлай каршы алды. Кокустанбы, биле туруп кылган иштенби, иши кылышп, оор мүшкүл түштү го башка. Акбалбан ойлонгонду койгон, айдаса айдоого, өлтүрсө өлүмгө кайыл. Бул дүйнөдө бүтүрөр иши калбаган сыйктуу, бул дүйнөгө ашык баш сыйктуу бир кетерман сезим башкарышп, андан улам көңүлү бир жаңсыл, андан улам кыялы кызуу кишидей шатыра-шатман. Ал алыстан эле жадырап:

– Ассалому алейку-ум, – деп, үн созо салам айтты.

“Ие, бу не чакчаят?! Мойнуна сыйыртмак түшүп турса, ыя!” деп, тиги эртеңки тагдырынын эмне болорун ойлобогон кем акылга боору ачыгансып, башын чайкап койду тилмеч.

Үнүн акырын, жымыйганынан жазбай, жумшактап:

– Кана, не деген адамсың, Акбалбан? – деп сурек салды тилмеч.

Эмне деп жооп айтарын биле албай, кайра тилмечтин өзүн тиктеп калды Акбалбан. “Не деген адаммын?! Сурактын баарында өзүн ортодо болбодуң беле, билесиң го?!” дегенди туйду тилмеч.

– Нең болгон колунда?

Бул суроо да түшүнүксүз болуп калды Акбалбанга. “У, маңыроо!” – деди ичинен тилмеч, анан акырын:

– Жыйган алтын барбы? – деп эми ачык айтышка мажбур болуп, көзү қыбындал, үнү арбагандай құңқұлдөп, артынан эрди бек кымтыла, жооп күтүп мелтейди.

Ақбалбан чалкалай керилип, көптөн бери жерден жылбай отуруп, уюган дағысынын курушун жаза керилip алып, башын чайкады. Ал “жок” дегени эле болчу, а тилемч андай түшүнгүсү келбей, “айтпаймын дегени” деп шек санады.

– Неге жок? Ыя, Ақбалбан! Көп жортуулда болгонсун...

– Ырас, менде мұлк бар, бирок, дос, аны мен сага алып бере албайм, сен ала албайсың.

– И? – деп жиберди тилемч жилбиси кайнай. – Не ал?
Айт, кайда, таап алабыз аны...

– Дос, – деди Ақбалбан олуттуу, артынан армандуу улутунуп, дагы тилемч мелтейип кулагын төшөй калганда башын ийкей, кеп улады, менин жаным пыр-р деп учуп кеткен соң, дос, минген арабаң арыганча жер кыдыр, сура: “Ақбалбан кандай киши эле?” деп, “кайран эр шилтен-ген кылыштай, атылган октой шар, құүлөнгөн комуздай көңүлкеш, чала тоют жүрсө да макирөө оокатка эңилип түшпөгөн бир бийик тоонун шумкары эле” деген даңаза уксан, дос ай, ошол менин балама таштаган түгөнгүс асыл дүнүйөм...

Аскер көчмө соту Камчыбекти, Ақбалбанды асуу аркылуу өлүм жазасына өкүм кылды. Курманжандын Маамытбеки, Баатырбеки, Арстанбеки, небереси Мырзапаяс “бile туруп жашырып калуу жагын көздөшкөн” деген айып жүктөлүп, ар бири үч жылдан Сибирге сүргүн болууга кесилди.

Кеч күздө Ош шаарынын Көкташ тоосунун түбүндөгү эски базарга эл кулак тишише толду.

Теребелдеги дарактардын башына суудан качкан уюктуу жылан сыйктуу киши деген бутагы сайын болуп чыгып кетишкен. Кең базардын кап ортосуна бийик сөөрү курулуп, үстүнө сыйыртмактуу эки дар орнотулган.

Кызыл шапке, ак күрмө – көк кытан өндөнүп көрүнгөн тыкан солдаттар дарды үч тегерете жылчыксыз курчап турат.

Жардаган журт кыбыр эткен кыймылсыз, күнк эткен шоокумсуз, жел дымдагандай, көл тунгандай тунуп турушат. Кай бирөө: “Эми эмне болор экен?!” – деп, ақылга сыйдыра албай жүрөгү ченсиз сыздап, кай бирөө: “Э-э, кыдыр даарыган Асан бийдин насилинен дөөлөт кетпейт дечү элек ко?! Эми чындал кеткет келген белем буларга?! – деп, мындай туруксуз, бапасыз дүйнөгө таң болуп, маң болуп, кай бирөө: “Кумурсканын оонап турган шарпасын билет деген керээт айым неге бул мүшкүлдү жаздым кетирип алды экен, а? Же бир амал ойлоп койду бекен алигиче? Куткарый кала алар бекен кара чечекейин, кыл чылбыр сыйыртмактан?” дейт, дагы эле датка айымдын бир айла табарына ошол дар түбүндө турушуп да үмүт үзө алышпайт.

Бир убакта дарак башында отурган эл чогуу козголгон топ таранчы чымчыктай дүүлүгүшө: “Тигине... датка айым өзү...” дешип калышты. Қулагы тийишкен эл дуулдап карай беришти. Эч ким катуу сүйлөй албайт. Катуу үн чыгаруу каршыккан болуп, аны сайын төрөлөрдүн кыжырына тийбейби, жаза аны сайын оорлошуп кетпейби, ал мелтире, мұнқүрөө, балким, төрөлөрдүн жүрөгүн жылымдатып жүрбөсүн, бир кудай алардын көңүлүнө капилет ыракым салып койбосун?!

Курманжанды кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугуунан Повало-Шайковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шуудураткан майда желдей желгине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак пашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыйктуу башында ак илеки, жакасына бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап тон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан ыракмат билдирип,

ошончо көпчүлүккө өөдө қарап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал эңкеие баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет мандастында эшик төрдөй жерге катар секи коюлгон экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

“Керээт айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт?! Ак тилегинин белгиси кылып, ак боз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт, кабатыр кейпи көрүнбөйт же төрө көзүнө мұнкүрөбөйүн, сыр алдыrbайын дегениби?..” деп турушту кай бир кыраакылар ичинен.

Те дарак башынан: “Айдап келе жатышат!..” деген үн жарыша чыгып, дагы кулагы тийишкен көпчүлүк дууду болуп, күбүр-шыбыр аралап, жапырт толгоно қарап калышты.

Колу артына кишенделген, аяғы чидерлүү, шылдырыдтата ақырын басышып, мылтықчан солдаттардын кап ортосунда Камчыбек менен Акбалбан келди. Күйөрман туушкан белем, ошол тапта кимдир бирөө:

– Θ-ө-ө!.. – деп, өксөп жиберди. – Θ-ө, садага кетейин караанындан...

Курманжан датка үн чыккан жакты жалт карады. Өз баргысы Карасакал бай бышактап турган. Датка айымдын үйрүлө түшкөн кабагын көрүп, ал оозун баса калды, аны ээрчий чур дей түшкөн эл дым боло калды.

Өлүмгө өкүм кылынган эки кишини дар түбүнө алып чыгышты. Кордук кимди басмырлабайт?! Чач өсүп, сакал иреттелбей, кадыресе жүдөп калышкан экен.

Камчыбек кылкылдаган көп элди кыдырата тиктеп, мостоюп турат. Үч кыдырата тиктесе да үч жолу Карасакал кыйгачтай ыкшырайып, көзүнө учурады. Сырт кейпи оор кайғыны көтөрө албай майышып тургандай, көзу жаштуу, бирок уурту тымызын жымыйгансыйт, жаштуу

көзүнүн түпкүрүнөн сөөк өчтүн жашыл оту жылтырагансыйт. “И, өтүп баратасыңбы, бегим, бул байманалуу, бактылуу дүйнөндөн?” деген кыбасы канып турган кызыс сезилгендийт. Көз жашы тууган кайгысы эмес, табасы окшойт. Төрт имерип караса, төрт жолу көзүнө көзү кадалды. Камчыбектин жүрөгү солк эте түштү. “Ушул белем айгак...” деген ой капилет келип согулуп, кайра тиктей берди. Жок, Карасакалдын ыкшырайган көзү түгүл турган жеринде өзү жок, тыгылышкан көпчүлүк элдин аягына жөрмөлөп кирип кеткен белем?! Камчыбек шалдырай түштү. Айгагы ошол болсо да, эми барып жакалаша алмакпы?! Карасакал тууганы деле бир топуксуз пенде эмеспи, өзүндөй пенденин не алына өктө кылмакчы?! Камчыбек тунжурай түштү.

Акбалбан ирени аккүп, шишиген белем, мурдагысынан да дыдырап толоюн болуп, эрини боппоз. Жашы барып, буурул болуп калган кишиге абактын сыйы сөөгүнө өткөн. Ошол тапта өзүнөн-өзү элире күлүмсүрөй тиктейт.

Повало-Шыйковский төрө өкүмдү өзү окуп, өкүм аткарылар алдындағы ақыркы каалоо сөздөрүн сураган болду.

Өлтүрүлөр алдында эмне сураса, сураганы орундалат дешет. Эмне сурайт? Эмне деп сурайт? Жаңылган жерин айтабы? Жалынабы? Ошондо төрөлөр жибип, өкүмүн өзгөртүп жибереби? Эл жымырай кулак төшөп калышты. Повало-Шыйковский төрө да ормоюп тиктеп, Курманжан датка айым жер карап отурган калыбында былк этпей мелтирип күттү.

– Жанынды сура-а, Камчыбек! – деген кыйкырык чыкты. Эл дуулдап кетти. Сураса сурал көрсө эмне? Эмне бар жандан артык?!

Бул кыйкырык төбөгө чабылган камчыдай тийди Камчыбекке, “айланұды айт эми” деген маани угулду. Ошол замат Карасакалдын жанагы кымырылган кейпи, шыкрайган табалуу карашы кайра жанагындай көз алдына

тартыла түштү. Тула бою дүркүрөп, жүрөгүнөн дароо эрегиши дүрт тутанып, чыйралып кетти.

– Жок! Сурабайм жан соогат! – деди Камчыбек каттуу. – Эмне?! Жан соогат сурагыдай не жаңылык, не уурулук кылып өлүмгө кетип баратыпмынбы?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү катынымдын чачын кескен зомбулук менен жакалашып, укукташып өлүмгө кетип баратам! Өлбөй турган темир өзөк барбы?! Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен тепселип кирдеген баркымды, бек сөөлөтүмдү каным менен жууп таштап, кетип баратам!

Эл дуу-дуу болуп, түйшөлүп кетти. Курманжан датка айым не уулуна ыраазы, не таң калганы эчтемеге теңегис оор кайғы менен мактаныш сезим кабагынан бирдей көрүнүп, бир элтейип тиктеп алды.

Повало-Шыйковский төрөнүн буйругу боюнча кызыл кийинген желдет сыйыртмакты биринчи Камчыбектин мойнуна сала баштады. Тике маңдайга келген өлүм сестентти белем, Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымак апкаарып, шашып:

– О, элим ай... – деп жиберди үнү кардыга. – О, элим... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо...

Ушул тапта Курманжан ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкеп, бирок оозунан бул оор касыреттен такыр башка кеп чыкты:

– Уулум! Кайратындан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызынды төлөрүң жокпу артында?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?! – деди, ичтен өксүгөндөй үнү калтырап кетти.

Камчыбек башка сөзгө өтө албай калды.

Үч желдет чыгырыкка коюлган чыйрамы катуу ничке жибек арканды белге сала күчүркөнө тартып кетишти.

Чыгырык үнү чырылдап, Камчыбектин тула бою середен өйдө дардын кары устунуна дейре көтөрүлө барып, муунуп, буралып, бир убакта жерге күп эте кулап түштү.

Эл чур дей берди. Жибек аркан бир чыйрамы түлөй келип, чырт үзүлүп кеткен экен. Ким билет, не көкө тенир жан соога кылдыбы, не кантсе да бир күйөрман тууган жанагы жулундаган тилмечтей көр дүйнө издеген бирөө аркылуу аркандын бир чыйрамын кестиргенби, не болсо да аркан үзүлгөнү үзүлдү. Эми эмне кылмак эп?

– Кайра! – деди Повало-Шайковский.

Эл чуркурап, Курманжан датка ордунан тура калды:

– Кайра тартылбайт! Күнөө бир, жаза бир. Бир күнөөсү үчүн бир мерте тартылды, өлбөй калды – кудай ага жанын соогат кылганы. Болду. Өкүм салты ушундай.

Өлбөй калса, “күнөө бир, жаза бир” делинип калып калары орус салтында бар болучу. Ушундай абал болуп калганын, датка айым ошону кармап арага түшүп турганын төрө тилмечсиз эле туюнду. Бирок, ал антип Камчыбекти өлүмдөн куткарып жибере албайт, анткени мисал катары сөзсүз өлтүрүү туурасында генерал-губернатордон катуу көрсөтмө бар. Ал кабагын үйрүй:

– Кайра! Тез! – деди катуу, датка айымдын жүзүнө карабай, салт жүйөсүнө кулак какпай, кайра каршыга, эргише.

Шашышып, өзүлөрүн күнөөкөр сезип калышкан желдеттер буйдалышып арканды улап, Камчыбектин да, Акбалбандын да мойнуна сыйыртмак салып жиберишти. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык. Эл тунгуюк дуулдап, кай бирөөнүн эки көзү чанагына чыгып, кай бирөө жүзүн басып үңкүйдү. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык дар.

Эл чуу тартып, өкүрүп жиберишти.

– Токто! – деп, бир катуу үн салды Курманжан. – Токто... – Үнү дирилдеп, кайыккан кишидей калчылдап кетти. – Экөөнүн тен сөөгүн арабага салып, Мадыга ал-

паргыла, ариетин кылыш аласыңар ошол жерде. Кың дебе азыр бириң да...

Эл дым болуп калды.

Курманжан жөнөп, тиги бирдеме көңүл айтмакчы болгонсуган Повало-Шыйковский төрөгө токтолбой, каршыга жүзүн үйрүп, нары кимдир бирөө аза белгиси окшогон чымкый кара бээни алдына тарта бергенде унчукпай минди да, коштогон кишилеринин алдына түшкөн бойдон артын карабай жүрүп кетти...

-
1. Повало-Шыйковский Камчыбекти эмне үчүн чакыртты?
 2. Камчыбектин чыгарган чечимин Курманжан датка кандай кабыл алды?
 3. Эмне үчүн Акбалбан камакка өзү барып берди?
 4. Энелик кайрат, мээрим, туруктуулук чыгармада кандайча берилген?

ТАРЫХЫЙ (ИСТОРИЗМ), КӨӨНӨ (АРХАИЗМ), ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

Эски турмуш тиричиликке, маданиятка, коомдук саясий мамилелерге, экономикага, буюм-тайымга ж.б. тиешелүү атоолорду билдирген сөздөрдү *тарыхый сөздөр (историзмдер)* дейбиз. Мындай сөздөр белгилүү бир тарыхый учурда колдонулуп, ошол доорго гана тиешелүү болот.

Азыркы мезгилдеги жандуу пикир альшууда колдонулбай эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөрдү *көөнө (архаизм) сөздөр* дейбиз.

Белгилүү бир аймакта жашаган элдин тилиндеги өзгөчөлүк *диалектилик сөздөр* болот. Көркөм чыгармаларда алар стилдик каражат катары кенири колдонулат. Мисалга Т. Касымбековдун “Келкел” аттуу романында тарыхый, көөнө, диалектилик сөздөр кенири жана чеберчилик менен колдонулуп, каармандардын күлк-мүнөзүн ачууга кызмат кылгандыгын байкоого болот. Мисалы, төре, лам, ылазым, датка айым, “жан берүү”, тилмеч ж.б.

АБДРАСУЛ ТОКТОМУШЕВ

(1912-1995)

Кыргыз эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты. Адресул Токтомушев 1912-жылы 15-июлда Кемин районуна караштуу Төрт-Күл айылында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Жаш кезинен жетим калып, Токмоктогу жетим балдар үйүндө тарбияланган. 1928-1931-жылдарда Ташкент шаарындагы Орто Азия суу чарба техникумунда, 1952-жылы Фрунзедеги педагогикалык окуу жайын сырттан окуп бүтүргөн. Акындын “Балбандар”, “Какшаалдан кат”, “Тынчтык үнү” жана башка ыр жыйнактары, ыр менен жазылган “Алтын-Too” романы бар.

КАКШААЛДАН КАТ

Бир тууган элим, тосуп ал!
Көрмөккө жерим болуп зар,
Кат жазып, салам жиберет,
Какшаалда калган кызыңар.

БИРИНЧИ КАТ

I

Мен төрөлүп, мен көгөрүп,
Тулуп өскөн элиме,
Ышкын терип, эндик казып,
Ойноп өскөн жериме,
Суусу тунук, абасы атыр

Касиеттүү Кеминге,
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен!
“Бир кайрылып кайран кызым,
Келбей кетти” дээр бекен?!
Барсам экен, көрсөм экен,
Элим кантип кетти экенө?!
Айга, Күнгө көөдөн керип
Ак карлуу тоом тургандыр!
“Ботом алыс калды эле”, – деп
Оюн эчен бургандыр!
Айлуу түндө кыз-келиндер
Эчен оюн кургандыр!
Кээ бир кезде алып эске,
Ойлоп мени жүргөндүр!
Тамашакөй селки, уландар
Зоо жаңыртып күлгөндүр.
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен?!
Карааныңды элестетип,
Ойго батам, сагынам!
Бүт мунумду күрмөп жутуп,
Куса болуп, зарыgam.
Үмүт үзбөй көрөмбү деп,
Сооронуп мен басылам.
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен?!
Мөмөлөгөн дарак сымал
Эл толукшуп турганын,
Туулуп өскөн өз жеримде
Куунап, сайран курганмын.
Эрки менен, теңи менен
Кыз-келиндер жүргөнүн,
Жүзү жарык жагалданып
Шаңқылдашып күлгөнүн,

Уксам экен жарпым жазып
Жанга тааныш өндөрүн!
Көрсөм экен, жетсем экен,
Боорлорумду өпсөм экен!
Сүйүнүчтүн ысык жашын
өз жериме төксөм экен!
Мындан ары өмүрүмдө
Кайгысы жок өтсөм экен!
Тузу буйруп татсам экен,
Кубанычка батсам экен!
Улутунуп жер карабай
Эркинирээк бассам экен.
Анткеничи: кайги тагы -
Жанга бекем баткан экен.
Элге барсам: күлкү менен
Аны чайып таштаар элем.
Эч жамандык көрбөгөңсүп,
Жаңы өмүрдү баштаар элем.
Келеби деп ошол күндөр,
Жакшылыктан үзбәйм күдөр!

II

“Унутту кызым” дебегин:
Колунда ата-эненин -
Жүргөнүм эске түшүрөм.
Шылдыңдал мени бай кызы:
“Бешмантың түшпөйт жай-кышы”,
Күлгөнүң эске түшүрөм.
Ак өргөө тигип төр-төргө,
Жайлоого байлар көчкөндө
“Эгин оруп берем” деп,
Насыя коюн алыш жеп,
Атакем калчу чатақта.
Чатырап ичип кымызын,

Шерине жешип тымызын,
Бай кызы дуулдап жүргөндө,
Сокуга күйшөп арпаны,
Кол менен тартып талканды,
Жарма ичкем ар бир күндөрдө.
Болбосо чиркин кедейлик,
Биз неге каймак жебейлик?
Агарган сүткө зар элек.
Байлардын соккон өрмөгүн,
Энемдин ыйын көргөмүн,
Олтурган бир күн ун элеп.
Аябай апам бар күчүн
Көп күндөр кылган иши үчүн
Эки аяк арпа ун бериптири.
Акысын толук алалбай,
Кер сары тартып самандай,
Ыза болуп келиптири.
Тымызын сыйздал мен ичтен,
Энeme кошо кейишкем,
Антсе да көңүл жээрибей,
Башка жак ысык көрүнбөй,
Төрөлгөн жерди сагындым.
Жүрсөм да көп жыл бул жакта,
Токтогум келбей бир паска,
Эрклиз, бирок, кабылдым.

III

Жанына батып ал кезде,
Эл чыккан жапырт күрөшкө.
Падыша менен касташып,
Кулатмак болгон күч жетсе.
Чыгарбай эстен аны мен,
Кыямат менен болгон тең.
Чыдатпай намыс-арыбыз,

Беттешип жашы-карыбыз,
Окко учуп катуу бүлүнүп,
Мертиндик жетпей алыбыз.
Илинсе көзүм кичине,
Ал күндөр кирген түшүмө.
Жаш болсом дагы ал кезде
Кеткен жок чыгып баары эсте.
Ок тийип сөөгү көмүлбөй,
Атакем калган белесте.
Аны мен кантип унутам,
Эстеген сайын кан жутам...
Апакем боздоп буркурап,
Балдары кошо чыркырап,
Төгүлгөн көз жаш көл болгон
Сай-сөөгүм күйүп зыркырап.
Күйбөйүн кантип энeme,
Окко учкан бийик Беделде.
Мөндүрлөп октор төгүлүп,
Шум өлүм көзгө көрүнүп.
Жан арга кылып качканбыз
Туш келди жакка бөлүнүп.
Анчалык кордук тарткандай
Айыпсыз элек эч кандай.
Конулга кирип сыгылып,
Жүрөгүм оозго тыгылып,
Бир үйдөн жалгыз мен калгам,
Башкасы жапырт кырылып.
Жазыксыз өлүп тукумум,
Күйүтүн тарткам ушунун.
Аталаш агам жетелеп,
Аскага качып экөөлөп.
Беделдин белин ашкан күн
Алиге эстен кете элек...
Аңтара бүткөн шум заман,
Көкөйдөн кеткис так салган...

Айрылып элден калгамын,
Ичимде болуп арманым.
Кантип мен айтпай коёун,
Какшаалдык бирөө алганын,
өрттөнгөн турмуш онбогун,
үзүлгөн гүлдөй солгомун.
“Бер” десе сурап асылып,
Дит багып агам батынып,
Бир табак арпа унуна,
Мен калгам анда сатылып.
Боору таш кандай жараткан,
Туш кылды мени каяктан?
Көз жашым бетти жууганын,
Көрүшкөн, билет тууганым,
Жат жерде жалгыз калып мен
Жалындуу жүрөк сууганын.
Беш көкүл чачты жулгамын
Жаштыктын көрбөй жыргалын.
Он төрткө толбой курагым,
Кайгыны башка курадым.
Эчтеке менен иши жок
Ойноо кез эле убагым.
Көп жылдар өтүп, тууганым,
Какшаалда далае турамын.
Каржалып, тайып күчүнөн,
Чырм этсе чочуп түшүнөн,
Кытайда жашап күн көрүү
Оор экенин түшүнгөн.
Ошондон кийин эл кеткен
Жөө-жалаң ашып белестен.
Кетмекчи болуп камданып,
Калбайын деп кармалып,
Ойлогон оюм ишке ашпай
Аракет кылсам канчалык,
Эл менен кошо кете албай

Тұнқұсұн мени кайтарып
Сатылған жерде калғамын,
Кетүүгө жетпей дарманым.
Күн мурун кабар алғанбыз:
“Көчөт” деп угуп калғанбыз.
Ичтеги сырды бир төгүп
Айтмакчы болуп армансыз,
Эртеси күнү бир топ кыз
Чоғулуп алып барғанбыз.

Тұн катып көчүп кетипсин
Талаага таштап жардамсыз.
Улуган итке үн кошуп
Журтунда чуулдап калғанбыз.
“Жүрүшсө болду эсен-соо,
Билишсе кыйнайт...” - дедиң го?!

1. Эл жеринен алыс калған Сайранын туулған жерине болгон сағынычын айтып бер.
2. Сайранын ата-энесинин турмушу кандай эле?
3. Күрөшкө чыккан элди падышашылық кандайча жазалады?
4. Бир табак арпа унга Сайра эмне үчүн сатылып кетти?
5. Эмнеликтен Сайра эл менен бирге кете албай калды?
6. 1916-жылдагы үркүн Өзбекстандың тарыхында кандай из калтырган?
7. Үркүндүн 100 жылдыгы боюнча адабий иш-чара өткөргүлө. Мында тарых мугалиминен илимий көмөк сурагыла.

ЖАҢЫ ТУРМУШ, СОГУШ ТЕМАСЫ

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ (1928–2008)

Кыргыздын атын дүйнөгө тааныткан улуу инсан, элдин сыймыгы болгон Чынгыз Айтматов 1928-жылы Таластын Шекер айылында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз эл жазуучусу, академик. Залкар жазуучунун балалык күндерүү согуш учурuna туш келген.

Жазуучу “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Гүлсарат”, “Эрте келген турналар”, “Ак кеме”, “Кыямат” ж. б. чыгармалардын автору.

БИРИНЧИ МУГАЛИМ

(Кыскартылып алынды)

1. Дүйшөндүн мектеби

Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирде орношкон, андан ылдый туурасынан суналган Кара-Тоого чейин – түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырда, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан кел-

бегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт.

Мына ушул теректер турган жерди айылдағылар эмне үчүндүр “Дүйшөндүн мектеби” – деп койчу. Кокус бирөө мал издең калганда: “Ой, баланча, менин тору кунанымды көрдүңбү?” – десе, анда беркиси токтой калып: “Тәэ жогору Дүйшөндүн мектебинде жылкы жүрөт, ошол жактан чалып көр” – деп, бастырып кете берчү. Чондорду туурап, биз дагы: “Жүр кеттик Дүйшөндүн мектебине, терекке чыгабыз” – дей турганбыз.

Бир кезде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон имиш. Биз анын ордун да көрбөй калдык, бирок кош теректүү дөбөнүн аталышы эл оозунда мурунку бойдон келе жатат. Бул мектептин ордун, бала чакта адырларды кыдырып, бир нече ирет издең да көрдүм, кийинчөрөэк: “Эмне үчүн Дүйшөндүн мектеби?”, “Ал кайсы Дүйшөн?” – деп, карыялардан сураштырсам, алар менин бул суроомо эч бир кызыгы жок иштей, кайдыгер гана кол шилтеп коюшту:

“Э, ушул эле жүргөн **аксак-кой**¹ Дүйшөн. Кече уруяттан² кийин, тиги дөбөдө бир жаман там болор эле. Дүйшөн комсомол болдум деп ошого мектеп ачып, бала окуткан. Мектеп дегендей да эмес болчу, тим эле бир кеп. О анда, өзүнчө бир кызык заман эмес беле, кудай салбасын, үзөнгүгө буту илингендин баары эле бет алдынча чон, ар ким билгенин кылчу. Дүйшөн да ошондо оюна келгенин бир иштеп койду да. Андан бери ал жаман тамдын топурагы калган жок, бир пайдасы – аты жок дөбө эле, “Дүйшөндүн мектеби” болуп калды...”

Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмессин. Бою каркайган, бүркүт кабак, салабаттуу адам окшоду эле. Анын үйү суунун аркы мандайында, экинчи бригаддын көчөсүндө. Мен айылда жүргөн кезде Дүйшөн

¹ аксак-кой – уруунун аталышы.

² урұят – төңкөрүш.

колхоздун мурабы болуп, канжыгасына чоң кетменди байланып алып, шатектен чыгып калган өзүндөй калжайган жээрдени минип, биздин көчөдөн кээде бастырып өтө турган. Кийин, карый түшкөндө, почтолукка өтүп кетти деп уктум. Бирок кеп башкада. Комсомол деген менин андагы түшүнүгүмдө ишке да, сөзгө да курч, жалкоо-же-гичтерди газетке жазып жиберчу айыл жигиттеринин чекке чыккан мыктысы. Ал эми жанагы сакалы буурул-ала карапайым киши, кашаң атын чүчүлөгөн кебетеси менен өз заманында кандайча комсомол болуп, анан калса сабатсыз жатып, балдарды кандайча окутуп, кантип мугалим болуп жүргөнүн эч бир көз алдыма келтире албадым. Чынын айтсам, айылдагы көп жомоктун бир жомогу го деп мен бул сөзгө анча деле ишенген жок элем. Көрсө “Дүйшөндүн мектеби” дегендин өзүнчө тарыхы бар экен, мен аны эч бир күтпөгөн жерден жакында гана билдим.

Откөн күздө колхоздон мага телеграмма келди. Эки жылдан бери биздин колхоз өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу. Мектептин имараты эми салынып бүтүп, айылдагылар мени мектептин ачылышына чакырган экен. Элимдин мындай кубанычтуу күнүндө бирге болоюн деп, дароо эле жолго чыга турган болдум. Сүрөт тартыш үчүн айылга ал турсун үч-төрт күн мурунураак бардым. Шаардан чакырылгандардан эми академик Сулайманованы келет деп күтүшүп жатышкан экен. Ал киши мында бир күн- жарым күн туруп, ушундан нары поездге түшүп, Москвага кетет экен дешти. Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым. Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз аял биздин айылдан экенин, кыз кезинде шаарга кетип, кийин окумуштуу болгонун анча-мынча угуп жүргөм. Ал эми өзү менен шаардан тааныштым. Мен көргөндө Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып, элүүлөргө таяп калган киши экен. Университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, анан ар кандай коомчулук иштери ме-

нен чет өлкөлөргө барып келип турган айылдаш эженин жай отуруп, жай сурашууга чамасы келбей жүрдү, бирок ар бир жолуккан сайын, мейли кокус көчөдө кездеше калганда, биздин айылдын жалпы аманчылыгын сурап, менин чыгармачылыгым жөнүндө кыскача болсо да пикирин айтпай койчу эмес.

Академик Сулайманова ал күнү кечигибирээк келди. Мектептин салтанаттуу ачылышына жуук анын машинеси көчөгө келип токтогондо, жыйналышка чогулган эл бүт эле астынан тосуп чыгып, тааныган-тааныбаганы да, кары-жаши дебей тегиз учурашып кол алышты. Алтынай Сулайманова мындайды күтпөгөн болуу керек, сүйүнгөнүнөн эмне кыларын билбей, элге кол куушуруп ийилип жүрүп отуруп, залдагы президиумдан орун алды. Мындай салтанаттуу жыйналыштардын нечен мамлекетте, нечендерин көргөн Алтынай Сулайманова бул жолу көзүнө жаш алыш отурду. Жыйналыштын аягында пионерлер анын мойнуна кызыл жагоо тагып, гүл берип, жаңы мектептин ардак китебине анын ысмын бирден-бир биринчи жазышты.

-
1. Кош терек тигилген жер эмне үчүн “Дүйшөндүн мектеби” деп аталып калган?
 2. Жаңы мектептин ачылыш салтанатынын катышуучулары академик Алтынай Сулайманованы кандай тосуп алышты?
 3. Өзүнөр жашаган айылдагы, шаардагы алгачкы мектеп жана мугалим жөнүндө эмнелерди билесиңер?

2. Алгачкы жыйналыш

Бул иш 1924-жылы болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы...

Анда азыркы биздин айылбыз турган жерде он-он беш түтүн жатакчылар¹ болор эле. Анда мен он төрттөгү жетим кыз аталаш туугандардын колунда жүргөм. Ошол

¹Жатакчылар – жайлоого көчпөстөн айыл жеринде – кыштакта калган кедейлер.

жылы күздө, малдуу-жандуулар кыштоого көчүп өткөн-дөн кийин, биздин айылга мен башта көрбөгөн, аскер шинель кийген чоочун жигит келди. Элден, жолдон оолак турган тоо боорундагы кичинекей кыргыз айылы үчүн бул өзүнчө бир чоң окуя болду. Адегенде аны – аскер башчылыкта жүрүп, эми айылга чоң болуп келиптири дешти, кийин туруп – жок, кокуй, бул баягы эле темир жолго тентип кеткен Таштанбектин уулу Дүйшөн деген экен, өкмөт аны солдаттан бошотуп, мугалим кылыш жиберген имиш, мектеп ачып, бала окутат имиш дешти. Мектеп, окуу деген сөздөрдүн өздөрү эле биз үчүн анда анча да тааныш эмес, жаны сөздөр. Бул айтылгандар чынбы, жалганбы, эмне болот, кандай болот деген арада, айыл ортосундагы дөбөчөгө эл жыйналып келсин деген кабар айтылып калды. “Ой, шумдугүң кур, бул дагы кандай жыйналыш эле!” – деп күбүрөнүп сүйлөгөн акем жаман атына минип, бастырып кеткенде, артынан ээрчиp, башка балдар менен кошо мен да жүгүрүп бардым. Беш-алтоо аттуусу, калганы жөө турган кичинекей топтун ортосунда **көөнө¹** кара шинель кийген, бажырайган, кубакай жигит сүйлөп жаткан экен, биз жетип барган учурда, ээрде кыйшая тартып кулак салып турган атчандардын бири, анын сөзүн бөлүп жиберди:

– Эй, балам, – деди ал аптыга сүйлөп, балдырап. – Бу сенин ата-тегинди го билебиз: бизге окшогон каратаман. Аナン сен кайдан жүрүп молдо болдун?

Дүйшөн артына кайрыла салып жооп берди:

– Мен молдо эмесмин, аксакал. Мен комсомолмун. Азыркы убакытта кат тааныгандарды мугалим дешет. Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

– Аа, бали де.
– Аның жөн экен, – демиши болушту.
– Эмесе комсомол мени мугалимдикке дайындалап, бала окуткун деп жиберди. Мектепти силердин жарда-

¹ көөнө – эски.

мыңдар менен тээ төбөдө ээн турган жаман тамды ондоп ачалы деген **такилип**¹ бар. Кандай дейсиңер, акылыңарды айткыла?

Баятан мышыкча сестейип, бир көзүн жумуп унчукпай ээрдин кашына өбөктөгөн Сатымкул кераяк, чырт түкүрүнүп сүйлөп койду:

– Аныңды коё тур, окуунун бизге кереги эмне?

Дүйшөн кандай дээрин билбей, көзү аландай түштү.

– Баса, туура айтат! – деп бер жактагылар да жабыла козголо берди. – Биз жер кетмендеп, жер менен эле оокат кылган дыйканбыз. А биздин балдар окуу окуп, эл сурап, өkmөт болот беле? Кой, айланайын, башыбызды катырба?..

Үндөр басаңдай түшкөндө, өзү бозоруп, дабышы калтыраган Дүйшөн элди айландыра карап:

– Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? – деп сурады.

– А каршы болгонду сен зордойсунбу? Азыр элдин өз эрки, боштондукка чыкканбыз! – деди нары жактан бир үн. Шинелинин илгичтерин жула бере жаздап, Дүйшөн төш чөнтөгүнүн ичинен төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты да, аны колуна көрсөтө кармай кыйкырды:

– Силерге жер, суу бөлүп берген кеңеш өkmөтүнүн бала окутсун деп мөөрүн баскан ушул кагазына каршы чыгасыңарбы? Кана, кеңеш өkmөтүнүн мыйзамына ким каршы, ким?

Анын “ким” деп кыйкырган сөзү бейпил жаткан күзгү абаны атылган октой жиреп, чак деп бөксөдөгү аска ташка тийгенси迪. Эч ким унчукпай, баары тең тымтырс болушту.

– Силер кедейсинер, – деди Дүйшөн чарчагандай үнүн басаңдата сүйлөп, – биз өмүр бою эзилип, тепсенди болуп келген элбиз. Өkmөт бизди эми көзү ачылсын, каттаанып, билимге жетилсүн деп жатат. Мына, ошондуктан балдарды окутушубуз керек!..

¹ *m a k i l i n* – сунуш.

– Мейли эми, қылар ишиң болбосо, окутсаң окутарсың, – деп койду.

– Мен силерди жардам бергиле деп жатам. Тээ тиги байдан калган жаман аткананы ондойлу, көпүрө салыш керек, отун керек...

– Ой, жигит, коё турчу! – Сатымкул кераяк дагы да чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн ымдалап-ымдалап алды.

– Бу мектеп ачам деп кыйкырасың, үстүндө тонуң жок, астында атың жок, айдалап койгон жерин жок, көздөп алган малың жок, сен эмне жылкы тийип оокат кыласыңбы?

– Оокатым эптеп өтөр. Өкмөт мага **маяна**¹ төлөйт.

– А мына ошондой де! – Сатымкул жыргагандай ыржая күлүп, төшүн кайкайта ээрдин кашынан өйдө боло берди. – Сөздүн аныгы чыкпадыбы. Сен ошол өкмөттүн казынасы менен эле жумуштарыңды бүтөп, балдарды окутуп ал. Бизди болсо кыйнаба, өз **ташпишибиз**² башыбыздан арылбай жүрөт.

Ушуну менен Сатымкул аттын башын бура тартып бастырып кетти. Анын артынан башкалар да тарап-тарап кетиши. Кағазын колуна кармаган бойдон турган жеринде селдейген Дүйшөн, көпкө чейин ордунан козголбой турду.

Мен анын кебетесине көз айыrbай қарап калган экем, жанымдан бастырып бара жаткан акем:

– Ой, сен эмне кылып жүрөсүң бул жерде, тур үйгө саксайбай! – дегенде, балдардын артынан тызылдалап жөнөдүм. – Тигини кара, ушулар да жыйындын четине келчү болуп алыптыр...

Эртеси күнү сууга барган жерибизден кетмен, күрөк, балта көтөргөн Дүйшөндүн суудан кечип өтүп, жогору дөбөдө турган жаман тамды көздөй кеткенин көрүп калдык. Ушундан баштап күнүгө эртең менен кара шинелчен Дүйшөндүн карааны өйдө бир өтүп, күн батарда ылдый бир түшүп турду. Кээде чон таңгак саман же куурай көтөрүп, ташып жатты. Аны көргөндөр, айылда туруп,

¹ *Маяна* – айлык акча.

² *Ташпишибиз* – түйшүк, убарагерчилик.

бул ким болду экен дегенчелик кылып, үзөнгүгө такандай калып, алакан астынан көз жүгүртүп кеп кылар эле:

– Ой, алдагы жондо отун көтөргөн Дүйшөн-мугалим эмеспи?

– А бечара, мугалим деген кызматың деле жыргаган жумуш эмес экен го...

– Анан эмей. Карабы, байдын токолунча жүк көтөрүп, отун алганын. Анан ушинтип жатып дегеле чоң сүйлөгөнүнө эмне бересин!

– Колунда мөөр басылган кагазы бар да. Күчтүн баары ошондо...

Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык. Бул жаман там башка бир байдын атканасы болгон. Кыш күрөөдө тууп калган бээлер кулундары менен ушунда багылып турган. Кенеш өкмөтү чыгып, бай качып кеткен соң, атканы ээн калып, тегерегин коко-тикенек, эрмендер басып, киши каттабай калган болчу. Дүйшөн өгүнтөн бери тикенектердин баарын түбүнөн кетмендеп чаап, тамдын шалдырап жыгылып калган каалгасын кайра эптештирип, ураган жерлерин ондоп жүргөн экен.

Өзүбүздүн боюбуз менен тең болгон, тезек толо колтурмачтап таңылган чоң ала каптарды көтөрүп, биз ушул жерге дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, жендерин түрүнүп алган Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп, бетинин терин аарчый жылмая күлүп:

– Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан унчукпай эле, бир-бирибизди карап, кап-каптын түбүндө отурган жеребизден ооба дегенчелик баштарыбызды ийкеп койдук. Биздин уяндык жайыбызды дароо түшүнө койгон Дүйшөн, дагы да жылмая күлүп сүйлөдү:

– Келгениңер жакшы болбодубу, кыздар! Мына, мектебинىңер даяр десек да болот. Азыр эле бир бурчуна меш

өндүү бир нерсе куруп бүттүм. Көрдүнөрбү, мору да үстүнө чыгып турат. Эми кыштык отунубузду тамдын бир жагына жыйып салабыз да, самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай беребиз. Кандай, мектепке келгинер келеби, окуйсуңарбы?

Кыздардын ичинен чонураагы эле мен элем, алар унчуклай жатканынан:

- Жеңем коё берсе келем, – дедим.
- А дурус. Коё бербегенде кармап калат беле. Атың ким сенин?
- Алтынай, – дедим мен, жыртык тиземди этегим менен жаба салып.
- Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоуп калган эстүү кыз экенесин, – деди ал мени эркелете жалооруп карап.
- Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?
- Макул, аке.
- Мени агай деп жүргүлө. Мектептин ичин көргүнөр келеби? Кирип көргүлө, кыздар, коркпогула.
- Жок, биз кетебиз! – дешти кыздар.
- Мейлиңер эмесе, окууга чогуу келгенде көрөсүнөр, бара койгула. Мен күн баткыча отунга дагы бир сапар барып келе салайын, – деп, Дүйшөн орок, жибин алып, талаага басып кетти. Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда менин башыма бир ой түштү да:

– Токтогула, кыздар, коё тургула, – дедим. – Мектепке отун керек экен, тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

- Ўйгө куру кол барабызынан, ақылдуусун мунун!
- Кайра барып дагы терип келели.
- Койчу нары, күн кечкирип бара жатат, апаларыбыз урушат, – деп кыздар мага карабай, каптарын бөжөндөтө көтөрүп чуркап кетишти.

Мен ошондо эмне үчүн анткенимди ушул күнгө чейин жакшы түшүнбөймүн. Кыздар менин сөзүмө көнбөй

кайгонуна намыстандымбы, же болбосо тырмактайыман шорум кайнап, кагуу-силкүү жеп көзүм каткандыктан, мени башта көрбөгөн, билбеген адамдын жүрөгүмдү жылыта эркелете карап: “сен эстүү кыз экенсин”, – деп эки ооз сөз айтканы делебемди козгоп кеттиби, айталбаймын. Бирок азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин азаптан-тозоктон өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп тартынбай бел байлас, өмүрүмдө бириңчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, жолдошторум мени таштап кеткендөн кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алыш учуп, адегенде бет алды эле чуркап кете бердим. Адыр үстүндө кылкылдаган күн ирени өчкөн күзгү чийлердин сыйда көкүлүнө жалын ойнотуп, боз топурак жерди кызыл-сур түскө боёп, бирөөгө кичинекей бир жакшылык кылганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин тытык бешмантымдын күмүш топчуларына чагылыша, жүзүмдөн, мандайымдан эркелетип балкыган нур төгүп жатты. Бириңчи жолу өз күчүмдү сезип, менин да колумдан бир нерсе келет экен го деген ой менен, көз көргөн жер, асман, шамалга кайрылып: “Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепте окуйм! Өзүм гана эмес, башка балдарды окууга ээрчи-тем!” – деп көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктын келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр табылбай жатты. Элендеген көзүмө тезектер анда-санда гана бир көрүнүп, караңғы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер шашып, ансайын эсим чыкты. Айткандай эле, ка-

бым ортолой электе күн батып, аңғыча болбой айланда да караңгылай баштады. Мындай ээн жерде жалгыз болуп көрбөгөн элем. Үн жок, жан жок чийлүү адырга түн канаты жайылып, мени бул жерде бир нерсе кармап калардай, капты ийниме арта таштап айылды көздөй жүгүрдүм. Коркконумдан бакырып ыйлагым келди, балким, ыйлап да жиберер элем, бирок Дүйшөндүн жанағы айтканы Эсимден чыкпай, ал мени көрүп тургансып, уялганымдан чымырканып, үн чыгарбай келе жаттым.

Ала-шала тер болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем өйдө тұра калды. Жеңем урушчаақ, начар аял эле.

– Сен кайда жүрөсүң, ыя? – деди ал жулуна. Мен жооп кайтарғыча болбой, колумдагы капты жулууп алды:

– Караптасып кайтарып көрүп келди, – О, өлүккананды гана көрөйүн, шүмшүк, мектепте сенин эмнең бар экен! Мектептен айланат бекенсиң? – Жеңем менин кулагымды толгой кармап, желкеден нары койгулай баштады. – Ит жетим, көк жетим, томаяк! Бөрү баласы ит болбойт: элдин балдары үйгө ташыса, сен үйдөн ташыйсың! Экинчи ошол жакка басып көр, шыйрагынды ташка чагып, талпағынды сыйрып, туз куям! Мектепчилин мунун!..

Мен сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюнда бүрүшүп, дабыш чыгарбай ыйлап отурдум. Бул акмак катындын урган-сокконунан ыйлабас элем, андайга бышып бүткөмүн, менин ыйлаганым: жеңем мени эч убакытта мектепке жибербесин түшүндүм.

-
1. Дүйшөндүн алгач айылга келиши кандай ой жорууларды пайдалы?
 2. Алгачки мектеп кандай кыйынчылыктар жана аракеттер менен ачылганын айтып бергиле.
 3. Эмне үчүн Алтынай терген тезегин мектептин жанына төгүп койду?

3. Үмүт

Ушундан эки күндөн кийин, эртең менен айыл арасында иттер үрүп, кишилердин үндөрү угулуп калды. Көрсө, Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүргөн экен. Анда айыл көчө эмес, арап жерде орношкон бозоргон котур там. Он чакты баланы тобу менен ээрчите жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир кирип, берки үйгө бир кирип аралап жүрдү. Биздин үй эң четте болор эле. Алкылдаган жеңем экөөбүз эшикте соку жанчып, акем темир жолдун базарына эгин алыш барып сатам деп, короодо ороо ачып жаткан. Зылдай¹ оор сокбиликти энтигип өйдө көтөргөндө, улам көзүмдүн кыюусун салып, Дүйшөндөр жакты улам карап жаттым. Алар биздин үйгө жетпей кайрылып кетеби деген коркунучта болдум. Жеңем мени мектепке коё бербесине көзүм жетип эле турса да, алда эмнеден үмүттөнүп, эч болбосо, мугалим мында келип, менин бул жерде экенимди көрсө экен, – деп, чыдамсыздық менен күтүп, “келтирегөр, кудай, келтирегөр!” – деп кудайдан тиледим.

Дүйшөн менин мында экенимди биле койгон эмес чыгар, айтор, катары менен кыдырып, бизге да келип жетти.

– О, жеңе, иш илгери! Мына, бул балдар болуп баарбызыз конокко келдик! – деп Дүйшөн жайдары күлүп салам берди.

– Келгиле, – дегендей жеңем анын келишин жактыrbай күнк этти. Акем болсо ороо казган жеринен башын өйдө көтөргөн жок.

– Кана эмесе, бүгүн окуу башталат. Кызыңар нече жашта? – деп, Дүйшөн эшикте жаткан мала ташка отуруп, балдарды тизмелеген кагазын даярдады. Жеңем жооп кайтарбай, ачуусу менен сокбиликти курс эткизе, аны ыкшап-ыкшап алды. Эми эмне болот деп ичимден кыпылдалап, жаным жок. Дүйшөн мени карап, баягыдай жүрөгүмдү жылыта, күлүп койду.

– Алтынай, жашың канчада?

Мен коркуп унчуккан жокмун.

– Мунун жаш-пашын эмне кыласың? – деди алкына кайрылган жеңем. – Буга окшогон томаяк куу жетим эмес, нанды “нана” деп жүргөн аталуу-энелүү эркелер да окубай жүрөт. Тетиги ээрчиткен балдарды эле окутуп ал, мында ишиң болбосун.

Дүйшөн ордунан секирип турға калды. Өнү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү:

– Бул эмне дегениңиз. Жетим деген кудайга жазыптырбы! Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

– Закун-пакунун менен ишим жок.

– Байқап сүйлөңүз. Бул кыз сизге кереги жок болсо, кеңеш өкүмөтүнө керек. Жооп берип калып жүрбөңүз!

– Ой, сен каяктагы чоң элең? Багып жүргөн кызымы мен билемби, же жеринден ооп тентип келген сен билесинбى?

Бул иштин аягы эмне менен бүтөрүн кудай билсин, так ушул учурда ороодон белчесинен болуп акем чыга келди. Ал аялынын үй башкарып, сөз баштаганын жактырчу эмес. Өзү турганда аны кынына киргизип, сабай турган. Бул жолу да анын ошол чорт мұнөзү кармады оқшойт:

– Эй, катын! – деди ал, ороодон чыга кыйкырып. – Сен качантан бери элди башкарып, билерман болуп кеткенсин. Көп сүйлөбөй ишинди кыл. Айда, Таштанбектин баласы, чатагынды кой, алыш кет кызды мектебиңе, окутасыңбы, чокутасыңбы, айда, чатагың керек эмес, алыш кет...

– Муну мектепке талтаңдатып коюп, сокуну ким жанчып, жарғылчакты ким тартат э肯! – деп жеңем дагы булкунду эле, акем анын оозун жап басты:

– Жап жаагынды, калжырабай! Дегеним деген! Айттым, бүттү!..

Мына, ушинтип жатып мен биринчи жолу мектепке бардым.

Ушундан тартып Дүйшөн күнүгө эртең менен айылды үймө-үй кыдырып, бизди мектепке алып барып жүрдү.

Бириңчи күнү ал бизди жерге төшөлгөн саманга олтургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан берди да:

– Муну тизенерге коюп, кат жазасыңар. Мен силерге, балдар, арип жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм, – деди.
– Өзүм эмнени билсем ошону окутам...

Айтканындай эле Дүйшөн билгенин аябай, ар бирибиздин үйүбүздөн үйрүлүп, калам кармоодон тарта үйрөтүп, биз укпаган саясый сөздөргө чейин түшүндүрүп, окутууга аракеттенип жатты. Азыр ойлосом, колунда кармаган алиппеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуган жаш жигиттин, албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эч кандай кабары да болгон эмес. Окутат деген ушул деп өз билгениндей, өзүнүн оюна туура келгениндей окута берген. Бирок анын ак пейилинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. Анткени ошондо биз үчүн, айылынын четине чыгып көрбөгөн тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн, бул мектеп деп аталган туш-туш жыртыгынан шамал ышкырып, эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу too чокулары көрүнгөн ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн укмуштуу жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле эл байып, турмуш онолгондо биздин мектеп столдор коюлган чоң ак там болоруна ишенгенбиз.

Дүйшөн окуткан он чакты балдар-кыздардын ичинен чонураагы эле мен болчумун. Балким, ошондуктан сабакты дурусураак билгени да мен элем. Бирок ал гана эмес, мугалимдин ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип, жазууларын мен ыйык түрдө көңүлүмө алып, бүт ыкласым салып үйрөнө турганмын. Мен үчүн андан чоң, андан артык жумуш болгон эмес. Дүйшөндүн берген дептерин аяп, кай жерде жүрбөйүн, ороктун учу менен жерге чийип, дубал боорлоруна, кар үстүнө арип салып,

сөз жазып окугам. Өз көңүлүмдө мен үчүн Дүйшөндөн жакшы, андан билимдүү киши болгон эмес.

1. Дүйшөн окуучуларды мектепке кантип чогултту?
2. Алгачкы мектептин көрүнүшү, окуу куралдары жөнүндө эмнелерди баяндап бере аласынар?
3. Ошол кездеги тоо койнундагы жаңы мектепте Дүйшөн кандай мугалим болду жана анын ак пейилинен жасаган аракетин кандай баалайсыңар?
4. Алтынайдын окууга баруусуна ким тоскоолдук кылды жана ким уруксат берди?
5. Класста Өзбекстан эл ақыны М.Юсуфтун “Oddiy muallim” ырын көркөм окуп, аны талкуулагыла.

КОМПОЗИЦИЯ ЖАНА СЮЖЕТ ЖӨНҮНДӨ ТУШУНУК

Композиция – көркөм чыгарманын курулушу, анын бардык бөлүмдөрүнүн бирдиктүүлүгү, бир бүтүндүктө болушу. Бул жөнөкөй эле биригүү эмес, албетте, ал сүрөттөлүп жаткан окуялардын идеялык-көркөмдүк байланышына негизделет. Анда композициянын бөлүктөрү болуп эсептелген автордук баяндоо, диалог, монолог, *портрет, пейзаж, лирикалык чегин* жана башкалар белгилүү бир идеялык-көркөмдүк максатка ылайык жайгаштырылат.

Чыгармадагы мұнәздөрдүн өсүшү, алардын өз ара мамилелеринин чиелениши жана чечилиши *сюжет* деп аталат. Сюжетте катышуучу каармандардын өз ара кара-ма-каршылыктары, алардын өсүп-өнүгүш жолу берилет. Каармандардын кыял жоругун, кулк-мұнәзүн ачууда сюжет чечүүчү мааниге ээ болот. Жыйынтыктап айтканда, чыгармадагы окуялар ырааттуулук, системалуулук менен жайгаштырылып чечмеленет. Сюжеттин элементтери не төмөнкүлөр кирет: *окуянын башталышы, окуянын түйүндөлүшү, окуянын андан ары өнүгүшү, окуянын туу чокусу (кульминация), окуянын чечилиши*.

БЕТМЕ-БЕТ

(повесттен үзүндү)

1. Качуу

Бул күздө эшелондор биринин артынан бири батышты көздөй тынбай өтүп жатты. Мына азыр да станцияга алыстан чарчап келгендей чубалжыган эшелон жай келип, вагондор жүрүп бара жатып үргүлөй түшкөнсүп, бирине-бири канғыр-кунгур кагыша калып токтоду. Жерге эч ким түшкөн жок. “Бул кайсы станция?” деп эч ким кыйкырып сураган да жок: жол тарткан эшелон суй жыгылып уйкуда. Өтүгүн тарсылдатып, фонарын ала жүгүргөн станциянын дежурныйны нары паравозду көздөй чуркап өткөндө гана арттагы вагондордун биринен мылтыкчан дневальный сыртка башбага калды. Сыртта, тааныш капчыгайды адаттагыдай түнкү жел удургуп, станциянын жепирайген үйлөрү бар жалгыз көчөсүнүн нары жағында, терен аң менен аккан суу жердин астынан купуя күнгүрөнүп, өз алдынча убара. Жүрөктүү кайгырткандай шуулдап, теректер жалбырак күбүп жатыптыр.

Жанагы башбаккан неме караңыда бирөөнү андыгансып, теректердин шуулдаганын бир топко козголбой шектүү тыңшап турду. Жалбырактын бири учуп келип, муздак алакан сыйктуу, дилдиреп бетине тийип өттү эле, ал ичиркенгендей чочуп кетип, күнүрт жарық тарткан вагондун ичине кылчайды да, кайта башбакты, эшелон боюнда эч ким көрүнбөйт, түн, түн...

Бир аздан кийин вагондон бөлүнгөн бир караан шырп алдыrbай, арыктын кашатындагы бадалга өнүп барып, боортоктоп көрүнбөй калды. Аңгыча чур-р-р этип ышкырык угула калды эле, мылтыкчан киши тура жүгүрүп, ошол замат жерге жата калып тим болду. Дежурный ышкырык берип, эшелонду жөнөткөнүн түшүндү окшойт. Мемиреп тынч турган вагондор бирин-бири ойготкондой силкишип, поезд ордунан козголду.

¹ з ы л д а й - өтө оор, салмактуу.

Эшелон улам узаган сайын, дөңгөлөктөрдүн темир жолго тыкылдап урунган дүбүртү алыстап басандай берди.

Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты. Кара тоонун капчыгайында түн караңы.

...Төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу күштүн уйкусундай сергек. Азыр да ал баланын астын кайра кургактап, жүлүндөй биликтин жарыгында бешикке боорлоп, эмчегин салып отурат. Төрдө, жууркандын сыртынан чапан-чупанды калың жамынып, кайненеси жатат. Кемпир картайып бүткөн, жөтөлгөндө өпкө койдой онтоп, колунан бир келгени эле кудайга сыйынат: “Яа, жараткан, өзүңө тапшырдым!” – деп азыр түшүндө да сүйлөгөнү ошол. Анткени менен Сейде колхоздун жумушуна кеткенде эптең бала бакканга жарап, кол кабыш кылат.

Билик араң эле бүлбүлдөйт. Бешикке эңкейген бойдан Сейде ой-санаасына кетип, өткөн күндүн алысында.

Сырттан терезени бирөө черткендей болду.

Көзү илине түшкөн Сейде башын чулгуп алып, тыңшай калды. Терезе жана бир жолу акырын, абылата чертилди. Баласын эмчектен чыгарып, бешикке жаткыра салды да, Сейде өйдө туруп, терезеге шырт алдыrbай жакындады. Жапыз терезенин нары жагында эшик түнөрүп, эчтеке көрүнбөйт. Сейде ичиркенип селт этти эле, чачбагы шылдыр этип, желбегей жамынган чапаны жерге шыптырылып түштү.

– Сен кимсиң? – деди Сейде коркуп жатып.

– Менмин... Эшикти ач, Сейде! – деп үнүн басандатып, чыдамсыздык менен айтылган жооп угулду.

– Сен ким элен? – деди Сейде ишнене бербей. Терезеден четке жылып кетип, дал болуп туруп калды.

– Ой, бул менмин, Сейде, ач, ач эшикти?

Сейде терезеге дагы кадала калды да, бир убакытта башын мыкчып эшикти көздөй атырылып жүгүрдү. Оозгу караңы тамда калчылдаган колу менен илгичти таба албай

сыйпалап, анан эшикти шарт ачып жиберип, астында турган немени үн катпай кучактап жыгылды.

– Энемдин баласы! Энемдин баласы! – деди ал кысталип шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, “Ысмайыл!” – деп өз атынан айтып, кубангынан балактап ыйлап жиберди. Бул кандай кудайдын бергени: анын аскерге кеткен жан жолдошу аман-эсен келип турат. Ооба, мынакей ал, оозунан маҳорка жыттанып, боз шинелинин жакасы өгөөдөй катуу экен. Бир нерседен корккондой Ысмайылдын денеси солкулдап, колу Сейденин мойну-башын шашкансып ылдам-ылдам сыйпалайт.

– Тигиндей ичкери кирип туралы! – деди ал, Сейдени босогодон нары тамдын ичине көтөрө барып.

– Яа! – Сейде эми эсине келгенсиди. – Ии, мен куруюн, энеме сүйүнчү!..

– Чш! – Ысмайыл анын колунан кармай калды. – Шашпа, үйдө ким бар?

– Өзүбүз эле, уулун бешикте!

– Азыр эмес, коі тур, жүрөгүмдү басып алайын! Коётур!

– Кой, энем таарынат...

– Коё тур, Сейде!

Дагы эле өзүнүн көргөнүнө ишенбегендей, Сейде Ысмайылга бой салып, аны мойнунаң бекем кучактады.

– Качан келдин? Такыр бошондуңбу? – деди эсин жыйнаган Сейде. Өз алдынан энтигип турган Ысмайылдын үнү түнөрө түшүп, ал шашып айтты:

– Жана стансадан түштүм. Мен азыр...

Ал эшикке ашыгып чыгып кетти да, сарайга уурданып кирип, дароо эле кайра келди. Колуна кармап келген мылтыгын Ысмайыл сырткы үйдөгү куурайдын астына сундуруп жиберди.

– Ал эмне? – деди Сейде. – Үйгө эле алып кирбей-синби?

– Унчукпа кокуй, акырын!

– Мунун қандай?

Ысмайыл жооп берген жок. Сейдени колунан тартып:

– Жүр, баламды көрсөт! – деди.

1. Ысмайыл вагондон кантеп түшүп калды?
2. Кара-Тоонун капчыгайынын көрүнүшүн жазуучу қандай чеберчиликте сүрөттөгөн?
3. Ысмайыл эмнеге карбаластап, шашып, корккондой болуп жатты?

2. Чаткалга кетебиз

Күнүгө тээ ээн жаткан, жылгын аралаш чийлүү коктулар тараптан, иңир чалышта Сейде отун көтөрүп келет. Сайдан-сайга, өрдөн-өргө бир өйдө, бир төмөн жүгүрүп отуруп, айылдын үстүнө жетип, дөбөгө акыркы жолу дем алат. Көкүрөктүү сыга чыңаган колтурмачты бошотуп, терин шыпырып, денесин жая таңгакка чалкалап, Сейде бир топко козголбайт. Төмөн көчөдө арабалар калдырап, ары-бери бастырган кишилердин үндөрү угулат. Кээде жел менен кошо түтүндүн жана өткөрө куурулган жүгөрүнүн жыты келет...

...Көчөгө жакындай берерде, Сейде эч ким жолукпаса экен деп тиледи. “Айлуу түндөр эртерээк эле өтүп кетсечи!” – деп жатты ал ичинен. Анда ал шек алдыrbай, Ысмайылга тамак-аш жеткирүү үчүн күнүгө отунга бара бербес эле. Катындар отундуу жерге бизди да ээрчитип барсан дегенде, Сейде унчукпайт. Аларды анда ээрчитүүгө болбайт. Кудай сактайгөр, кокус бир нерсенин четин билип калып, кадик санап калышпасын. Ысмайылдын бекинген жери ошол жакта. Күндүздөрү үңкүрдө жатып, айсыз караңгы түндөрдө ал уурданып үйгө келет. Ысмайыл үйгө келгенде, терезелерди туюктап, эшикти илип отурушат. Каргаша кайдан дээгө болобу, Сейде конулдун астынан атайын ороо казып, анын үстүн чий, кийиз менен жаап, даярдап койгон.

Алар мына ушинтип күн көрүүдө. Чала уккан кулагын сыртка тосуп, болор-болбоско селт-селт этип, кызыл

жээк, өңү өчкөн көздөрү менен кемпир уулун аягансып, кейиштүү карап: “Ай, балам, байкуш балам!” – дегендей жашыруун үшкүрүп ыйламсырайт.

Күйөөсү келген түнү маңдайында баласын алып отурганда, ал бардыгын унуткарып, аз да болсо, чындал бактылуу болгусу келет.

“Мейли, качкын болсо качкын, алтын башы аман болсо болду!” – деп, камыр жууруп жатып, өзүн-өзү жоотот. Эркек деген кандай кылса өзү билет. “Ар кимге өз жаны кымбат, бул кыргында башын қалкалаган эле тириүү калат!” – деп өзү айтып отурбайбы. Анан мен ага эмне демек элем, жүрөк этимден айрып, жамандыкка аны кантип каяйын. “Түшүмө кирбекен, ата-бабам көрбөгөн кайдагы жердин түбүндөгү фронтко барып, жалгыз мен жоо чаап берет белем, атасынын көрү, бир күндүк өмүрүм болсо да ушул жерде жүрүп өтөм, өз башымды өзүм окко тосор алым жок!” – дейт.

Айткандай эле жалгыз Ысмайыл менен иш бүтөт беле? Эч кимге кылдай зыяны жок, качса өз башын сактап качып жүрөр. Андан өкүмөттүн казынасы кемип кетпес. Кудай колдосо, эптеп кыштан чыгып, жай алды менен ашуу ачылганда Чаткалга кетебиз, дейт. Анда Ысмайылдын “Чоң жыланда” ооп кеткен таякелери бар. Ал жерде сен келдин, койдун деп эч кимдин иши жок имиш. Ооба, Чаткалга эмес, андан ары болсо да мейли, Ысмайыл жанымда турганда баарына макулмун. Андан көрө аман-эсен кыштан чыксак экен. Үйдө жүгөрү аз, кыш ортосуна араң жетет. Элдин турмушу да мурункудай эмес, мүрчүй түштүү, баары эле биздей, жазга жетер-жетпес эгиндери турат.

1. Сейде эмне үчүн отунга жалгыз барып жүргөн?
2. Ысмайыл эмне үчүн Чаткалга кетебиз деген?
3. Эмне үчүн Ысмайыл “Өз башымды өзүм окко тосор алым жок” дейт?
4. Энеси Бексаат эмнеден чочулайт, эмнеге кейийт?

3. Мен эмне болгон жанмын, өзү!

Ысмайыл адатынча өзүнө көндүм жолуна түшүп, айылды беттеп келатты. Тоо этегиндеги жылга-жыбыттарды басып өтүп, андан кийин каксоо талаадагы чийлерди аралап жүрүп олтуруп, акыры талаанын четиндеги кашатка жете келди, биерден айыл дүпүйүп көзгө даана тартылат: оройгон морлору, жалтырап жарык күйгөн терезелери – баары көрүнүп турат. Эми ар бир кадамды аярлап таштап, шырп эткен дабышка кулак салып, огороддордун чекеси менен абайлап үйгө жакындай берүү керек. Мышыктай билинбей басып, үйгө да чукулдап калды. Бирок эмнегедир кооптоно түштү: бу эмнеси, короо тарапта карандап кишилер жүргөнсүйт, кобур-собур үн угулат. Ал Тотойдун огородундагы теректерге далдала-нып, көңүлүнө дүрбөлөң түшүп, алда немеден шектенип туруп калды. Дагы арагыраак басуудан айбыкты. Жүрөгү бир нерсени туйгандай лакылдап чыкты. Жүрөк бир жамандык болгонун сезди: Сейде бекер айтпаптыр – болду болбоду кемпирдин ахыбалы оор.

Мына ушул ой Ысмайылдын дене боюн дүркүрөттү, башына күргүштөп кан тээп чыкты. Теректи апчый кармап, эмне кыларын билбей, же үнүн эркин чыгара албай онтоп жиберди. Короодо кишилер жүрөт, үндөрү угулбайт, үйгө да кирип-чыгыбатышат. Иш бүткөн экен. Оюнда азыр үйгө андан-мындан бир аттап, жолдо котолоп тургандардын биягын биякка, аягын аякка түртүп, өзүнүн жапайы түрү, капыстан пайда болуусу менен элдин жүрөгүн түшүрүп, энесине учуп жеткиси келди – айланайын жараткан, балким мына азыр жаны чыкканы жаткандыр. Учуп жетип, апасынын муздаган колдорун өпкүлөгүсү, ушундай азапка салганы үчүн, бир да эне ушундай азап тарткан эместири, өкүнүч, өксүгүн буркураган ыйга чыгаргысы келди, ошол буркураган ый менен баарын тетиякта алоолоп күйүбаткан канча элдерди, канча өлкөлөрдү куйкалап күйгүзүбаткан согуш деген

желмогузду, ошол желмогуздан качам деп, мына эми көрбөгөндү көрүп, кор болуп, шордуу болуп, бечара болуп олтурган өзүн – баарын жаап, жоготуп, бу дүйнөнүн үстүндө азыр энеси менен коштошуп жаткан баланын күйүттүү гана ыйын калтыргысы келди. Буркурап ыйлагысы келди, көз жашын жамгырдай төгүп, Сейде байкүш ак никелүү, чыдамкай жубай аны бүк түшкөн жеринен көтөрүп алмайынча, суу болгон бетин аарчымайынча, кой эми, кой, ыйлай бербе демейинче ыйлай бергиси, ошол ый менен кошо баарын унутуп, эрип жок болуп кеткиси келди. Ошондо ким анын колун кармап: “Сен согушка кетпедин беле, эмне биеerde жүрөсүн?” – демек.

Жүрөктүн бул бир саамга барпырап чыккан ысык буусуна ақылдын муздак илеби урду. Ақылдын муздак илеби аны жүгүртпөдү, турган ордунан жылдырбады. Өзүн-өзү сөктүү, өзүн-өзү жерге какты, бирок энеси өлүм астында жатса да элдин алдында азыр ушул каракчыдай кейпи менен чыгып барууга даабады. “Апам кечирет, апам минтип колго түшүп бергенден көрө, кетип калсын, башын калкаласын, биерге жолобосун”, деп кудайдан тилейт деп, өзүн өзү сооротту Ысмайыл. Ошон үчүн азыр дароо кетип калайын деди, бирок кете албады. Кетмек түгүл кандаидыр бир күч аны улам үйдү карай түртүп, улам бир кадамдан жылып олтурганын өзү да байкабады. Сарайдын түбүнө жеткенде гана эсине келе түшүп, токтоду. Кишилердин кобур-собуру эми даана угулду. Мына, бирөө жөтөлдү, бирөө шарп эттире суу төктү. Аттын дүбүртү угулду.

– Көрүп чыктыңбы, Мырзакул, ахыбалы кандай? – деди бирөө.

– Ахыбалы кыйын, – деди тиги.

Атчандын үзөнгүсү дарбазадагы бир темирге тийди окшойт, чыңк дей түштү да, анан ат дүбүртү короодон узап кетти...

Ысмайыл бу кеткен атчан Мырзакул экенин үнүнөн тааныды. Алысыраак тууган. Качантан бери көрө элек. Көрүп

жүргөн кезде эки колу сопсоо эле, уруштан бир колунан айрылып келиптиридейт, эми Мырзакул чолок деп коюшат экен. Сельсоветтин төрагасы болуп алыптыр. Төрага деп! Төрага болгону менен колу жок да, туурабы? Болгону эки кол болсо, анын бири жок болот деген эмне? Ал колдон айрылгысы келген жок, башты мындай коэлу. Ошон үчүн ушинтип азабын жеп, шорун тартып, өзүн-өзү сөгүп, бирок башын сактап отурат...

Ай, атаңдын көрү-ай! Үйгө мынча жакын келбей, биерде эмне болубатканын көрбөсө болмок. Эми ичи эңшерилип, жүрөгү канап чыкты. Келген жол менен кайра артка тарткандан башка арга жок...

Ал кашаттын кырынан алдыда жаткан айылга кайрылып бир караган кезде түн жарымынан ооп калган. Айылды караңғылык эбак баскан. Тамы кайсы, тереги кайсы – эчтемеси билинбей караңғылыкка чөгүп кеткен. Жылтырап гана эки кичинекей терезеден жарық көрүнөт. Ошо – Ысмайылдын үйү. Ошол үйдө Ысмайылдын энеси жарық дүйнө менен коштошо албай, кыйналып жатат...

Бир оокумда илкий басып, огороддун чети менен көрүстөндү көздөй бет алды. Асманда ала булут ай жарыгын калкалап, караңғыда аң-дөң билинбейт, көрүстөн тарапты болжоп, жол тандабай жөнөй берди. Бирде мұдүрүлүп, бирде буту чункурга кирип кетет – көзүнө улам тегерене калып жаткан ысык жаштан алды жагын абылап кароого да будамы келбей баратты. Баратып, адатынча көңүлү дагы зилдеп кетти: “Мен эмне болгон жанмын өзү?! Эмне эле болубатам, кай жолдо баратам, эмнеге жашап жүрөм?” – деди жинденип ичинен кайнап.

Тектирге чыгып, айланасын карап, бу баягы өзү бөдөнө кармачу көрүстөн экенине ишенбей турду. Жок, ошо көрүстөн. Айдын билинер-билинбес бүдөмүк шоолласы ар кай жерде дүмпүйгөн мүрзөлөрдү боолголотуп турат. Тегеректи тегиз кар баскан. Жан жок, жымжырт. Ызгаар шамал гана сөөккө жетчүдөй ызылдайт. Казып

коюшкан экен! Жаңы казылган көрдүн үйүлгөн топурагы карайып тигиндейден эле көзгө урунду.

Элден айланса болот, эл аман болсун, жаманчылыкта улуу-кичүү дебей жабыла келип, тиякта тигинтип өлүктүн зыйнатына тикесинен тик туруп, биякта минтип темирдей каткан тоң жерди казып даярдап койгонун кара-байсыңарбы? Ысмайыл жаңы казылган кабырдын четине келип, үңүрөйгөн чункурду мелтиrep тиктеп калды. “Эгер өзүмдү өлтүрө салсам, азыр, так ушу мұрзөнүн түбүнө өлсөм, эртең әл апам менен кошо көөмп коёр беле”, – деп ойлоду... Бирок, “мен уруштан качып баса бердим” болуп эл алдына ачык чыга албай жүргөнүндөй эле, өзүн-өзү өлтүрө салыш да анүчүн оңай нерсе эмес болчу...

Эртеси эртең менен Ысмайыл айыл тарапка дагы жөнөдү. Суук үнкүрдө таң атканча үшүп чыккан неме бетинен түгү чыгып, чыйрыгып, бүрүшүп, улам колу менен оозун жаап күрс-күрс жөтөлүп коюп, темтелендер кетип баратты. Бу жолу ал тарапка эмес, көрүстөндү көздөй салды. Сөөкту койгонго катышпаса да, сырттан карап турмак болду. Тегерек-чөлкөмгө абалап назар салып, бир узун жылгачага көзү түштү; айылдын берээк четинен башталган ушу жылгача тоо этекти көздөй түз созулуп олтуруп, көрүстөнгө жакын жерден өтөт экен: ичине түшүп алса аны эч ким көрчүдөй эмес, ал болсо сөөкту алпараткан элди улам карап коюп, обочорооктон коштоп бара берчүдөй. Ушул акылды туура көрдү да, ошердеги үйдөй тоң таштарга жашырынып, айыл жакты карап отуруп калды...

Сөөкту алып чыгып келаткан жоон топ алыстан эле көрүндү. Атчаны бар, эшекчени бар, жөөлөрү да бар, жай келатышат, айылдын четки көчөсүнөн бери бурулуп, өр таянышты. Алдыда катар келаткан эки аттын ээрлеринин үстүнө табыт орнотулган, сөөк кийизге оролуп, ошондо жатат. Ушу! Бексаат кемпирди айылдаш эл журт акыркы сапарына узатып келатат. Эмнени сүйлөп, эмне-

ни кеп кылыш келатышат, аны Ысмайыл кайдан угат. Улам берилеп, Ысмайылдын жашырынып отурган жерине чукулдап калышты. Арасында аял жок, жалаң әркектер; ырасым ушундай – аялдар көрүстөнгө барышпайт, сөөк койгондордун келишин күтүп, үйдө олтурушат. Мына азыр, салт боюнча кемпирди жайына тапшырган соң, Ысмайыл ат жалына өбөктөй, элдин астына түшүп, үйдү карай биринчи өкүрүп чаап жөнөшү керек эле, Сейде баш болгон келин-кезек, жек-жаат аялдар үй ичинен кошогун кошуп, өкүрүп келген Ысмайылды коштоп турушмак...

Мындай болбоду, мыйзам деген бар экен, ал согуштан качкан адамдын жосунун көтөрө албайт экен, эки ортодо минтип пенделик парзын өтөй албай отурат...

Аңғыча эл көрүстөнгө жете келди. Ысмайыл жылганнын кырындагы ташка далдаланып, баарын даана көрүп жатты. Кийизге оролгон сөөкту табыттан алып, кабырдын кырына койгондон кийин молдо үзүп созуп, куран окуду; келген эл тегерете иймек тартып, жымжырт тунжурап, дит коё тыңдап олтуруп, аягына келгенде баары кобурап, молдону коштоп бетке бата тартышты. Андан соң жапырт туруп, бир нече киши сөөкту көрдүн казанагына киргизип, ар ким уучтап топурак таштады, оозун бүтөгөндөн кийин анан баары жабыла арыдан бери мұрзөнүн үстүн шоншойтуп, топурак үйүп жиберишти. Ушунун баарын Ысмайыл эрдин кырча тиштеп, обочо жерден карап жатты.

Эл көрүстөндөн оолактап кетер замат бу тегеректе өзүнөн башка жан жок калган кезде ал мұрзөнү көздөй төрт аяктап, тарбаландашып жөнөп берди. Ирең-алеттен эчтеме жок, колдору, тизелери калчылдайт. Үйүлгөн то-пуракты ылай-пылайы менен кошо басып жыгылып, муунган, кирилдеген жапайы үнү буулугуп, ыйлап жиберди. Ушу кең аалам астында ушунчалық кор болуп, ызаланып, жаалы шакардай кайнаган, талаада жалғыз қаңғып жүргөн карышкырдай улуп калган анын оозунан әмне деген

сөздөр чыгыбатканын, кимди сөгүп, кимди каргабатканын баамдоо кыйын эле. “Айланайын апам, берекем апам, кечир мени, кечир! – деди ал бир кезде үнүн жетишинче, мас кишиче бакырып ыйлап. – Убалың мага жетсин! Убалың согушка жетсин! Каргышың мага тийсин! Каргышың согушка тийсин! Каргышың согушка тийсин!”

Капыстан оюнда бир чечимге келип жаткандай, саамга унчукпай калды да, анан жини кайнап, заарлуу: “Өчүмдү алам, өчүмдү алам, баарынан өчүмдү алам! Бириңди да аябайм!” – деп бакырды.

1. Эмне себептен Ысмайылдын ичи эңшерилип, жүрөгү канап, келген жолу менен кайра артка тартууга мажбур болду?
2. Ошондой оор күндөрдө да эл журт ата-бабанын салтын кандай сакташты?
3. Силер өз энесине топурак салбай калгандан артык кордук бар деп ойлойсунарбы?
4. Ысмайыл энесинин мұрзесүн кучактап ыйлап жаткандагы абалы кандай сүрөттөлгөн?

4. Байдалынын жетимдерине колун тийгизген ким?

Кечинде Сейде талкан тартып жатканда үйгө Асантай от алганы кире калды. Мойну ичкерип, борбоюп өңү азыңкы, үстүнөн атасынын эски купайкеси түшпөйт. Тотайдун балдарынын ичинен ушул ортончосун Сейде жакшы көрөт. Жароокер, ачык.

– Сейде жеңе, апам отко жиберди! – деди ал, супурадагы кыламык талканды телмирип карап алып. Бала да! Баланын мөлтүр көз карашына ким чыдасын. Анын курсагы ачып турганын сезе койгон Сейде, эки алакана на батышынча талкан салып берди. Талканды сугунуп, күрмөп-күрмөп жутуп алып, бала Сейдеге ыраазылығын билдирийин дегендей агала болгон эриндерин кылбайтып, күлүндөп койду.

– Уй тууганда, апам ууз бышырып берет. Ууз жейбиз.

Анан мен кичинекей бөбөккө да ууз алып келип берем, ээ!
Ал ууз жейби?

– Тилинден айланайын! – Сейде жүрөгү элжирап, аны көзүнөн, маңдайынан өптү.

– Уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз. Бөбөгүн да жейт, тиши чыгып калбадыбы!

Энеси да, балдары да атасынын өлгөнүн билбей дале кат күтүп жүргөнүн ойлоп, Сейде баланы аяп кетип көңүлүн алаксытайын дегендей:

– Апаң туруп жүрөт эле, жакшы болуп калдыбы? – деди.

– Бүгүн кайра башым деп жатат. Мен мектепке барбай эле коёюн десем болбой, баргын деди, экинчи класска көчпөй калсан, атаң келгенде урушат дейт.

– Урушат анан, урушат, жаман окусаң...

Бала унчукпай калып көзү жашылданып, чоң кишиче оор үшкүрдү...

– Кой, антип үшкүрбө! – деп жиберди чочуп кеткен Сейде. – Атаң келип калары бардыр... Антпе...

Бала от алып кеткендөн кийин Сейде шалдырап отуруп калды. Тырмактай неменин үшкүрүгү эмне үчүндүр ага оор тийди... “Жетим калганын жүрөгү сезип турат ко, бала болсо да!” – деп ойлоду ал. Тотой өзү деле түңүлүп жаткандыр. Бирок сыр билдирибейт. Кантсин анан байкуш, колунда үч жетим. Жалғыз бой, оокаттары жок, кәэде колхоздон берген азыраак бирдеме менен оокат кылыш жатат. Бая күнү кампадан жарым кап сулу алып келиптири, ал деле оокат да, кайрат кылбаса болобу. Түңүлдүм, өлдүм деп жатып алса, балдары эмне болот. Эми ишенгендери эле ую... “Өлүгүндү көрөйүн, өчөшкөнсүп быйыл мунусу да кеч тууй турган көрүнөт! Балдарым саргайып кетти!” – деп, бая күнү сүйлөнүп жүрөт эле. Өзү да бир топтон бери сыркоо! Кантээр экен бечаралар? Шордуу Байдалы өзү жүгүрүп барып зымдын үстүнө боюн таштаганын карабайсыңарбы? Арылдаган

ак көңүл кишиге айла жок турбайбы. Жакшы киши эле. Тотой ачуулуураак болгону менен ал да жакшы неме... Ушундай азап тозокко ачуулуу болбой көёсүңбу... Ээ, бешенеге жазганын көрөт да... Ар кимдин убайымы өз башында... Биздики болсо, ал дагы башты сактоонун далбасы... Ысмайылды эптеп аман сактап алсан, Чаткалга жетсек, багыбыз ачылар... Баса, өгүнү Тотой Ысмайылдын качып жүргөнү чынбы дейт. Мен ага эмне демек элем. “Билбейм, качса бир жакта жүргөндүр. Бизге көрүнгөн жок”, – дедим. “Мұмкүн ушак сөз чыгар деп коёт. Башкалар болсо Ысмайылдын казакта жек-жааттары бар эле, ал ошол жакта бозуп жүргөн болуш керек” дешет экен. Мейли, эмне десе ошо десин... Мырзакулдун көзүнө илинбесек эле болгону, ал – душман, аябайт... Башта жакшы көрчү элем, онбогон кара ниет неме турбайы... Кудай пендем десен Мырзакулдан сакта...

Баланын жанағы үшкүрүгү, анын мөлтүрөгөн аянычтуу көз карашы кайра-кайра элестеп, Сейденин эси-нен кетпей койду. Ар кандай ойлор көңүлүн чөктүрүп, кандайдыр жамандык келерин күткөнсүп, өз алдынан эле жүрөгү опколжуп, тынчы кетти. Эмне кыларын билбей эшикке чыкты. Құн бузулуп турган экен. Небак караңғы кириптири. Шамал күчөп кап-кара булуттар калқылдап, асман бетин бербей келатат. Тоолор көрүнбөйт.

“Кар жаайбы? Ысмайыл кантип жатты экен?” – деген ой менен Сейде үйгө кирди.

Эртең менен эрте Сейде адатынча суу апкелгени тышка чыкты. Құн бүркөк, лапылдата суулуу сары кар жаап жатыптыр.

– Ичикий! – деп койду, ал мойнуна кирип кеткен кардан ичиркенип.

Чакаларын көтөрүп мындаиды басты эле, аңғыча Тотой-лордуку жактан кыйкырып ыйлаган үндөр чыкты. Тигинден, мындан чаап келе жаткан атчандар көрүнө калды. “Эмне балакет болуп кетти?” – деп чакасын таштап, Сей-

де да жүгүрдү... Байдалыны күздө угузабыз дешти эле, бирөө айтып жибердиби? деген ой кетти. Дубалдан бурула берип, топураган элдин түрүн көрүп, Сейде дал болуп туруп калды. Ошол убакытта топ элдин ичинен суурулуп, башында жоолугу жок, чачтары саксайып, көзү аландаган Тотой сарайынын жанына ыйлап жүгүрүп барды.

– Мынакей, айланайын, эл журт! Мынакей! Жаман кулпуну сууруп алыш эле, алыш кетиптири! Кокуй, кокуй, эми шорубуз кайнабадыбы!

– Кечинде өзүң байлап, өзүң кулпу салган белен? – деп бирөө кыйкырды.

– Ооба, айланайындар, кулпуну өзүм салгам, өзүм байлагам. Ал эмес желинин кармап көргөм! Төшөктө жатсам жалгыз уйду кантип көздөбөйүн!..

Сейде бул сөздөрдүн маанисин түшүнгөндө эси ооп, турган жеринде катты. Кечээ күнү Асантайдын борбоюп келип, атасынын купайкесин кымтыланып, ууз эңсеп, аны кудайдан тилеп, күтүп жүргөнү көз алдына тура калды. Башка эчтеме ойго келбей: “Бу ким болду экен, кандай желмогуз? Ушундайга колу кантип барды экен!” – деген гана мээни лакылдаткан ой. Бетке балч-булч уруп, койнуна эрип жаткан карды сезбей Сейде тура берди. Ана Тотой-дун этегине чыркырап жармашкан балдарынын түрлөрү: кичинеси төшөктөн жаңы турган көрүнөт, жыланайлак чыла кечип: “Апа! Апа!” – деп бакырат. Тотой аны менен иши жок, ал өзү алдынан жулунат.

– Байдалы үйдө болсо, бизге ууру батынабы? Эркектин үйдө жоктугу ушу да!..

“Балага суук өтөт экен, көгөрүп кетти!” – деген ойдо Сейде барайын деп умтулду эле, нары элдин ичинен почточу Курман басып келип, баланы унчукпай карап, анан койнуна ороду да, үйүнө көтөрүп кетти. Ал жанаша өткөндө, койнундагы баланы деми менен жылытып, сакалынан сыдырылган жашын мончокtotup күнгүрөндү:

– Силерди жерге таштабай калалы, бир бирден алыш кетсек да, чоңайторбуз!

Айылдын баары дээрлик ушул жерде додолонууда. Башта мал уурдалганды, мындай болчу эмес. Ким уурдатпай, ким жоготпой койду эле. Жок, бул жолу уурдалган мал гана эмес, кишилерди мында айдап келип жаткан башка ыйык сезимдер, башка адамдык касиеттер. Четке чыгып альшып, унчукпай түнөрүшөт: “Байдалынын жетимдерине кол тийгизген ким!..”

Баятан ары-бери чалгынданап чапкылап жүргөн Мырзакул, азыр жылкычы Барпы экөө чаап келишти. Майып колунун жени албаң-дулбаң эткен Мырзакул, ат оозун жыйбай, короого куюндай атырылып кирди:

– Ой, эл. Тургула азыр, жөнөгүлө! Аттуун аттай, жөөң жөө, сай-сайды койбой издегиле! Жоголгон мал кеп эмес, ушуну кылган итти табалы!

– Туура айтасың, туура! – дешти көпчүлүк. – Ууру алыс узап кеткен жок... Союп алган болсо, эти табылат... Болбосо уйду эски коргондорго бекитип койгон чыгар!..

– Ооба, союп кайдан жетишсин, коргондордон издейли! – деген кыйкырыктар чыкты.

– Жөнөгүлө кечикпей, жөнөгүлө!

Короодон чыгып бара жаткан элдин ичинен Мырзакул фронттон келген беш алты жарадар балдарды бери кайырды:

– Силер солдат эмессиңерби... Атка минип, Жамбылга кеткен жолду чаап келгиле.

– Оо, андай алышка ат кана?

– Сарайдагы аттарды мингиле! – деди Мырзакул.

– Алар кош айдоого байланып жатат, башкарма колубузга өлүп берер!

– Оо, башкарманы урайын! – деп бакырып жиберди Мырзакул. Заары бетине чыгып, чолок колу дагы да баягадай мултун дей түштү.

– Жөнөгүлө азыр! Кыңк дебей аттарды токуп мингиле!

Элдин шары менен кошо Сейде да айылдын сыртына жүгүрдү. Мындай чыккандан кийин, бириңдеп туш-тушка

бөлүнгөн кишилерди көрүп, атка жата калып, чаап бара жаткан Мырзакулду көрүп, кулаалыдай далбандал, түлкү тумагын баса кийген жылкычы Барпыны көрүп дүрт этип, Сейденин эси чыкты: “Ысмайылды таап альшса эмне болот?” – деген ой келе калды. Эмне кыларын билбей, апкаарый түшкөн Сейде, ошол чийлүү коктулар тарапты көздөй жүгүрдү…

1. Сейде Асантайга боору ооруп эмнелерди ойлоду?
2. Тотой жана анын балдарынын үмүтү эмнеде эле?
3. Уурдалган уйду издөөгө айылдагылар кандайча аракет кылышты?

5. Сен беленд?

Кечинде бутун араң сүйрөп, Сейде айылга кайтканда, Тотойдун сарайынын эшиги баяғы эртең мененкидей эле аңырайып, кере ачылган бойдон туруптур.

Үйдө болсо өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлаган баласы көзү гана айланып, ыктытып жатыптыр. Сейде тери кургатылбай жайдакталып, түнү менен эшикке канта-рылган аттай жаагы карышып, чыйрыгып жатты. Көңүлү әчтекеге келбей от жагылбаган, кандайдыр берекеси кеткен үйдүн бир бурчунда өзү баласы менен бүрүшүп отурушту. Кийинчөрээк баланы уйку ортодо бешикке таңды да, чечинүүгө алы келбей, Сейде бүкүлү бойдон жыгылды.

Түн ичинде терезе чертилди. Башын өйдө чулгуп, чочуп кеткен Сейде: “Сен кимсиң”, – деп кыйкырып жибере жаздал, анан Ысмайылдын келип калганын билип, андан бетер эси чыгып кетти: “Кокуй, айыл дүрбөп жатканда, аны кайсы кудай кашайтып айдал келди, кармалат экен!” Сейде ордунаң тура жүгүрүп, шашылып эшикти ачты да бат-бат шыбырады:

– Бол эртерээк, айыл жаман!

Эшикти кайра иле коюп, карангыда Ысмайылды ички

Үйгө жетеледи. Терезелерди туюктап, билик күйгүзгөнгө болбой, Ысмайыл колуна кармап турган бир нерсесин былк эттире жерге таштаганда, чочуп кеткен Сейденин жүрөгү болк этип, кошо үзүлүп түшкөндөй болду. Ал эңкее калып, жерде жаткан баштыкты сыйпалады. Колго жумшак бир нерсе урунду. Баштыктагы эт экен.

— Сен белен? — деди заматта тамагы кургап, буула калган Сейде.

— Чш! Унчукпа! — Ысмайылдын көзү караңғыда жашыл от чалып, ал жакындал келип бетке энтигип оор дем алды.

— Унчукпа, ишиң болбосун!

Сейде унчуккан жок. Кимdir бирөө аны көкүрөктөн алып, тээ тигиндей түртүп жиберген өндүү, ал жыгыла жаздай, отурган ордуна жер таянды. Азыр, ушул кезде, турмушундагы бардык ишенген, сүйгөнүнөн ажырап, азап, кордук тартып сактаган кишиси, анын бардык жакшы тилек, үмүттөрүн жерге тебелеп, жексен кылганда, ал ордунан тура жүгүрүп, бет алган жагына, талаа, түз, кыр дебей, чаңырып кыйкырган бойдон дүйнөдөн безип, алда кайда качып кеткиси келди. Бирок өйдө турууга чамасы жетпейт. Там астын-үстүн келип, кимdir бирөөнүн чексиз күйүттө солкулдан боздогону кулакты тунжураткансыйт.

— Эмне олтурасың, күйгүз дейм биликти! — Эңкейип турган Ысмайыл жанына тизелеп жылып келген Сейдени көрдү.

— Ушул жетимдердин кешигине кол салгандан көрө, өзүбүздүн кунажынды союп алсаң болбайт беле.

— Былжыраба! — Ысмайыл аны кыса кармап силкти.

— Мени үйрөткөндү коюп, өзүндү бил. Заманаң бөрү болсо, бөрү бол! Ушул кезде ар ким эле өзүм гана тойсом дейт! Башкалар менен ишиң эмне экен, сен ачтан өлүп бара жатсан да, бирөө келип казаның аш салып бербейт... Алган алып, жулган жуллат! Акмак болбо!..

Сейде сүйлөбөй жоопсуз отурганына Ысмайылдын жини келип, оозунан отко кактап чийки жеген түтүндүү

эттин жыты казырсып, ал аялын жакасынан бурап, киркиреди:

– Эмне унчукпайсың, ыя! Эмне унчукпайсың дейм?... Мен өзүмдүн кунажынды союп алсам, балабызга сүт кана, элдин балдары өзүндүкүнөн артык болуп кеттиби, ыя? Чаткалга жер ооп жетер белек, ушуну ойлойсунбу, ыя? Кетерибизге эми аз калганда, мени үнкүрдө ачтан өлсүн дейсинбى, ыя! Же башкалар сага менден артык болуп кеттиби?.. Жетишет, кышы менен калчылдап, тишимдин кирин соруп отурдум... Мен уурдайм, мен жейм, аскерден качып келип, ачтан өлөйүн деген эмесмин! Өлсө башка өлсүн, бирок мен жөн эле өлө калбайм!..

Сыртта жанаша көчөдөн короз кыйкырды, ага экинчи бири канат кагып, үн кошту. Ысмайылдын кетер маалы болуп калып, ал ордунаң турду да:

– Көп сүйлөбөй этти салып жегиле, сөөгүн көрсөтпөй жерге көмгүлө, уктуңбу! – деп тамекини аптыга соруп-соруп алып, таманына өчүрүп чыгып кетти.

Ирең-бараң таң сүрүп, үй ичи бозоруп келе жатат. Терезе улам жарык болгон сайын, нары печтин түбүндө, бешикти кучактап отурган чачы ак-бозала аял, терезени кадала тиктеп, бир эле жерге тигилет. Эмне үчүн анын чачы бир эле түндө агарып кетти? Чаташып, түрмөктөлгөн ойлор терезени быркырата сындырып, жерди кезип аралап, тиги кандай, бул кандай деп түшүнгүсү келет. Ооба, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат. Анда почточу Курман бар. Тотой балдары менен, Мырзакул бар... Ысмайыл бар. Ооба, Ысмайыл да бар... “Бирок сен башкаларга окшобойсун, сен башкасың, жат адамсың...” Өз эли ушундай жоо сайышканда жанын коргологон, акыры түбү өз элине душман болот да... Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө, ушундан сакташ керек эле...”

Чийлүү коктуларды аралап, баласын көтөргөн Сейде, анын артынан ат минген Мырзакул, мылтыкчан эки

солдатты ээрчитип келе жатышты. Жана, туннелди коруган аскерлердин командири, бул эки солдатка жанаша кыштакка барып, **сельсоветтин¹ председателине²** качкынды кармоого жардам бересинер деп буйрук берген.

Сейде болсо баласын көтөрүп, ушундан нары төркүнүнө кетет. Бул айылга экинчи кайтып келбайт.

Арттараак жерде келе жаткан эки солдат өздөрүнчө сүйлөп жатышты:

– Уюн уурдаткан ушу аял го, кандай дейсин?

– Ошондой болуш керек?

– А-а, анда азamat экен. Акыры уурунун изине түшкөн экен да, бирок баласын таштабай эмнеге көтөрүп келе жатат экен?

– Аны ким билсин. Деги өзү кандайдыр соо неме эмес, жана сельсовет атка минип, баланды өңөрүп ал десе, унчукпай басып кетти.

Мырзакулдар баш жагы туюк аң, майда-майда булактары бар, камыштуу коктуга келгенде Сейде бурулушка токтой калды.

– Тээтиги жерде, камыштын арасында! – деп колу менен көрсөттү. Анан өзү купкуу болуп, алкымындагы жоолуктун түйүнүн бошото чечип отура калып, эмне кыларын билбегендей баласын эмизе кетти.

Мырзакулду ээрчиген солдаттар ошол тарапты көздөй акырын басышты. Азыраак өтүп, Мырзакул аттан түшмөкчү болду эле, нары жактан Ысмайылдын кыйкырган дабышы чыкты:

– Мырзакул! Кайт артыңа! Мен акыры өлгөн кишимин, сени да ала жатам.

Мырзакул үзөнгүнү темине калып, ошол үн чыккан жакка кыйкырды:

– Көтөр колунду, жүзү кара!

“Тарс” этип камыштын арасынан беш атар атылган-

¹ Сельсовет – айылдык кеңеш

² Председатель – төрага

да, ордунан секирип тура калган Сейде Мырзакулдун ат мойнұна жыгылып, жалғыз колу менен жалды тутамдай кармалап, майып колу менен беркисине жардамдашайын дегендей мултун-мултун әтип жатып, анан ақырын аттан ооп түшкөнүн көрдү. Ангыча, таштарга бекине калган эки солдат камышты аралата ок атып калышты. Нары жактан Ысмайылдын аткан оқтору ташка тийип, “чу-ии, чу-ии” әтип четке кайып, кулак түбүнөн учкансып жатты.

Бир убакта солдаттардын бири эси чыккандай кыйкырды:
– Эй, маржа, куда? Назад, назад! Убыёт!

Баласын колуна көтөргөн бойдон Сейде туура Ысмайылды көздөй кетип бара жатыптыр. Ал эчтекеден сезген-бегендей бет алдын тайманбай түз тиктейт. Бул учурда анын таштан чапкандай бир калыпта мостойгон кара тору жүзүндө кандайдыр ичтеги зор күч, өкүмдүү адилеттик сезилип жатты. Анын каар менен муң зарга толгон көзү Ысмайылды: “Чык бери! Кел алдым!” – дегенсип тиктейт. Сейде ар бир кадам илгери баскан сайын шашып калган солдаттар эмне кыларын билбей:

– Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись! – дейт.

Бирок кылчайып койбостон камышта жаткан Ысмайылга салмактуу басык менен жакындай берди...

Тоо ичи демин тартып тыптынч. Оозун басып, таштарга селее жармашкан солдаттар да, бери жакта турууга умтулгандай, жалғыз колу менен жер чапчып, жүзтөмөнүнөн жыгылган Мырзакул да, айланы дүйнөнүн баары бул учурда үн чыгарбай, ок качан атылар экен, бала көтөргөн аял качан жалп этер экен дегендей коркунучту күтүүдө. Жок, мындай болууга мүмкүн эмес: ана, камыштарды шуудурата келип, Сейдени: “Кайт, артыңа кайт!” – дегендей бет алдынан шамал уруп, жоолугун учурду. Аял аны билген жок. Ал азыр өлүмдү көздөй эмес, адамдын бийик касиети, адилеттиги үчүн баласын керилген көкүрөгүнө кысып, башын өйдө көтөрүп, кетип бара жатты.

– Стой! – деди солдаттын бири чыдай албай кыйкырып, ордунан тура калды. Ал умтулуп аялдын артынан жүгүрөйүн дедиби, бирок ангыча болбой нары камышты арасынан боз шинель алама-жулама, бети башы сакал баскан киши секирип чыгып, мылтыгын кош колдоп өйдө көтөрүп, аялга калчылдан жүткүндү. Бетинен киргилт тер куюлган, капкара түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакындалап, бетме-бет келгенде көзү алачакмактанып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу күчүн, өз артыкчылыгын, адалдыгын билип жалтанып койбостон, баласын көтөрүп, чачы бозала, жылаңбаш аялдын маңкайып турганын көрдү. Сейде анын көзүнө бийик жерде тургандай көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийнине катып бир нерсе айттайын деп оозун чала ачкан бойдон Сейденин жаш ара-лашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытты да, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоду.

1. Ысмайылдын адамдык касиетин жогото башташын чыгарманын кайсы учурунан баамдаса болот?
2. Сейде менен Ысмайылдын бетме-бет кездешүүсүн сүрөттөп айтып бергиле.
3. “Бетме-бет” повести боюнча пикир алышып, андагы каармандардын иш-аракетин талкуулагыла.

ПОВЕСТЬ ЖӨНҮНДӨ ТУШУНУК

Повесть – көркөм адабияттын бир жанры. Көлөмү жагынан чакан, белгилүү бир окуядан кабар берген, кара сөз түрүндө жазылган чыгарма *повесть* деп аталат. Повесть романга караганда көлөмүнүн кыскалыгы, катышуучу каармандардын аздыгы менен айырмаланат. Кыргыз адабиятында повесть жанры кенири өнүккөндүгүн

байкоого болот. К.Баялиновдун “Ажар”, А.Токомбаевдин “Мезгил учат”, “Жараган жүрөк”, Ч. Айтматовдун “Эрте келген турналар”, “Ак кеме” жана башка ондогон повесттерди атоого болот.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

КОШ, АЛА-ТОО, УУЛУҢ КЕТТИ МАЙДАНГА

Дүйнөнүн жүзүн өрт алыш,
Кара жалын киптады.
Кыяндай жүрөт шаркырап,
Кызыл кандын акканы.
Ушундай апаат күндөрдө
Уяттан уят эмеспи
Уулундуң үйдө жатканы.
“Айланам, коркок болбо”, – деп
Айтканын эстейм эненин.
Ай чапчып суудай толкуган,
Артымда калкым турганда,
Айыгышкан жоону жеңемин.
Барыктап багып өстүргөн,
Баландын сына өнөрүн.
Жеримдин бетин булгатпай,
Желмогуз канын төгөмүн.
Кулжалар оттоп семирген,
Кулпунган гүлү төрүмдүн,
Колоттон суун шаркырап,
Комузу болгон көңүлдүн.
Асмандал эркин ылаачын,
Ардагы болгон көркүндүн.
Көркүндү жерим сактоого
Куралды колдон таштабай,
Курманы болом элимдин.
Атылып тоодон секирген,
Булагың эстеп жүрөрмүн.
Таң менен шаңшып ышкырган,
Уларың эстеп жүрөрмүн.

Аскадан аркар көрүнгөн,
Карааның эстеп жүрөрмүн.
Чымчыктар сайрап отурган,
Чынарың эстеп жүрөрмүн.
Суусунга балдай татыган,
Сууларың кетпес көңүлдөн.
Көйнөгүм чечип, көпөлөк,
Кууганым кетпес көңүлдөн.
Туткалуу кыргыз ак калпак,
Тууганым кетпес көңүлдөн.
Байлоосу жакшы келишсе,
Байгеде ар ат чыга алат.
Элине бүлүк түшкөндө,
Эр жигит шондо сыналат.
Кедери элдин кетпейби,
Кек албай калса кубалап.
Кагылам, журтум, ишенгин,
Каран туткан балаңар
Кармашкан жоосун жыга алат...
Аман кал, калкым, аман кал,
Айлында чардап жүргөмүн.
Аралап, терип чоңойгом,
Адырдын жашыл гүлдөрүн.
Тепкедей чактан өстүргөн,
Тентектик кылсам кечирген,
Агалар, аман калгыла.
Кыянат ишке баспаган,
Кылчайып жоодон качпаган,
Абалар, аман калгыла.
Эрлерге сүтүн эмизген,
Энелер, аман калгыла.
Эмгектен жүзү албырган,
Женелер, аман калгыла.

Эркеси болгон адамдын,
Ээлери жыргал замандын,
Мөмөлөр, аман калгыла.
Сактоого кетип баратам,
Садагам элим, жыргалым.
Салкындап суун ичкемин,
Сарымсак терген жылганын.
Туруттай күштай талпынып,
Турмуштун көркүн ырдадым.
Угарсың элим шаңданып,
Уулундун жоону кырганын.
Айдаткан күлүк калемди,
Алмаштым найза курчуна.
Кетемин кандуу сапарга
Керегим тийип журтума.
Абалтан келген нарк ушул,
Азамат шундай кылчу да.
Кыйындык келсе чыдоого,
Кызматың үчүн жаралган,
Элиниң болуу курманы –
Эр жигит карзы абалтан.
“Кайрылып жоодон качат” – деп,
Кам санай көрбө балаңдан.
Көгөрүп жаткан Ысык-Көл,
Көркүсүн жердин билгенге.
Жел менен ойноп турчу элен,
Жээгинде бойлоп жүргөндө.
Толкунундай болоюн,
Толгонуп жоого тийгенде.
Эрибей мөңгү жаркырап,
Эзелтен жаткан жерде өстүм.
Санаасыз көңүл кубанып
Сайрандап салкын жерде өстүм.

Кордукту салып душманга,
Колумдан намыс бербесмин.

1. 20 миллиондон ашык адамдын өмүрү менен келген жеңишиңиң кандай баалайсыңар?
2. Чыгармадагы жоокер кыргыз жеринин кандай касиеттерин эстейт жана сыймыктанат?
3. “Менин айылдашым – согуштун катышуучусу” деген темада согуштун ардагери же анын жакындары менен жолугушуп, кыскача аңгеме жазып, талкуулагыла.

ТЕМИРКУЛ ҮМӨТАЛИЕВ

(1908–1980)

Кыргыз эл ақыны Темиркул Үметалиев 1908-жылы Жалал-Абад обласынын Жаны-Жол районундагы Төө-Жар айылында туулган. 1924–26-жылдары Аксуудагы балдар үйүндө тарбияланган. 1929-жылы Жалал-Абаддагы педагогикалык техникумду бүтүргөн. Коомдук жана басма сөз жаатында жооптуу кызматтарда иштеген. Экинчи дүйнөлүк согуштун катышуучусу болгон. Басма сөз бетине жарыяланган түнгуч чыгармасы – “Кетменчи Туратбай” (1931). Алгачкы ырлар жыйнагы 1935-жылы жарыкка чыккан. Балдарга арналган “Күч бирдикте” (1939), “Токтомуш мерген” (1940), “Алп кара күш” (1949) ж.б. ондогон ырлар жана поэмалары бар.

КУБАТ

(Поэмадан үзүндү)

Гвардиянын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев жөнүндө поэма:

Мекен үчүн

Эр жигит үйдө туулуп, жоодо өлөт.
(Эл сөзү)

Калмактын талаасында дивизия,
Бул жерге келип жеткен күштай сыйып.

Күнөстүү жаркыраган түштүк мына,
Чакыят күн асмандан оттой ысык.

Боз адыр... тамчы суу жок суусаганда,
Ак мөңгү, көк кашка суу көздөн учат.
Жыгач жок көлөкөлөр ысыганда,
Тер ағып, ыксыратат, уйку басат.

Бет алыш Моздок шаарын бара жатат,
Сергейдин ротасы эң алдыда.
Билбegen айта турган: “Кайда шашат?
Жүргөн эл кай тараптан? Не бар мында?”

Алдында баатыр Кубат, баатыр Сергей,
Ээрчишип жолго чыккан эки шердэй.
Чаң жутуп, тандай кургап, чеке тердеп,
Баратат тың басышып, сыр билдирбей.

Жөө басты бир күн, бир түн тыным албай,
Жол калды, арт жагында жүз чакырым.
Жүрүшту жөө басууда өчү бардай,
Көрсөттү Моздок чөлү оюн, кырын.

— Жоо жакын, байкаш керек, — деди Сергей,
Токтолбой бара жатып алга карай.
Бир секунд ойлонууга убак бербей,
Көрүндү алды жактан бир чоң сарай.

Таруудай ок чачылып жакын жерден,
Пулемёт тилге кирди ошол замат.
— Жаткыла, алыс-алыс, бирден-бирден! —
Сергейдин камкор тааныш үнү чыгат.

— Жылгыла, бирок, тынбай алга карай!
Аткыла пулемёттун турган жерин.

Жап болсун анын жаагы кум тыккандай,
Кыргыла пулемётчу желдettтерин!

Жылышып алга карай эки тарап,
Жолукту жоолошкондор теке мандай.
Чагылып ысык күнгө курал-жарак,
Атылды автоматтар арып-талбай.

“Ураалап” баатыр Сергей тура калды,
Мекенден аябастан таттуу жанды.
Ротасы көтөрүлдү ээрчип аны,
Беттешкен баскынчыга кыргын салды.

Кыйкырды бир мезгилде Кубат туруп:
– Уккула командаамды менин берген!
Жүрөктөр зырп этишти бул сөздү угуп,
Түшүндү айрылганды Сергей эрден.

Жок, бирок, ал өлгөн жок, жаараланды,
Ок тешти көкүрөгүн кайран эрдин.
Чакырып Кубат тезден санитарды
Тапшырды жандай сүйгөн командирин.

Согушуу токтолгон жок минутага,
Жоо колу аркасына кайра качты.
Кубат баш жоосун сүргөн ротага,
Улантты алга жүрүп салылашты.

– Алдыда турган дөндү ээлеш керек,
Буйрук бар, милдеттүүбүз аткарууга.
Ал дөңдүн ар жагынан агат Терек,
Дөң керек душман сырын аңтарууга.

– Казыла окопторду, болсун терен,
Минадан, снаряддан сактагандай.

Танк минип жан алгычтай сүрдүү келген
Душмандан коркуп эч ким качпагандай.

Курчады элүүдөй танк өтүп артка,
Ортодо калды рота, калды Кубат.
Башталды кызыл кыргын бир заматта,
Кубаттар болот чептей бекем турат.

Жетсечи биздин артполк ушул кезде,
Согушту сезер эле танк минген Ганс.
Көп нерсе мындай кезде түшөт эске:
Танк бузар кубаты зор куралдар аз.

Ар качан бирге жүрүп бөлүнбөгөн,
Ротаны бөлүп салды дивизиядан.
Бөлгөндөй бир кишини үй-бүлөдөн,
Бөлгөндөй жаш баланы атасынан.

Аркада замбиректер, эшелондон
Алиге түшүрүлүп үлгүрбөгөн...
Чыгарбай ушуларды Кубат ойдон,
Душманды атып жатты турган жерден.

Арзымат сойлоп чыгып окобунан,
Бир танкты шише менен уруп калды.
Үргитты үч-төрт жолу удаасынан,
Танканын бензин багы жалында.

Беренди капитаган жоо куткарбады,
Жыгылды төшүн апчып колу менен.
Досуна жоокер Иван чуркап барды,
Окопко кайтышпады ал экөө тен.

Танктарга далдаланып эң көп солдат
Дөбөгө жакындашып келе жаткан.

Иштетти автоматын Фёдор сержант,
Ок качан бекер учкан ал эр аткан.

Танктарды алга өткөрүп аткан эле,
Бир тобун томуртайты чил аткандай.
Жан чиркин ушунчалық таттуу беле,
Бир тобу кайра качты жакындашпай.

Ок атты бакыт тилем Ата журтка,
Кыйкырды ок тийгени жан берерде:
– Жолдоштор! Берилбесин бул жер жатка,
Улуу даңқ, улуу урмат биздин элге!

“Эс-эс”тер кыйкырышты куру бекер:
– Ой, рус! Өлбөйм десен колду көтөр...
Кубаттар бекем турду андан бетер,
Туткунга түшкөнү жок бир да жоокер.

Өлүмдү андан көрө артык көрдү,
Мекенгө көөнү таза, жүзү жарык.
Жыгылды кучакташып тууган жерди,
Ыргытып гранатты тура калып.

Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна,
Ажалдын ачуу тузун таткан жакшы.
Душмандын чыдагыча кордугуна,
Мекендин турпагында жаткан жакшы.

Курчоодо Кубат калды ротадан,
Ок тийген, осколка тийген – жараланган.
Кан аккан, суусап бүткөн – алсыраган,
Өңү жок таң эртеңки жаркыраган.

Дөбөдө бир танк жылып келе жатат,
Көргөндөй жалгыз эрдин жаткан жерин.

Күркүрөп түптүү жерди солкулдатат,
Кубат да ойлоп жатты: “Жакын келгин!”

Ойлоду, эсине алды башканы да,
Демейде кебелбegen баатыр Кубат.
Ойлоду көп нерсени бир заматта,
Бардыгы көз алдынан өттү чубап...

Арстанбап, Жалал-Абад, Сары-Булак,
Гүл ачкан жемиш бактар, жийде бурак.
Жарашып күштар таңшып, үн угулат,
Дарчадан сулуу Айша тыңшап турат.

Күткөндөй Кубатынын келер чагын,
Жол карайт, чолпон көздөр күйүп жанат.
Ал каалайт, сүйлөгөнүн эр атагын,
“Сүйгөнүм – баатыр”, – дейт да сыймыктанат.

Ал турат башка жакты карабастан,
Эрдикке баа берүүчү калыс окшоп.
Тургансыйт кабар күтүп майдан жактан,
“Тутқунга түштү” сөздү уккусу жок.

“Кош!” – деген бир сөз айтты кайран жигит,
Мааниси жердей кенен, көлдөй терең.
Женештөн, салтанаттан үзбөй үмүт,
Бардыгын түшүндүрдү бир сөз менен.

Коштошту жолдор менен басып өткөн,
Коштошту жери менен өсүп өнгөн.
Коштошту жаштар менен теңтүш өскөн,
Коштошту эли менен баккан, көргөн.

“Кош!” – деди дивизия жоокерлерге,
Суранып өлтүргөндөн оч алууну.

Тепсетпей Моздок чөлүн желдеттерге,
Бүт жерди, бардык элди куткарууну.

“Кош!” – деди энесине, атасына,
Колхоздо жумуш иштеп элде калган.
“Кош!” – деди айдай аппак Айшасына,
Жалжылдан жүрөгүнө от жандырган.

Кыйкырды: “Бул дөбөнү бербегиле!”
Ал дөбө бардык жердин киндигиндей.
Окоптон чыкты тосуп жонун күнгө,
Чоң ишке киришкенин билдиргендей.

Жыйнады окоптордон граната,
Белине баарын илди кыдырата.
Шынгырап урунушат кыймылдаса,
Жүгүрдү, танк алдына калды жата.

Качырап кыйган жыгач жыгылгандай,
Үн чыкты, чоң кара танк калды токтоп.
Токтоду ошол замат кыймылдабай,
Карайды фашизмдин мұрзесү окшоп.

Дал ушул минутада чыгыш жактан,
Бир башка жерди, асманды дүңгүретүп,
Үн чыкты замбиректен карсылдаткан,
Келиптирип арка жактан артполк жетип.

Дөбөнү фашисттерге тепсетпестен,
Кубаттын дивизиясы жетип барды.
Ошол күн, ошол дөбө кетпес эстен,
Кетпестен көп окуя эсте калды.

Кубатты чыгарышып танк алдынан,
Достору эрдигине таң калышты:

“Кыйраткан болот чепти кандай балбан!
Сактаптыр колдон бербей ар-намысты!”.

Кантсе да Үндүн ээси эмессиңби
Кубулжут, тоо булбулу, сайра, сайра!
Калк үчүн курман болгон эр эмеспи,
Кубаттын атын ата кайра-кайра!

1. Моздок чөлүнүн көрүнүшү кандай сүрөттөлгөн?
2. Жоокерлер душмандар менен кандай салгылашты?
3. Кубаттын эр жүрөктүүлүгү өзгөчө кайсы учурда көрүндү?
4. Жоокерлерге жардам кайсы маалда келди?
5. Душмандар көздөгөн максаттарына жете алыштыбы?

ЖАРАТЫЛЫШ, ЖАН-ЖАНЫБАРЛАР ЖӨНҮНДӨ

ТҮГӨЛБӘЙ СЫДЫҚБЕКОВ (1812 – 1997)

Кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучусу, академик Т.Сыдыкбеков 1912-жылы Түп районундагы Кең-Суу айылында туулган. Түгөлбайдын ата-энесинин жети уул, төрт кызы чечек оорусунан каза тапкандан кийин, балдарынан ажырап, мөгдүрөп турган кезинде бактыларына уул бала жарыкка келет. Топ баласынан айрылган ата-эне уулуна Түгөлбай деп ысым коюшат. Түгөлбайга ата тарбиясын көрүү насип кылбады. Анткени Түгөлбай эки жашка чыга элек кезинде атасы Сыдыкбек келте оорусунан көз жумат.

Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгынын ойгонушуна эң биринчи кезекте энесинин кошокчулугу, чукугандай сөз тапкан чечендиgi себепкер болгон. Оортурмушту башынан өткөргөн жазуучу кат сабатын ачuu үчүн алгач билимди Түнкатар молдодон алат. Бирок бир жыл окугандан кийин ал окууну таштап, Кең-Сууда ачылган жаңы мектептен сабатын ачкан. Коровин деген байга малай болуп жүргөн мезгилде орус тилин анча мынча үйрөнүп алгандыктан 1925-жылы Чехов атындагы орус мектебине кирет. Жазуучу өз эскерүүлөрүндө орус

мектепте орус элинин улуу акын-жазуучулары Пушкин, Гоголь, Тургеневдердин аттарын укканын айтат.

Т.Сыдыкбеков чыгармачылыгын поэзиядан баштаган. “Булар кимдер?” деген бириңчи ыры 1930-жылы басмадан чыккан. 1932-жылы “Чабуул” журналына “Чал комузу” поэмасы жарык көргөн. Жазуучунун “Күрөш”, “Баатырлар”, “Акын булбул” аттуу ыр жыйнактары жарыяланган. “Биздин замандын кишилери” романы жазуучунун атын чыгарып, чет өлкөлөргө да тааныткан. 1969-1970-жылдары ал чыгармаларынын төрт томдугун чыгарган. “Сыр ачуу”, “Курбулар”, “Көк асаба”, “Жол” романдарын жазган.

Жазуучу бир топ мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз эл жазуучусу деген ардактуу наамдарга татыктуу болгон.

Залкар жазуучу, чыгармалары менен кыргыз эли гана эмес, көптөгөн чет өлкөлүк окурмандарынын да дилинен терен түнөк тапкан чыныгы инсан Түгөлбай Сыдыкбеков 1997-жылы 85 жашында бул жарык дүйнө менен коштошуп кете берди. Бирок анын ысмы чыгармалары менен тириүүлүктө сакталып кала берет.

КӨК СЕРЕК

(Аңгемеден үзүндү)

...Бир кезде Көк сереги көзүнө көрүнө калды. Ал көк жал тартып килендейт. Тияк-быякка жепженил каргып булак-булак секирип абада созулат. Аナン бир кездеги мүйүзү каркайган бугуну жепженил сүйрөп келатыр.

“Мантаңбайлар! Балпаңбайлар! Серенбайлар! Мулун-байлар! Атаңар бугу алыш келатыр силерди тойсун деп”, – деп кийкырып жиберсе, түшү экен.

Көк сереги көзүнөн кайым болду. Өзү конулдап ийрилип жатыптыр. Түшүндө Кынжыгыйын чакыrbай калганына канчык өкүндү. “Уу-а-ан! Ошо байкушту бир

туугандары талап жешет ээ, кынжыйып алсыз болгондо”.

Ушундан кийин Көк канчык уктаган жок. Ал бөлтүрүктөрүн тим калтырды. Өзү таң алдында жойлоп чыкты дагы. Деги баштагыдай эмес, жайытта жатып калган аксак-тексек жок. Кайберендер да житип-житип дайынсыз.

Күн чыгаарда куру кайтты Көк канчык.

Ай, деги жан багыш жылдан-жылга татаалдап баратыр, ээ.

Уйкусу канган бөлтүрүктөрү мантандал ачыкка чыгышты ойногусу келишип.

“Уаң, мейли, ойной беришсин. Азыр мергенчи жүрчү маал эмес, – деди Көк канчык өзү да балдары менен ойногусу келип кыбындап: – Ат-а, атаңарча мен силерге эмдигиче бир жолу баш тоголотуп бербедин. Ургаачылык курусун”, – деп өкүндү бечара канчык.

Анан ал ошо бөрүгө таандық сактык, көрөгөчтүк менен тияк-быякка көз чаптырып, те кырандан бери чаарчыктарын ээрчитип чыга келген элиktи көрүп калды.

От көздөрү ошол кыран жакка өттү. Өзү купшуңдал балдарына белги берди.

“Уаң, ақмактар. Жортуулга-а. Эми өзүңөрчө наисип табышка алыңар жетип калды. Жүргүлө! Жүргүлө! Бөрү баласы карды ачканда ойнобойт. Уаң... Көрдүңөрбү, көрдүңөрбү. Тиги кыранда бизге азык жүрү. Эми силер кичине эмессиңер. Тездегиле. Ин. Балпагай, сен алдыда зымыра. Сени көрүп тигил Сербегей, Кынжыгыйлар чыйралсын. Чыйралгыла-а”.

Көк канчык далдаада зымырап, апай бетте амалданып жашынып, бөлтүрүктөрүн ошо элик оттогон кырандын наркы көмүскө жагынан баштап келди. Анан кайсы жагынан кандайча качырып кирерди баамдады. Бирок, ал ага убакыт өткөргөн жок. Убакыт өтүү – колго түшкөн азыкты качыруу.

Ал ыкыс берип, балдарына:

“Уаң, мен энесин кубалап жөнөймүн. Силер адаша

калган улактарын басып калгыла”, – деп жатты бөрүсүнчө жышааналап.

Элик жыт алгансыды. Кулактарын тикчийте кериле тартып шектенип турду.

Көк канчык шибер менен болуп боортоктоп жылып баратыптыр. Мантагай, Балпагай энесинен кальшкан жок. Мулугай мулуюп кыранга жетти. Сербегей, Кынжыгый алынын барынча бөрүлүгүн көрсөтүшкө тырышты.

Тоо койну жымжырт. Чынында ушулар үчүн эле. Башка дүйнө өз ырын ырдап, өз күүлөрүн чертуүдө. Кынжыгыйдын жүрөгү катуулап сокту.

“Баары олжого тунушуп, мен куру калсам уят. Анда өз бир туугандарым Мантагай, Балпагайлар эле мени бөрүчөсүнөн жектешет. А-ың. Мен ошондон корком”.

Ушуну ойлоп Кынжыгый бир аз арттап калганын өзү да байкабай калды. Ал аңгычакты элик тегерене качты бышкырып, өз чаарчыктарына дабыш берип:

“Бауп! Бауп... жашынгыла, чүрпөлөрүм. Жырткыч келди. Жырткычтан катылгыла”

Көк канчык ошентип чаарчыктарына белги берип айланы качкан эликтى зымырата кубалады.

Элик качып баратып дагы чаарчыктарына үн берди: “Каты-ылгы-ыла!! Жым-ым...”

Кургакчылыкта бети ачык апайда элик бөрүгө жеткирчү беле. Ал атайы эле бөрүнү өзүнө жакындатты, кызыктырып: “Жетем” деп ойлосун. Мени кубалай берсин. Чүрпөлөрүм болсо жашынып калышаар табылбай”.

Элик адырың-эдириң этип адашкансып, ойт берип, жалт берип бөрүнү чарчата берди. Көк канчык өз амалын эсинен чыгара салып ошо бөрүлүк суктугун карматты. Азууларын арсыйта кыжындап аркырап-аркырап бечара эликтен калышпайт.

Берер мезгилде элик чың каматтан ары карай созула каргып наркы жакка өттү да кутулуп кетти.

Күйүккөнчө жүгүрүп эми жетем менен кызыга, сук-

тана анан аябай алы куруй түшкөн Көк канчык бөлтүрүктөрүн көздөй кайра тартты ункулдап:

“Ың, бөрүнүн тукумдары эч болбосо, баарылап камаса да чаарчыгын басып калышкандыр”, – деп ойлоду.

Деги эне жаңылса да аз жаңылат дечи.

Мантагай, Балпагайлар бир чаарчыкты шилилеп, шыйрактап өлгүдөй кызыл ала этиптири. Алар бири-не-бири азуу кагып, чаарчыкты кызгана ташташыптыр. Мулугуй мулундай, Сербегей тийип-качып серендейт. Кынжыгый ошо энеси баамдагандай эле кынжыйып четте кыңылдап ыйлап олтурат, уңшуп.

Эне ошого кыжырланды:

“Ыхх... эмине көрдүң сен, кынжыйып?!”

“Уң, караңызчы, эне. Тигилериң, байкуш кичинекей эликтин баласын аяшпай тиштеп жатышпайбы”.

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилиден тиштеп ыргытып жибере жаздады.

“Ыр-ырр... бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт, шордуу?!”

Кынжыгый коркконунан кыңылдап жиберди.

“Шордуу, шордуу, – деди энеси ага. – Сен минтип кынжыя берсең өзүбүзгө жем болосун. Бөрү шордуусун тириүү койбойт. Шордуу бүт бөрүнү жаман атты этип коэт. Тыңы, чыйрал. Сен да тигил чаарчыкты шилиле. Канына тоюн. Арр”.

Айлар жылга айланды. Көк канчыктын ошол бөлтүрүктөрү эми ар бири килендеген көкжал бөрү. Алар эми эчтекеден тайманбастар. Өткөн күздө тескей жакка жортушту. Тиги Карапардын адырында жайылган төөлөр-гө тийишти.

Буура букулдап, ингендер тайпандал ири-ирилери чогула калышты: “Бук!” “Бук!”.

Тайлактарды ортолоруна ийрип:

“Бук – тыныч, амактар. Бөрү деген азуулуу. Силерди жарып салат”, – дешип.

Бирок, килендеген бөрүлөр жазыксыз иттерге окшоп, анчайин қыңылдашты. Анчайин бултактап жерге оонай калышып, күйруктарын булгалагансып, эркелешкенсип: “Биз сiler менен ойногубуз келет” дешкенсиidi.

Кары төөлөр лөкүйдү четтешип, жаштарын сакташат. Бирок, жаш деген жаш экен да. Ак каймал күйругун жыландаи иймейтип, мойнун койкоң эттирип өзү тигил ылжактаган Балпагай менен ойногусу, моюн созуп жытташкысы келди:

“Жұнұ қулпурган оюнкараак азамат бу”, деп мойнун созду. Бирок “жұнұ қулпурган оюнкараак азамат” ошол замат “арс” бөрүлүгүн карматты. Каймалды мурундан тиштеп кишичесинен “чөк! чөк!” дегенсип төмөн лыкылдатты.

Каймал не “бук” эте албай, не жулуунуп качып кете албай, не бөрүгө айбат көрсөтүп аны тартып салалбай чөгүп берди тынч. Ошондо быяк-тияктан тишил салган көкжалдар бечара каймалды бир заматта кардын жарып, ич майын булатып, жаш этине тоюнушту.

Дагы бир жолу кар калың түшкөн кышта те бөксөдөгү чоң короого тийиши. Туш тараптан арсылдалап-күрсүлдөп үрүп чыгышкан дөбөттөр кайра короого кире качып жатышты. Койчу мылтығын тарсылдатып, айкырып, бүт үй-бүлөсү чuu көтөрүп жүрүшүп короодон чыккан койлорду таң атарда эптеп кайра короого кийриши. Бирок, мында да тигил калың түшкөн коктуга чейин кызыл-ала кан, өлүп жаткан койлор, солуп араң турган койлор чачылып калыптыр.

Баарынан коркунучтуусу: койчунун эң короочу, жаңына жакын Байдебетү жок. Койлордун тарпын жыйып, жарадарларын короого кийрип коюп, эми Байдебетүн издеп чыгып ал өзүн эмес, те жондо карга сайылып калган күйругун тапты. Бу эң жырткыч бөрүнүн анты. Короочу итке алар кас. Аны ушинтип күйругун карга сайып, өзүн талап жеп кетет деген уламыш, эми чын болуп чыкты.

Ушундан кийин Көк канчыктын тукумун жоюш үчүн тияқ-быяктын мергенчилиери жыйнальшты. Эчен бир көзгө атарлар, уу уулап адис болгон мыкты капканчылар из кубалашты. Тұнұ бою Көк канчыкты андышты.

Бирок, аларга Көк канчык алдырбады. Ал өзү көк жалындай азуулуу, қыраан, тайманбас болуп, кадик өскөн тукумун бир үйүр этип баштап алып мергенчилерди жазғырды. Эң этиет, эң билинбестен житирилген капкандарга чаптыrbай, бир сынар изге салып буйтап өтүп жүрдү.

Көк канчык кубакай тартты карыгансып. Деги карылыгы кургур, киши эмес бөрүнү да мөгдөтөт тура кезинде.

Құндөрдүн биринде адатынча өзү жакшы эле жыт алып сак келаткан эсил канчык ойдо жок жерден, эч бир киши келбес тар қычыктан анча байкас албай секирип коемун деп он колун билегинен капканга чаптырды.

Ошондо ал бөрүчө тиштенди “кың” этпестен. Аナン тигилерге:

“А-у-н, турган-турган жеринде тим болгула. Мен азыр колумду капкандан бошотоюн...” деди да өз билегин өзү бат эле кемирип, өз сөөгүн, “карс-карс” эттире чайнап салып, билегин капкандан бошотуп алды да... сөөгүнүн какшаганына чыдай албай мурдун жыйырды. Бир жолу “кың” этти. Билегинен төмөн балпайған таманы капканда калды. Аナン ал чолок колун чолон эттире сынар аяктап, өз тобун коркунучтуу жолдон аман алып кетти.

Ар өмүрдүн төрөлүшү да, өнүгүшү да, карышы да, аナン аягы да болот дечи.

Бечара Көк канчык кыңылдап койду, ээн зоонун түбүндө чочоюп итче олтуруп.

Балпагайы да, Мантагайы да, Сербегей да, Мулугүй да ошо энени сыйлап баары итче чочоюп олтурушту. Ошо кезде Көк канчык көзүнөн чолок жаш чыгарды: түмшүгүн асманга созуп уңшуп коюп тукумуна туюндарду.

“А-а-у-у-уңң. Энеңер карыды, кор болду. Карыса да мынча кор болбайт эле, ит капканчынын болот капканы мени сынар аяк этип койду. Эми силер бөрүнүн тукумун улай бергиле, өздөрүңөрчө. Мен ушул зоонун айланасында эптеп чычкан басып жеп өлгөнүмчө күн көрөйүн, балдар”. Канчык ойлонгонсуп, анан бир немени эстей койгонсуп чочуп кетти:

“Ау, Кынжыгый кайда? Ау... Ал кургур силерчилеп өз ырысын өзү табалбас шордуу болуп калды, кынжыйып. Эми ал кор болбосун. Ошону менин көзүмчө талап-булап жеп алгылачы”, – деди канчык.

Чоюоп олтурган килем дөбөт бөрүлөр тигил кынжыйган алсыз тукумун талап киришти. Бир паста аны тытып жеп коюшту жаланышып.

Көк канчык килем дөбөт бөрүлөргө мурдун жыйра билгизди:

“Өз-өз күнүңөрдү көргүлө! Кеткиле тарап! Азыр кишилер бизди эч аябас таш боор болушту. Сактангыла!” – деди.

Тигилер кылак-кылак этип тияк-быякка тарап кетишкен соң Көк канчык далайга-далайга чоюоп олтурду.

Арадан жыл өттү, ай өттү. Аны канчык бечара эми эсине тутпады. Ошо зоонун конулдарына катылып жата берип карды ачканда илkip басып чыгып өзүндөй өлөсө болгон бир алсыз жаныбарды мұлжұп жүрдү.

Күндөрдүн бириnde абдан эле ачкачылыктan көзү бозоруп калган кезинде эптеп чычкан болсо да басып жей турайын деген Көк канчык үңқүрдөн илkip чыкты. Көзү бозоруп тияк-быяк көрүнбөйт. Өзү ыргалып жыгылғыдай.

Бир маалда туура жактан карп-курп атчан киши чыга калды. Көрсө ал ушу жерде бөрү тукуму жердечү эле деп атайы эле ууга чыккан мергенчи экен. Ал өңөргөн мылтыгын окчо сундурду. “Мына эми тарс этет. Мен үлдүрөп жерге кабышам”, – деп ойлоду канчык.

Мылтык тарс эткен жок. Мергенчи мылтыгын кайра ээрдин кашына койду:

– А-ай, кургур... сыңар аяк болуп өзү да куруп зыянсыз болуптур. Күнүн көрө берсин, – деп атына камчы басты.

Кишинин бул боорукерлигине акылы жете бербей Көк канчык үлдүрөп, көздөрүн тунартып киши кеткен жакты тиктеп турup... анан уктап бараткансып боорун жерге төшөп, козголбой жатып калды.

1. Көк канчык эмнеге өкүндү, эмне үчүн ыйлады?
2. Бөрүлөр Байдөбөттү эмнеге кылышты?
3. Бөрүлөр Кынжыгыйды эмнеге талап жеп койду?
4. Мергенчи эмнеге үчүн Көк канчыкты атпай кете берди?

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

МОЮНКУМ ТРАГЕДИЯСЫ

(“Кыямат” романынан үзүндү)

Ушу кышта Акбаранын тунғуч үч бөлтүрүгү бой салып, жиликтүү тай күчүктөрдөн болуп чыга келди. Ар биригин кыял-жоругу бар. Ырас, кудай таала айбандарга буюрабаган соң, Акбара бөлтүрүктөрүнө бөлөк-бөлөк ат коэ албады. Бирок адамга буюрабаган сезимдин күчү менен ар бирин жытынан, дагы башка белгилеринен ажыратып, каалаганын кандайдыр ишарат же үн менен чакырып алчу. Үчөнүн ичинdegисинин ирдүүсү Ташчайнарды тартып, жайык мандай, жар кабак чыкты, ошондуктан аны Чонбаш деп ажыратат. Ортончусу да ирдүү, узун шыйрак, келечекте айдоочулардын алды болчудай, аны Желтаман деп ажыратат. Үчөнүн бири ургаачы, анан калса куду Акбаранын өзүндөй болуп көккөз, жакшы көргөн оюнкарагы, муну энеси сөзгө жетилбеген сезиминде Сүйгүнчүк дегендей болот. Эгер ат коё алса, мунусун

Сүйүмкан деп коймок беле, ким билет. Бойго жетип, сүйсалып чыга келгенде не бир дөбөттөрдү өлүм талаш альштырып айыгыш чыгарар шойкон ушу болор...

Кечке жуук кар себелеп дагы жаады да, эртеси күн чыгар таңкы маалда айланы ак шоокумга жуунуп, жарык болуп берди. Мейкин бети мемиреп тынч турду. Курсак кынжыйып, араан ачылган кез келди. Чабытка чыгар учурга чыдамы кетип, бөрү үйүрү теребелге кулак түрүп калды. Азырынча козголгон эч жан жок. Баарынын күткөнү чабытка “айт” демей белги. Чоңбаш отурат чабытта кандай мүшкүл тартарын сезбей чыдамы түгөнө жаздал. Желтаман да белен. Сүйгүнчүк болсо энесинин көк көзүн мисирейе карап, мандарайында. Үйүрдүн атасы Ташчайнар куйругун чубалтып, ары-бери басат. Баарынын күткөнү Акбаранын буйругу. Бирок баарынан улук дагы бир нерсе бар, ал аңчылык. Ач бөрү гана чабыттын кумарына жете алат.

Күткөн чак келди дегендей Акбара ордунан туруп, желе жорто жөнөп берди. Беркилер аны ээрчили. Бирде илкип, бирде жортуп, жумшак кардын бетине гүл чайытындай издерин калтырып, чөл талаанын онтою менен бөрүлөр жүрүп баратты. Жанаша кеткен бул издер, топтошуп кан издеген күчтүн кайра тартпас белгиси. Бадалдуу жерде кар үстү, бадал асты болуп жыбылжып, жыбытка киргендө кубандаган көлөкөдөй зыпылдап жүрүп баратты бөрүлөр. Болор чабыттын болору да, олжого тоюнары да эми кара тумшукка ыйгарылган буйруктан.

Бирер жерге барганда Акбара эки жакка көз салып коюш үчүн дөбөчөгө жортуп чыкты. Сыдырым соккон шамалдан жыт искең, көк көздөрүн мунарыктаган төнүмгө кадап, былк этпей туруп калды. Шамалдын бағытына жараша талаанын кайсы тарабына бет ала жүрүп, каерден жаңылбай чабыт салууну белгилемекчи болгон канчык чий баскан дөбөчөдө көбүрөөк туруп калды.

Дал ушул учурда кайдан бир бийик тараптан кандай-

дыр күркүрөгөн добуш чыкты. Бу шумдук доош же жайкы күндүн күркүрөшүнө окшобойт, бирок талаанын асманынан жаңырып жатат. Башта кулак укпаган таптакыр бейтааныш, улам күчөп келаткан бул добуштан кармана албай Ташчайнар да дөбөгө атып чыкты, канчыгы экөө катар туруп кулак түрүп, корккондорунан куру айбатка ырсайып азуу көрсөтүп, куйрук кыпчып кетенчиктей беришти. Асманда бир балээ болуп жатыры. Доошун мурда кулак укпаган, өзүн мурда көз көрбөгөн кандайдыр бир күш талаа үстүнөн кайып учуп келатыр. Тумшугун жерге салып, саал кыңая учуп алыптыр. Андан артта алысыраакта дагы бир ушундай балээ учуп келатыры. Кайып учкан бойдон экөө тең алыстан өтө беришти да, доошу да өчтү.

Бөрүлөрдүн бул көргөнү вертолёттор болучу. Ошентип сууда из калтыrbай сүзгөн балыктар сымал эки вертолёт Моюнкумдун асманында бир кайрып салып, кайып учуп кетиши. Анткен менен асманда да, жерде да эч өзгөрүү боло койгон жок. Бирок чөл макулуктары билбegen бир жаңылык бар эле, вертолёттордун бул учушу асмандан чабытtagан чалгын болчу. Асмандан жерди чалган учкучтар кайсы квадратта канча жандык бар экенин, вездеходдор менен жүк машинелер кайсы тараптан кантитп келсе боло турганын радио аркылуу айтып, тиешелүү жерге кабар берип кетиши. Бөрүлөр эмне кылмак эле, дүрбөлөңгө салган коркунуч өткөн соң бөкөндөрдүн жайытын издеп, андан ары желе жортуп жөнөп кетиши. Ээн талаа, эрме чөлдүн бетиндеги жаныбарлардын баары номур коюлган квадраттарга бөлүнүп, чектелип, эми жапырт атылмайы пландашып калганын, мерчемдүү жерлерге белгилүү сандагы машинелер жөнөтүлүп, ушу тапта сандаган моторлор күркүрөп, сандаган дөңгөлөктөр чимирилип, капит келатканын түяр сезимди кудай таала бу талаанын бөрүсү болобу, бөкөнү болобу, бирине да буюrbай койсо, баёо макулуктар кайдан билсин.

Эзелтен ит күшкө жем болуп буюрган бөкөндөр эми

эт төгүү планын аткарууга керек болуп калганын бөрүлөр кайдан түйсун. “Беш жылдык план аткарылбай”, областтын иши чатакка айланып, кыжалат болуп турганда облбашкармадагы шойкондуу бирөө Моюнкумдагы жапайы эт ресурстарынын стратегиясын жоктон таба койсо болобу: негизги милдет планга эт өндүрүү эмес, белен, бекер жаткан этти жыйнап өткөрүү, мына ушинтсек гана эл алдында да, жогорудан зекип отурган чондордун алдында да жүзүбүз жарык болуп, областтын намысын сактап калабыз десе болобу. Борбордон чалышып, жерден чукусаңар да эт төгүү планын аткарғыла, созо бериш мүмкүн эмес, үстүбүздөгү жыл – беш жылдыкты жыйынтыктоогу жыл деп, планыңар кана, элди кайсы бетибиз менен карайбыз деп аргасы түгөнүп жатканын ээн жердин бөрүлөрү кайдан түйсун?!

“План сөзсүз аткарылат,— деп жооп берип жатышты облбашкармада,— жакынкы декадада аткарабыз. Кошумча резервдер бар, жер жерлерди кысымга алабыз да, талап кылабыз...”

Акбара баштаган ээн жердин бөрүлөрү болсо бул маалда эч балээден бейкабар, жумшак карды аста басып, көздөгөн максатка өнүп баратты. Түптүү чийлердин быткылы менен өнүп, конур күрөң-көгүш чий түсүнө түстөшүп өздөрү да байкалбай, өнүттүн чегине жетип токтошту, ат коэр алдында кичине бой токтолуп, дем жыйып альшкаб бөгүп калышты. Алдыдагы жайыт Акбаранын көз алдында алакандагыдай көрүнөт. Жылгындуу жайытта эрмен-шыбак аралаш оттоп, жайнаган бөкөн жайылып жатат. Жаралгандан бери бир-бирине коэндой окшош, куйкул-күрөң жон, ак боор бөкөндөр беймарал. Акбара карманды, күтүндү, өнүттөн атып чыкканда куткарбастай болууну, анан кууганга алганда селдей агулган топту кайда кайрып жөнөөрүн чамалап жатты. Чыдамы кеткен бөлтүрүктөр куйруктарын бир жазып, кайра чыйралтып, талпынган күштай кулактарын бир

тиччийтип, бир жапырат. Камарабас Ташчайнардын да каны кызып баратты, азусун канжардай шилтөөгө азыр турду. Бирок Акбара көз отун жашырып, ат коюшканда белги бере элек. Ал деле онтоюн күтүүде. Онун таап ат койбосо бөкөндөр тапатандап аткан октой кетет, ону болбосо жырткычтын жырткычы да жете албайт. Акбара ошол куткарбас онтойду күттү.

Дал ушунда капиlettesten күн күркүрөп көё бергенсип, асманда жанагы эки вертолёттор жапыз учуп, шукшурулуп келди да, беймарал жайылып жаткан бөкөндөрдүн калың тобун уйгу-туйгу түшүрдү. Үркөн бөкөндөр жарылган тосмонун көлүндөй каптап, көктөн түшкөн балээден сүрдүгө качты. Капыстан келген бу шумдуктан эси чыккан жандыктар чаң-тополоң түшүп, башчысын таппай, башаламан дүрбөлөңгө кабылды, бейкүнөө ма-кулуктардын канаттуу темир шумдукка каршылык кылар аргасы болбоду. Вертолётторго ушунусу керек окшойт, үркөн топту ого бетер жерге жапыра кууп, андан озо учуп, кайрый кууп, нарыдан үркүп келаткан башка топ менен кагыштырып, тополонун тоз кылып жиберди. Жолду катар улам үркөн топтор кошуулуп, эзелтен мындай алааматты билбеген, же баштоосу жок, же качар багыты дайынсыз макулуктар удургуп, Моюнкумдун акыр кыяматы башталды. Жалаң ача түяк жандыктар эмес, алардын демейки жандоочусу, эзелки жоосу бөрүлөр да селдин шарына кетти.

Вертолёттор чабуул койгон бу шумдук, каратып турup заматта боло кеткенинен эси чыккан бөрүлөр оболу конулдуу түптөргө кыпчылышты, анан ага да чыдай албай бу каргашалуу жайдан качып беришти. Бөрүлөрдүн жаналекети ушерден алыс житип кетиш, аман кетиш, тынчыраак жерге жоголуп кетиш эле, ал да болбоду. Ыраак эле качып чыгышкандай болду эле, аңғыча дүңгүрөп кулак тундуруп, жер титиретип, арттан бороон келаткансыды. Вертолёттор кайрылып, каалаган багытына кууган миң

сандаган бөкөндөрдүн сели бөрүлөрдү каптап басып, кууп келатты. Бөрүлөр же буйтап чыгып кетишке же конулдуу жерге кирип бекине калышка чоло таппады, сайды толтуруп, дөңдү тегиздеп келаткан, жолунда тоо болсо да токтолуп такат бере алгыс кара булуттай каптаган жандуу селдин агымына кетти. Эгер бөрүлөр саал эле токтоно калган болсо жапайы табияттын дүргүүсүндө алды-артын карабай каптап келаткан бөкөндөрдүн курч түяктарына жанчылып, кар аралаш жууруулган кара бат-какта дайынсыз калмак. Бөрүлөр чуркашын ақырындатмак түгүл, жанталашып жер тырмалай качканынан аман калышты. Эми бөрүлөр ақыл жетпес, ойго келбес бу жер оогон улуу куугунга кабылып, эпкинине кетти. Жанаараакта эле өздөрү бирден алкымдап, улам кууп жетип, бирден жара тартып, кыргын салып, кумар кандырууга камынып турган бөрүлөр эми жалпы баарынын башына капилет түшкөн тагдырдын мындай каарына каны күйүп, бөкөндөр менен жанаша чуркап, сүрмө топтун калканычында жандарын ала качып баратты. Минтип бөрүлөр менен бөкөндөр моюндаша бир качканын Моюнкумдун талаасы эч качан, улуу өрт учурунда да көрбөгөн чыгар.

Акбара нечен ирет качкын топтон сууруулуп чыгып кетишке ыкыс берди, бирок амалын таппады, саал эле буйдалса, же бурулса күтүрөп жыш чаап бараткан жүздөгөн бөкөндөрдүн түяк астында тепселип кала берчүдөй. Эпкиндең ушул чабышта Акбаранын үйүрү көпкө чогуу жүрдү. Мына эки тарабында жиптей созулуп, арыш керип, күшүлдөгөн бөкөндөрдүн арасында жакындары келатат: мына Чоңбашы, тигине Желтаманы, ал экөөнөн өксүнкүрөп, күчтөн тайып Сүйгүнчүгү келатат. Бөлтүрүктөрүнүн жанында сүрүнөн жер титиреген Ташчайнар үрөйү учуп, катуу чуркап алыптыр. Чоң чабыттын ордуна ушинтип бөкөндөрдүн сүрдүккөн тобу менен кошо сүрдүгүп, аман кутулуп чыгышка айла таппай, сууга аккан чабындыдай калың качкындын эпкинине кетебиз-

би деген нерсе көк көз Акбараңын қыялышына кирди беле!..

Бириңчи болуп Сүйгүнчүгү көздөн жоголду. Сүрдүгүп барып жыгылды да, қаңқ эткен үнү чыгып, ошол замат миндерген түяктардын дүбүртүнө жутулуп кетти...

Куугун салган вертолёттор болсо рация аркылуу бири менен бири сүйлөшүп, качкан топту эки жактан сүрөй қысып – чачырап кетсе ээн талаадан кайра издең чоғултуп жүрмөк кайда – улам күчөй сүрөп, төбөдөн ажал болуп күркүрөп, ансыз да катуу качып бараткан бөкөндөрдү андан катуу качууга аргасыздандырып, кууп келатат. Шлемофондон куугунчулардын киркирекен үндөрү қулакты көздөйт: “Жыйырманчы, уккун, жыйырманчы! Кана, дагы күчөтө түш! Дагы күчөт!”... жогортон карап бараткан вертолётчу учкучтарга астындағы өздөрү жасаган кара сүргүн даана көрүнөт: сапырылган ак карды уюлгутуп, киргин кара дайра албууттанып тынбай ағып бараткандай. Анда жыйырманчынын ээликкен үнү қулакчындан шандуу угулат: “Күчөтсө, мына! Ха-ха-ха, карасан, арасында карышкырлар да качып баратат. Мына қызық, кара сүргүнгө кабылган экенсиңер ээ, кашабаңдар! Өлүмдөн кайда качып кутуласыңар? Буерде кинодогу “Коё тур!” дегениң жарабайт!”.

Ошентип куугунчулар калың топту зоруктура кууду. Зоруктуруп жыгыш алдын ала тактап ойлонулган иш.

Акырында күтүрөп качкан бөкөндөрдүн калың тобу жайык түзгө атылып чыга бергенде аткычтарга кептелди. Вертолётчулар эртеден бери чоғулуп айдаган максаты да ушул болчу. Бул жерде күтүп турғандар мергендер деле эмес, кадимки эле қырып жойчу аткычтар болчу. Чүмбөтү ачык “Уазик” минген аткычтар бөкөндөрдү андан ары кубалай артынан сая түшүп, автоматтарынан ок жаадырып, огородунан чөп чапкан сыңары мээлебей-этпей эле қыра баштады. Алардын артынан прицептүү машинелерге бекер олжо жыйналып, кишилер ок жеген бөкөндөрдү машинеге

ыргытып, чала жандуусун шамшаар менен сол колтукка сайып аны да ыргытып, жараптуусун кууп жетип сайып жүрүштү. Бирок алар көрсөткөн негизги өнөр канга жуулган бөкөндөрдү колдон буттан алып, күүлөнтүп турup, борттон ары ыргытканы. Жапан жандык мекенде-ген чөл талаа жаратып койгон кудайына кандуу салыгын ушинтип төлөп жатты. Кузовдордо бөкөндөрдүн өлүктөрү дөбөлөнүп чыкты.

Тиякта кыргын дale жүрүп жатты. Жанагыдай чуркай албай чаалыга баштаган бөкөндөрдүн калың тобун машинелери менен омуроолото кирип барып, автоматчан аткычтар он жагын ондой, сол жагын солдой кырып-жооп бара беришти. Ал-ансайын тополону тоз түшүп, бөкөндөр чалды-куйду удургуду. Акыр кыяматтын коркунучу да мынчалык болбос – дүңгүрөгөн дүбүрттөн ок жаадырган автоматтардын дабышынан кулагы биротоло тунуп калган Акбарага бүтүн дүйнө дүлөй болуп калгандай ту-юлду, асман, жер астын-үстүн түшүп, колго кармалгыс, көзгө көрүнгүс болуп кыйрап кеткенсиди. Тиги верто-лёттор күрүлдөгөн доошунан, ызылдаган ышкырыгынан ажырап, бийикте айланып учкан айры-куйруктар сымал төбөдө доошсуз тегеренип учуп жүргөнсүдү...

Автоматчан аткычтар “Уазиктердин” үстүндө бири тизелеп, бири бортко өбөктөп, үн-доошсуз атып баратышат, жер үстүндө кайкып учуп баратышат, машинелер үнсүз зыпылдап чуркап, зоруккан бөкөндөр алсырай тикирендеп, окко тепчилип, кан жая үнсүз кулап жатышат...

Мына ушул каныбайрамдын ың-жыңы жок уюлгусунда Акбара адамдын жүзүн көрдү. Жакын жерден адам жүзүн даана көрө кооп, эси чыкканынан машиненин астында кала жаздады. “Уазик” жандай салып жүрүп бараткан. Алиги киши белинен өөдө көрүнүп, алдыда олтуруптур. Көзүнө шамалдан калкаланчу көз айнек тар-тынып алыптыр, кара көк тартып, кан тепкен кара оозуна

микрофон кармап алган, машине мөңкүрөгөн сайын кошо секирип, бүт талаага бирдемелерди үнсүз кыйкырып барат. Кызыы куугунду башкарган киши ушу көрүнөт. Эгер канчык бөрү кулагы угуп, адам тилин түшүнгөндөй болсо, тиги киши рация менен минтип кыйкырып баратканын укмак: “Чет жакасын аткыла! Чет жакасын терип аткыла! Ортосун атпагыла тепсеп салышат! Тепсеп кетишет дейм, айбандар!” Ортодо жыгылган бөкөндөрдүн этин арттан качып келаткан топтун туяктары эзип салат дегени болуу керек...

Мына ушунда алиги микрофон кармаган киши бут алдыда машиненин дөңгөлөгү менен жарышып, калың бөкөндөрдүн сүрмөсүнө кошо сүрүлүп, карышкыр чуркап келатканын көрө калды. Анын артынан дагы эки-үч карышкыр келатат. Киши селт этип алыш, бирдемени кардыга кыйкырды, табалагандай ызырына микрофонду таштады да, бут астынан мылтык сууруп чыгып, оңойлото кармап, затворун шак тартып, кайра чаптырды. Акбара анын баарын көрүп баратты, көз айнекчен киши мээлеген мылтыктын кара оозу дал өзүнө түздөлүп жатканын да көрүп баратты, бирок түшүнбөдү, түшүнсө да эч аргасы жок эле, калың топтун эпкининде буйтап кетер же токтой калар аргасы жок эле. Тиги киши мээлей берди, аябай мээлеп баратты. Акбара ошондо да аман калды окшойт. Катуу бирдемеге мұдүрүлүп, Акбара аласалып кетти, тепсендиде калбас үчүн кайра дароо тура чуркады. Ошондо көргөнү бул болду: бөлтүрүктөрүнүн ичиндеги ирдүүсү Чоңбашка ок жаңылып көккө секирип учту да, каалгып жай кулады, бир капиталына оодарылып, буттары тырайып жыгылды. Кызыы, жанталаша каңшылады окшойт, же аран эле кыңқыс эткендир, Акбара эчтеме уккан жок. Көз айнекчен киши мылтыгын башынан өөдө көтөрө, кубангандай баржандал бирдемелерди кыйкырды. Акбара болсо күүсүн жаза албай кара тумшугу канжалап жаткан бөлтүрүгүнүн үстүнөн каргып өттү.

Мына ушунда гана анын кулагынын калдырканы айрылып кеткенсиди, тегеректеги кызыл қыргындын үн-дооштору күргүштөп кирип келди: күтүрөгөн калың качкындын дүбүртү, татыраган автомат үнү, өкүргөн машинелердин добушу, кишилердин кыйкырык-чуусу, жан талаша кулап жаткан бөкөндөрдүн кыйкырыгы төбөдөн кетпей коштоп келаткан вертолёттордун күрүлдөшү... Көп бөкөндөр ок жебей, зорукканынан оңкобаш атып кулап, буттарын тыбыратып, жүрөктөрү жарылып, түтүк тумшуктарынан кан кетип өлүп жатышты. Арттагы өлүк жыйноочулар шамшарын бир шилтеп, алкымын шыла кесип, али жаны чыга элек жаныбарларды колдон буттан колдошо күүлөп туруп, машиненин кузовуна ыргытып келатышты. Кийимдери башынан аягына кан болгону бу кишилердин кейпи курусун, түрлөрү суук...

1. Облбашкармадагылар эт планынан куттууунун кандай жолун табышты?
2. Моюнкум кыяматы кандай башталды ?
3. Жазуучу эмне үчүн Моюнкумдагы бул окуяны трагедия, кыямат деп атады?
4. Силер жаратылыш байлыгын ушундайча жол менен пайдаланууга макулсуңарбы?

КАЧКЫНБАЙ ОСМОНАЛИЕВ

(1929–1996)

Белгилүү прозаик, Кыргыз Эл жазуучусу Качкынбай Осмоналиев 1929-жылы Жумгал районундагы “Актатыр” чарбасында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Алгачкы ырлары 1951–жылдын 14-сентябринде “Кыргызстан пионери” газетасында “Биздин мектеп”, “Китебим” деген ат менен жарык көргөн. Жазуучунун “Азаптын тагы”, “Турмуш сабагы”, “Түн жамынгандыктын тагы” жана башка повесттери, “Көчмөндөр кагылышы” романы бар.

БҮРКҮТЧҮ

(аңгемеден үзүндү)

...Саза деген мүнүшкөр. Аңчылык дегенде ичкен ашын таштай койчу Каргабий деген курбусу бар, мына ошо экөө тоо башын кар алып, булак көзү тонуп, эл жайллоодон көчкөндө аксак-тесек малдан эки үчтөн алып калышат. Мерчемдүү жерге мууздалап, ташка бастырышат. Суур, кашкулак чээнге кирип, эчки-теке аскалап качып, алдыrbай калганда карышкыр ойрондор мал изине түшүп, айыл-айылды тооруп, кыштоого түшкөндө, айлакер эки аңчынын жемине чычкандан жолу болбогон түлкүлөр кынык алышат. Чарадай таштын алдындагы тоңгон этии тытмалап, кемирип жалап ошол аймакты байтакташат.

Ашууларда кар калындалап чайлап калгыча, эткелдүү, азық-түлүктүү жигит менен кербилек кара тайганын көк

канчыгына коштой жетелеп, Каргабий жөнөйт. Бүркүтүн кондуруп, тармал жұндың, кулагы кере карыш, сары жон, ағыш төш тайганын Сатыбалдыга жетелетип Саза чыгат. Эки аңчы эки тараптан келип, болжошкон мерчемдүү жерден кездешет. Буйгага кошуундары жайланашиб. Сатыбалды менен берки жигит чыргай аралап, шыргыйды узунунан кыйышат. Баштарын бууп тик коюп, бөктөрө чыккан шалкаларды арыдан-бери жаап, алачык тургуза коюшат. Алгачкы тұнұ булар сукулдашып жан казанды астырышпайт. Эртеңки ак жол үчүн кудайға сыйынышып, әмне окуялар болорун ар түрдүү элестетишип, бүкүлү қыңкайышат. Тұн ортосунда турушуп, жер жарылғанда тұлқұ жатактарда болуп калууну боолголошуп аттанышат.

Тұлқұнұн тұз качканын бардық эле бүркүт алат. Бирок, тұлқұлөрдүн жедеп, закы болуп бүткөн “керечен” аталчу куулары жолугат. Ал өзүн карай качырып келаткан бүркүттү көргөндө ач тырмактын ченгээлиниң жан айла издең, куйругун чычайта тик көтөрөт. Учун чагаректатып, бүркүттү жазғырмакка алаксытат. Бирде каршы туруп, арсылдап үрөт. Көзүн жалжылдата карап, арбашууга чакырат. Ушинтип нечен алакеттен өтөт да, оопай бүркүт түшө калып мыкчырында ойт берет. Жаман бүркүт жер чапчыйт. Үрпөндөп, лапшыйып, конгон жеринде олтуруп калат. Жанын сактап калған тұлқұ жымырылып, алдагайда качып баратканын көрөсүн.

Каргабий менен Саза кырда ықчамдай бастырып келатышкан. Мандайкы алтыганалуу күнгөйдүн этегинен кызыл тұлқұ бурайып кача берди. Саза темине чү коюп, бүркүтүнүн томогосун тартты. Бүркүт эки-үч канат сермеп качыра бергенде эле, өйдө зымырылган тұлқұ коктуну көздөй имерилди. Адегенде бийиктеп учкан бүркүт тұлқұнұн абалын көрүп, ылдыйлап, капталдап сызды. Тұлқұ кайра бүркүттүн өлчөмүнөн бийиктеп кетүүгө өйдө качты. Тұлқұ кутулуш үчүн өзүнө кандай ыңгай издесе,

бүркүт аны алыш үчүн ыңтайын тұлкүгө жараша ооп, куткарбоочудай көрүнөт. Акыры бүркүт чукул жетти. Жетерин жетти, бир жарым аркан бою аралыкта, бирок тұлкүн түшкүр тик турган суур кебетеленген ташты имерилип, бир амал менен ошол ташты бүркүтке тептиргиси келип, мант берди. Баятан качырып тұлкүнүн шаштысын кетирген бүркүт, эми алуудан айнығандай кайра өйдөлөп, тұлкүнүн үстүнө ары-бери айланып алса болобу? Чаап келаткан Каргабий:

– Ой, муунун чычкан алчу күйкө болду го? – деп бакылдайт.

– Эмне кыласың, тұлкүнүн керечен куусуна жолуктук! – дейт, бүркүтүнө ишенген Саза кенебей. – Машыккан кырааным, тұлкүнүн өзүнө жараша кыял көрсөтүп жатпайбы. Жердеги куу ойрон көзүн кадап, жазгырсам дейт. Үстүндөгү ага болбойт. Сабыр кылғын! Керечендин чечекейи талысын, көзү шоролосун.

Саза оозун жыйгыча бүркүт тұлкүнү көздөй ылдыйлады. Канатын кымтып, тап берип, кайра өйдөлөп, ары кетти-бери кетти. Насыбай түкүрүм убакыт өттү. Бүркүт мұрұсүн сала кыңырая тартып, шуу эте сайыла түштү да, баятан “азилдешкен” немени бектөрүп, аркан бою жерге барып конду.

– Баракелде, алғырлыгына! – Карап туруп ыраазы болгон Каргабий атын желдирип баратып бакылдайт: – Кыраандардын кайсы тұрунө кирет сеники?

Саза да камчыланып катуулап, жооп берет:

– Меникинин жогдору сенселип деле узун. Андайды жогдорунан улам “Каркыра жогдор кара баш” дешет. Өзүм “Карабаш” атап алгамын.

– Баракелде, баракелде! Мурда угуп жүрдүм элем бүркүтүндүн алғырлыгын. Бүтүн көзүм менен көрбөдүмбү. Керечендин чечекейи талыгыча асманда күйкө болуп калылдан чайпалышын кара, тобо!

Карабаш Саза жеткиче тұлқұнұн көздөрүн алма-терме оюп, илингенин жутту, тилин чокуп, жулкуп тартты. Аткый тиштеп, бутуна күч келтире өзүнө чойду. Жогдору үрпүйө көзү чакчандады. Кыпчуурдай тумшугуна кыпчылған тұлқұнұн тили choюлуп, узарып, чытырап барып, коко менен кызыл өнгөтөн үзүлдү. Биротоло өзүнө тийген тилди ансайын бурдалап, мойну жүгжүндөйт.

Саза жетип, атынан ыргыды. Томогосун даярдап, бүркүтүнө ыраазы болуп:

– Жылуулај минтип албасаң, арманда калбайсыңбы? Ошент, мант беречек немеден өчүндү ал!

Аңчылар кечинде кошуундарына келишти. Карга оонап жұндөрү майланаңшкандај жылтыраган, тырмактарынын тұптөрү менен кулактарынын учтары кара, боору ағыш кызыл тұлқұлөрдүн терилерин жандоочулар туюк сыйрышты. Муруттары ийнедей тумшуктан көтөрүп, куйругун чубалта булак-булак эткисе силкип-силкип Сатыбалды бакылдады:

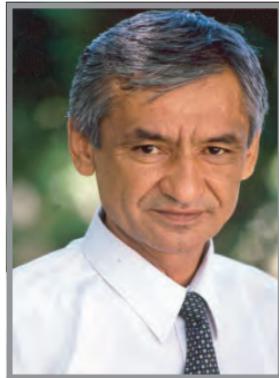
– Карга жакшы оонаган окшойт, жұндөрү тегиз.
– Мобу каапырың жатакчыл немеби, капиталдары такырайып, теринин көркүн бузуп турат.

Алачыктын очогунда арчанын дұмурлөрү чатырап, алоолоп, жалыны эт салынган асма казандын боорун жалмалайт. Май боткого тойгон тайғандар өз-өз орундарына байланып, ичмектердин үстүндө жатышат. Саза сырттагы Карабашын колуна кондуруп, эртеңкіге чейин сиңгидей кылып жем берди. Томогосун кийгизип, дөңгөчкө кондурду. Бүркүт тумшугун дөңгөчкө алма-телме жанып, вссак-вссак эте шаңшып алып, күпшүндөп кагынып, кой-колоктоп, ороктой тумшугун көтөрө эки жакка обдулат...

1. Мұнұшкөр деп кандай адамдар аталған?
2. Саза менен Каргабий аңчылыктын кандай ықмасын колдонушкан?
3. “Керечен” деп кандай тұлқұлөр аталған?

БООРДОШ ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК АДАБИЯТТАН

МУХАММАД ЮСУФ (1954 – 2001)

Өзбекстан эл акыны Мухаммад Юсуф 1954-жылдын 26-апрелинде Андижан облусунун Мархамат районундагы Коончу айлында карапайым дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Анын кайталангыс балалық чагы, жалын жаштығы мына ушул кыштакта өтөт.

Айылдык мектептен орто маалыматка ээ болгон Мухаммад Юсуф борбор калаа – Ташкент шаарындагы Орус тили жана адабияты институтуна окууга кирип, аны 1978-жылы ийгиликтүү аяктайт. Анын алгачкы ырлары 1976-жылы “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” газетасынын беттеринен басылып чыгат.

Жаш акын 1978–1980-жылдары республикалык “Китобсеварлар” коомунда, 1980–1986-жылдары борбордук “Toshkent oqshomi” газетасында, ал эми 1986–1992-жылдары болсо Гафур Гулам атындагы Адабият жана көркөм өнөр басма үйүндө эмгектенет. Мына ушул басма үйүндө өткөн жылдар Мухаммад Юсуфтун чыгармачылык тагдырына зор таасирин тийгизет.

Мухаммад Юсуф 1992 – 1995-жылдарда “O‘zbekiston ovozi” газетасында жана Өзбекстан Улуттук кабар агенттигинде (ӨЗА) кызмат өтөйт.

Үрлары күндөлүк басма сөз беттеринде бат-бат басылып турганы менен, анын алгачкы ырлар жыйнагы кийла кеч – 1985-жылды гана жарык көрдү. Андан кийин ақындын “Bulbulga bir gapim bor” (1987), “Iltijo” (1988), “Uyqudagı qız” (1989), “Halima enam allalari” (1989), “Ishq kemasi” (1990), “Ko‘nglimda bir yor” (1990), “Bevafo ko‘r ekan” (1991), “Yolg‘onchi yor”, “Erka kiyik” (1992), “Osmonimga olib ketaman” сыйктуу ондогон ырлар жыйнагы окурмандардын колуна жетип барды.

Ата журтубуздун көз карандысыздыкка чыгышы Мухаммад Юсуфтун чыгармачылыгына дагы да даңғыр жол ачты. Анын улуттун жана өлкөнүн келечегине арнап жазган татынакай ырлары өзүнүн жөнөкөйлүгү, чынчылдыгы жана көркөмдүк жактан мыктылыгы менен миллиондогон окурмандардын көнүлгүнөн жай алды.

1998-жылы көз карандысыздык жылдарында жетишик ийгиликтери үчүн Мухаммад Юсуфка “Өзбекстан эл ақыны” деген ардактуу наам ыйгарылат.

Тилекке каршы, булбулдай сайраган ақындын өмүрү кыска экен. Ал 2001-жылдын 31-июлунда Каракалпакстандын Эллиkkalaа районуна жасаган кызмат сапары маалында, жүздөгөн күйөрмандарынын астында ыр окуп жатып, жүрөк оорусу кармап, бул дүйнөдөн көз жумган. Ошондо ал бар болгону 47 гана жашта болчу.

Бирок, ақындын жалындуу ырлары аны сүйгөн элинин жүрөгүндө түбөлүктүү жашай бермекчи.

ТАБЫНУУ¹

Ак шейшепке орогонсун өзүң бизди,
Ак жууп, ак тарагансың өзүң бизди.

¹ Үрдү өзбекчеден Гайратбек Токтобаев котортгон.

Түн уйкусун кечкен асыл эне болуп,
Күнүбүзгө жарагансың өзүң бизди.
Биз сага туруктуубуз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

Калканың бар каршы чыгып катылганга,
Руху колдоор Алпамыш бар баатырларга.
Аздектейбиз ар ташыңды гүлдөй көрүп,
Жоолор жакын жолой албайт, атың барда.
Атыңды туу тутабыз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

Тузун татып, унукандар болушат кор,
Көздөрүнө эки дүйнө көрүнүп тар.
Жарық күнүң көрө албаган журт саткандар
Күнү келип ууч қумуңа болушат зар.
Биз сени ардактайбыз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

Гүл көрүнгөн чөлүңдөгү чөп жөнөкөй,
Мүнөзүн да өзүн өндүү жөпжөнөкөй.
Сени дейбиз, кумдуу чөлүң бизге бейиш,
Топурагың Мекке сымал ыйык төрдөй.
Эне деп барктайбыз биз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

-
- Акындын өмүр баяны жөнүндө эмнелерди айта аласынар?
 - “Табынуу” ырын көркөм окуп, жаттап алгыла.
 - Үрда эмне жөнүндө сөз жүрүп жатат?
 - Үрдин:

“Тузун татып, унукандар болушат кор,
Көздөрүнө эки дүйнө көрүнүп тар.
Жарық күнүң көрө албаган журт сатканда
Күнү келип ууч қумуңа болушат зар”,
деген саптарын кандайча түшүндүнөр?

- Бул ырды кай жерден жана кимдин аткаруусунда уккан-сынар?

ӨТКҮР ХАШИМОВ

(1941 - 2013)

Азыркы заман өзбек прозасынын өнүгүшүнө чоң салым кошуп жаткан таланттуу жазуучу Өткүр Хашимов 1941-жылы 5-августта Ташкент шаарында жумушчуунун үй-бүлөсүндө туулган. Ал өзүнүн чыгармачылыгын ыр жана очерктер жазуудан баштаган. Анын алгачкы китечтери студент кезинде эле басылып чыккан. Очерктер жыйнагынан түзүлгөн биринчи китеби 1962-жылда “Po’lat chavandoz” аты менен жарык көрдү. Жазуучунун “Urushning so`nggi qurbanı”, “Muhabbat” сыйктуу көптөгөн ангемелери, “Odamlar nima derkin”, “Shamollar esaveradi”, “Ikki karra ikki besh”, “Bahor qaytmaydi”, “Dunyoning ishlari” повесттери, “Nur borki, soya bor”, “Ikki eshik orasi” (1986), “Tushda kechgan umrlar” (1993) аттуу романдары басылып чыгып, көптөгөн жергиликтүү жана чет өлкөлүк окурмандар тарабынан сүйүп окулууда. Республикалык жана боордош эл республикаларынын бир топ театрларында “To‘ylar muborak”, “Sizdan ugina, bizdan bugina” өндүү пьесалары ийгиликтүү коюлган.

Жазуучунун “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” аттуу чакан китеби окурмандардын эң сүйүктүү китебине айланып кеткен. Анда өмүрдүн, жашоонун маңызы турмуштук тажрийбадан келип чыгып баяндалган.

Жазуучу Э.Хемингуэй, К.Симонов, А.Куприн сыйктуу жазуучулардын чыгармаларын өзбекчеге которгон. Өз

кезегинде таанымал ишмердин бир канча чыгармалары чет тилдерге да которулган.

Өткүр Хашимовго 1982-жылда “Dunyoning ishlari” повести үчүн Айбек атындағы, 1986-жылда “Ikki eshik orasi” романы үчүн Хамза атындағы республикалык деңгээлдеги мамлекеттик сыйлыктары ыйгарылган. Жазуучу 1991-жылда “Өзбекстан эл жазуучусу” наамына татыктуу болгон, ошону менен бирге, “Mehnat shuhrati” (1996), “Buyuk xizmatlari uchun” (2001) ордендеринин да ээси болуп саналат.

Элибиздин ардактуу жазуучусу, калемгерлердин устасы Өткүр Хашимов 2013-жылдын 24-майында 71 жаш курагында, узакка созулган оорудан улам дүйнө салды. Анын адабий мурасы өзбек адабиятынын баалуу кенчи болуп кала берет.

Ардактуу окуучу, бұгүн жазуучунун “Согуштун соңку курманы” ангемеси менен таанышбыз. Ангеме согуш жөнүндө. Жөн гана согуш жөнүндө эмес, анын кесепттери, өзү алыста болуп жатса да, ага түздөн-түз катышпагандарга да тийгизген залакасы жөнүндө. Чыгарманы окуп, бұгүнкү күндөгү эң баалуу байлыгыбыз – тынчтык жөнүндөгү көз карашыңар өзгөрөөрү шексиз.

СОГУШТУН СОҢКУ КУРМАНЫ¹ (Аңгеме)

Түн жарым, айлана жымжырт. Алыстан ит улуйт. Айвандын түркүгүндөгү узун мыкка илинген лампочка араң нур таратып турат. Анын айланасында чиркейлер тыным билбейт. Короонун жарымына чейин эгилген кулпунай жөөктөрүнүн арасында суу жылтылдайт. Бирин-серин өң бурган кулпуналар көзгө урунат. Шамал жүрүп, жаңгактын бутактары шуулдай түштү. Шаикрам уйқулуу көздөрү менен ошол жакка бир карап койду

¹ Ангемени өзбекчеден Махбуба Темирова котортгон.

да, тер жыттанган жаздыкка башын койду. Ошол замат дасторкондогу кесеге, сабы күйгөн кашыкка көзү түшүп, дагы кыжырланды. “Сараң болбой өл!” – деп ойлоду аялын сөгүп. Башынан эле зыкым болчу, заман оорлошкон сайын андан бетер болду.

... Аны согушка алышпады. Токуучулук комбинатында монтер жетишпегендиктенби же өзү жакшы иштейт беле, айтор аны алып калышты. Шаикрам согуш башталаар алдынан үйлөнгөн болчу. Согуш башталып, заман да өзгөрүп кетти. Айрым адамдар түякка зар. А анын аялы болсо, жанынан өтүп кетсе деле кош бойлуу боло берет. Кудай бергенди таштап болобу деп, удаама-удаа үч кыз төрөдү. Согуштун кара канаты алыстап кеткен болсо да, жакында Гитлердин өлөөрү айкын болуп калса да дале анын кесепети адамдардын башына кара көлөкөсүн салып турат. Аза күтүү бирде бул, бирде тигил конщунун үйүндө болуп жатат.

Короонун этегиндеги жапыз эшик кыйчыллады. Шаикрам алаканы менен көзүн жарыктан тосуп карады да, ушул жакты көздөй келе жаткан атасын көрдү. Ал үйлөнгөндөн кийин атасынан калган короо-жайды эки пахса дубал менен ортодон бөлүп алышкан. Буга бир чети Хадичанын көжирлиги да себеп болгон эле. Майда-чүйдө сөздөрдүн көбөйүп баратканына байланыштуу Умри эне орозгерин бөлөк болсо, өз очогуна күл тартасын деп алардын казанын бөлүп койду. Өзү болсо кенже уулу Шаанемат менен калды.

Өңү өчкөн чыт көйнөгүнүн үстүнөн күрмө кийип алган Умри эне үнсүз жүрүп келди да, жалпак мусулман кыштан жасалган тепкичтен айванга чыга баштады.

– Уктай элек белен? – деди ал тепкичтен эңкейип чыгып жатканда сыйлыга түшкөн жоолугун ондой салып.

– Көрбөйсүзбү, бөбөк тынчытпай жатат. Өзүм болсо иттей чарчаганмын.

– Бала болгондон кийин ыйлайт да, – деди аны тынч-

тандырган үн менен. – Жата бер, балам. – Ал дагы ошол калыбында үнсүз кадам шилтеп, ичкери үйгө кирип кетти.

Кайнене-келин балдарды эптеп сооротушту. Андан кийин экөө ээрчишип чыгышты. Хадича бир колунда чайнек-пияла, бир колунда загара нан көтөрүп келип дасторконго койду.

– Чайдын табы кайтып калыптыр, – деди ал загара нанды сындырып жатып. Умри эне Шаикрамдын жанындагы кабылбаган көрпөчөгө отурду.

– Өзүң да ал, – деди тамырлары бөртүп чыккан колдору менен чачылган нан күкүмдөрүн терип оозуна салып жатып. Шаикрам апасынын бармактарынын жарылып кеткенин эми байкады. Мурдатан ушундай беле же жокпу, эстей албады.

– Тамагындан калганбы? – деди ал чөгөлөп чай куюп отурган аялына карап.

Хадичанын сүйрүдөн келген ак саргыл жүзү кызара түштү. Айыптуудай апкаарыган үн менен кечиirim сурады.

– Калбаган эле...

Шаикрам анын кызара түшкөнүнөн калп айтканын сезди. Ким билсин, балким эртең менен өзүнө жылтылып берүү үчүн ошондой деп жаткандыр.

– Жок, балам, тамак керек эмес, – деди Умри эне шашып.– Ойлонуп жатып, уйкум качып кетти... Ал бир саамга унчукпай калды да, өзүнө-өзү сүйлөгөнсүп ақырын кошуп койду. – Бейшемби күнү Камил табыптын үйүнө бардым эле. Күндө эртең менен бир кеседен койдун сүтүн ичсе, дарт көрбөгөндөй болуп кетет, – деди.

– Азыр койдун сүтү турмак, уйдун сүтү аттууга да жок болуп жатат го ... – деди Хадича. – Ушул күндөрдө уйубуз тууйт эле.

Шаикрам аялынын сөзүн уккан да жок. Капысынан анын көз алдына терезенин түбүндө жапыз шыпка тигилип

¹ У ч у к - өпкөнүн туберкулөз оорусу.

жаткан инисинин элеси тартыла тұштұ. Бир короодо жашап туруп он күндөн бери инисинин алынан кабар алалбаганына ич-ичинен өкүнүп, күрсүндү. Шанематты согушка албаганына кубанган болчу. Көрсө, иниси учук¹ оорусуна чалдығыптыр. Ошон үчүн калтырышкан экен. Мына үч айдан бери төшөккө мықталып жатат. Шаикрам мындан он күн мурда ишке жөнөп жатып, инисинен алабал сураган эле. Ошондо Шанематтын как сөөк болуп калғанын, чоң-чоң көздөрү менен ага маанилүү карап жатканын көргөн болчу.

“Жакында өлөт, – деп ойлоду ал апасынын көзүнө карабастыкка аракет кылып, – баары бир өлөт”.

– Түзүкпү? – деди ал бардыгы үчүн өзү айыптуудай кабагын чытып.

– Шұғұр, – Умри эне култ этип жутунду. – Азыр уктады. – Апасы ушул тапта чыгып убара болбо деген мааниде сүйлөгөнүн Шаикрам түшүндү.

– Эртең менен кабар алам, – деди ал апасы ордунан турганда.

– Сенден неге ката болсун, балам, – деди Умри эне айванда токтоп. – Көрүп турат го, эртең менен чыгып кетсен, түн жарымда кайтсаң. Бул күндөр да унугулуп кетет, балам. – Тепкичке чечип койгон кепичинин бир түгөйү көмкөрүлүп калган экен, Умри эне бутунун учу менен онором деп бир аз убара болду. Андан соң тепкичтерден эңкейип түштү да, жүргөнүн сездирбей дагы үнсүз короонун этегин көздөй кетти. Жапыз эшик кыйчылдап ачылып, кайра жабылды.

– Ушундай турмушка миң наалат, – деди Шаикрам ачууланып. Дастроңонун жыйнаштырып жаткан аялына да кыйкырды. – Сенин да атаңа наалат! Тумшугундун астынан уйунду жетелеп кетсе да, оозуңу ачып отурасың.

– Эмнеге мага кыйкырасыз? – Хадича идишли кашыкка уруп, ыйламсырады. – Эмне, мени да Илхам самоорчуунун аялындай союп кетсинби? Сиз түнкүсүн сменде болсонуз.

Менин үч чүрпөм менен жанымды уучтап отурганым жетпейбі!?

Шаикрам аялына кол көтөрүп жибербестик үчүн жүзүн буруп, тишин кычыратты.

Суу чайпалса, ылайкасы бетке чыгат дегендей, заман өзгөргөн сайын жамандар көбөйдү. Эрте жазда алардын эми тууй турган уюн уурдал кетиши. Ошол күнү Шаикрам түнкү сменада эле. Түнү бою нөшөрлөп жамғыр жаап чыкты. Шаикрам таңга маал бир нерсени сезгендей көңүлү кыжаалат, үйүнө кайтты. Келсе, аялы, апасы, балдары чыркырап отурушуптур. Хадича кош бойлуу эмеспи, өзү менен өзү убара болуп, билбей калыптыр. Эртең менен турса, дарбаза чоң ачылып калыптыр, жаңгакка байланган уй жок.

“Ушул маалга чейин уй тууйт эле, инимдин оозуна жок дегенде бир кесе сүт тутпайт белем, – деп ойлоду Шаикрам өкүнүп. Кана эми ошолор колума түшсө, чаап таштайт элем”.

Ошентти да, ээси миң андысын, ууру – бир. Мындан эки ай мурда Илхам самоорчуунун аялын бычактап кетиши. Байкуштун болгону бир гана эчкисүү бар экен. Короого ууру киргенин билип, аял шордуу чуу көтөрөт. Эри чайканада экен. Жүгүрүп барып эчкинин арканынан кармаганбы, кыскасы, жетип келген коншу-колондор кара канга боёлуп жатканын көрүшүптүр.

– Ушул күндөрдө дагы ууру аралап калды, – деди Хадича жуурканды кагып, сандалдын четине салып жатып.

– Кулпунай кызарбастан бир да койбой терип кетишүүдө.

– Дүрбөлөң салба! – деди Шаикрам кабагын үйүп. Балдар терип жеген чыгар. Ууру кулпунаига келеби?

– Оозуна бир кулпунай алган болсо, буюрбасын. Эмнеге келбейт экен? Бир уучун алыш чыгып сатса, бир кесе жүгөрү берет. Ана, ишенбесениз барып көрүнүз, дубалдын бир чети урап түшкөн го?!

– Дүрбөлөң салба! – деди Шаикрам дагы кобурап.

Бирок бул жолу өзүнүн да жүрөгү селт эте түшкөнүн байкады. Дилинде пайда болгон кыжаалатчылыкты сездирбестик үчүн чарбакка карай жүрдү. Акырын жүрүп кулпунай жөөктөрүнүн алдына келди. Арыктағы суу лампочканын нурунда жылтырап, шамалга жымырайт, шурудай терилип өң алган кулпуналар сууга тиейинтийин деп турат.

“Чын эле, – деп ойлоду ал жөөктөрдү аралай, бир ууч кулпунаига бир табак жүгөрү берет. Тартыш нерсе... Хадича жалган сүйлөбөйт. Балдар жеген болсо буюрбасын деп жатат го. Тың, жолотпойт...”

Былтыры аялы ушул кулпунай себеп апасын катуу иренжиткен эле. Умри эне бир ууч кулпунай алган экен, Хадича балдарга аш-нан болор бекен деп эккенбиз, наристелердин ырысқысына тийбениз, деп сүйлөп жибериптири.

Шаикрам ошондо апасынын жай ичи келини менен жүз көрбөс болуп жүргөнүн эстеди, анан дагы ушул оюна келди. “Хадича оңой эмес, сараң...”

Ал айланып жаңгактын түбүнө барды. Чындал эле ошол жактагы дубалдын бир чети урап түшкөнүн, түбүнө топурак төгүлгөнүн көрүп, жүрөгү болк дей түштү. Дубалдын кемтик жайынан кимdir бирөө шыкаалап тургансыды. Жаңгактын бутактарынын шамалда шуулдаганы да, бут астында төгүлүп жаткан дубалдын топурагы да шектүү, коркунучтуу көрүнүп, бат эле артка кайтты.

Хадича әчак үйгө кирип кетиптири. Ал жарыкты өчүрүп, сандалдын четине жаткан менен, дилиндеги дүрбөлөң күчөй берди.

Күзүндө өзү менен иштей турган жигиттин короосундагы тегиз бышып жетилген жүзүмдердү уурдал кетишкенин эстеди. Шамал улам күчөп, короодо жаңгактын жалбырактары шуулдап, бутактары шектүү кыйчылдайт, кимdir бирөө шып-шып басып, айвандын четине келип жаткандай болот.

Хадича туура айтат. Өзү кечинде сменада болсо, аялы үч чүрпөсү менен жанын уучтап таң аттырса, ууруга олжонун чоң-кичинеси барбы? Колуна эмне тийсе ала берет да. А кокус, өзү жокто үйүн ууру басса, аялы чуу салса, бычактап таштаса. Апасы чыкса, аны да бычактаса... “Ыймансыздар! Адамдардын башына түшкөн азаптуу, кыйын кезен учурдан пайдалануучуларды четтен кыруу керек”.

Капысынан оюна келген пикирден анын дене-бою титирени. Кара күндөр үчүн, үмүт менен сактап жүргөн уюн уурдаганы үчүн, өлүм төшөгүндө жаткан иинисинин ақыркы ырыссысын тартып алганы үчүн, нанга акча болор деп өстүргөн жер жемишинен да кур жалак коюуга аракеттенип жатканы үчүн ошол кудайды тааныбагандардан бир оч алсын!

Ал ордунан секирип турду. Жарыкты күйгүзүп, чуркап короого өттү. Дале шамал жүрүп жаткан эле, асмандын кээде ал, кээде бул бурчунда чагылган жаркылдап, жаңгактын бутактары шектүү кыйчылдайт, бирок эми ал булардан коркпойт эле. Ал жанындагы ашканага кирип, чөнтөгүнөн күкүрт алып чакты. Титиреген колдору менен карайып кеткен дубалдагы мыкка илинүү турган эки ором зымды алды. Бир маалдар согуштан мурда ал бул зымдарды түрдүү асемдерге алып барат эле, адамдардын короосун күндүзгүдөй жарытып берет болчу. Эми да жакшылыкка кызмат кылсын!

“Мага десе атып таштабайбы! – деп ойлоду ал айвандын четине чөгөлөп үстү жабык зымды ачык зымга ылдам улап жатып. – Бир жатып ичерди өлтүрсөм пайда. Бирөөсү өлүп, калганынын адеби колго берилет”.

Ал тез кыймылдагандыктан дене-бою тердеп кетти, бирок муну ал өзү байқабай, бир сөздү гана кайталай берди: “Мага десе атып таштабайбы!”

Ал зымдын ачык бөлүгүн кулпунай жөөктөрүнүн үстүнө ыргытты. Зым жыландай ийрелип жөөк үстүнө

түштү. Жабык тарабын айван этегинен алыш атты да, бир учун түркүктөгү электр илгичке тыгып койду. Байкоосуздан балдары кечинде чарбакка өтүшсө эмне болот, деген ой мээсине келе калды да, үйүнө кирди. Хадича жаткан жеринен уйкусурап башын көтөрдү.

– Ии?

– Чарбакка чыкпа, балдар да чыкпасын, өлөт! – деди Шаикрам көздөрү жанып.

Хадича эч нерсеге түшүнбөдү көрүнөт, “макул” деди да, кайра башын жаздыкка койду. Көп өтпөй, терең дем ала баштады. Шаикрам айвандын жарыгын өчүрүп кайра үйгө кирди. Этият чарасын ойлоп, каалга түбүнө, кийизге эле жатып алды.

“Мага десе атып таштабайбы?” деп ойлоду дагы. Ушул учурда эмнегедир балдарын эмес, аялын да эмес, инисин ойлоду. Шанемат балалыгында да араң жан эле. Шаикрам ар күнү аны мектептен өзү алыш келет болчу, экинчи сменада сабак бүтүшүн күтүп турчу. Атасы өлгөндө Шаикрам алтынчыда, иниси экинчиде окуйт эле. Ошондо Шанемат ыйлабаган, бирок ичигип кусалыктан ооруп калган. Эми болсо беш күндүгү калдыбы жокпу, агасы болуп кабар да алалбайт.

Шаикрам уктадыбы, жокпу, биле албады. Бир маалда бала ыйладыбы, же сыртта шамалдын күүлдөгүнө аралаш ачуу чыңырык кулагына угулдубу, андай албай калды. Атылып ордунан туруп кетти. Айвандын жарыгын жандырап замат кулпунай жөөгүндө бүк түшүп жаткан адамдын денесин көрдү да, коркконунан селее түштү. Ошол замат эле чеки иш жасаганын, адам өлтүргөнүн сезди. Зымдын учун илгичтен жулуп салып, ошол жакка жүгүрдү. “Башкалары качты” деген пикир кыялышын өттү. Жөөктөрдүн үстүнөн секирип-секирип жүрүп баратканда, буту батып бара жатканын байкады. Бүк түшүп жаткан адамдан үч кадам бери жакта токтоду да, күтүүсүздөн чөгөлөп калды. Бир саамга көздөрү чакчая

тигилип туруп, шамалдын ызы-чуусун да, өз тулку боюн да титиреткен бир үн көөдөнүн жарып чыкты:

– Апа-а-а!

Ал эс-учун жоготуп баратканын элес-булас сезип, өзүн жерге таштады. Титиреген колдору менен ылай мыкчыганча чөгөлөп, төшүн муштагылай кетти.

– Апа! Апаке!

Умри эне бир колу менен өңгөн чыт көйнөгүнүн этегин бекем уучтап алган, этегинин ичинде болсо эки ууч бышкан-бышпаган аралаш кулпунайлар көрүнүп турат, ал эми башка колу менен жыландай зымды кармап турган эле. Шаикрам анын кулпунай кызылы жуккан, жарылып кеткен бармактарын, бөртүп чыккан тамырларын даана көрдү. Нары жакта, ылайлуу арыктын ичинде анын кепичи жатат, зым бутуна тийгенде жулкуп алмакчы болгон, бирок колуна оролошуп жыгылган көрүнөт.

Шаикрам ылайлуу арыктан өбөктөп барып, өзүн апасынын кучагына атты.

– “Апаке, көзүнүздү ачыңыз!” – деди ал бозоруп кеткен эриндери менен апасынын муздак жүзүнөн өөп.

Ал бир топтон кийин өзүнө келди да, үстүндө аялы турганын, кыздары ыйлап жатышканын байкады. Башын көтөрөр замат кулпунайлардын четинде отурган Шанематты көрдү. Көптөн бери ордунан козголбой жаткан иниси кандайдыр күч таап, өрмөлөп чыккан көрүнөт, көйнөгүнүн желкелери ачылган, чоң-чоң көздөрү менен үрөйү учуп карап турган эле.

Эмне кылып койдум, иним! – деди Шаикрам дагы балчыкка малынган алаканы менен бетин мыкчый. Кийин дагы апасын көтөрүүгө урунат, бирок апасынын эки бүгүлгөн денеси эмнегедир такыр түздөлбөй койду.

– Сүт ичпей, уу ичсем болбойт беле, – деди. Шанемат үнү кырылдап.

Шаикрам бул араң угулган, титиреген добуштан сескенип, инисине тигилип калды.

– Уу ичсем болбайт беле, – деди Шанемат дагы ошол калыбында. Түрүнөн, ал ыйлай албайт, ыйлоого да күчү жетпейт көрүнөт. – Кече да айткан элем, көнбөдү. Кулпунайга сүт алмашат, деди.

Шаикрам башка эч нерсени укпады. Уга албады. Пайдасы да жок эле...

Умри энени пешин намазына чыгарышты. Көрүстөндөн чыгып баратышканда Шаикрам адамдардын өз ара сүйлөшкөндөрүн угуп калды.

– Согуш бүтүптур, уктунузбу?

1. Шаикрамдардын көп ойлонгонунун себебин тап. Анын ички дүйнөсүн түшүндүр.
2. Шаикрамдын аялына мамилесин түшүндүрүүгө аракеттен. Аялынын кыймыл-аракетине ал өзүнчө берип жаткан баа туура деп ойлойсунбу?
3. Инисинин абалынан кабар албагандыгы үчүн: “Бир короодо туруп, он күндөн бери ал-абалын сурабаганына өкүндү” деген аңгемедеги түшүндүрүү Шаикрамдын мүнөзүнүн кандай жактарын көрсөтүшү жөнүндө пикир жүргүз.
4. Умри энени ууру десе болобу? Эмне үчүн? Аңгемедеги абалда адилеттик ким тарапта, ким адилетсиз?

ГАФУР ГУЛАМ

(1903–1966)

Өзбек элинин белгилүү жазуучусу Гафур Гулам 1903-жылы Ташкент шаарында туулган. Жазуучунун балалык чагы биринчи дүйнөлүк согуш жылдарына (1914–1917) туура келет. Жаш кезинен эле ата–энесинен эрте айрылган Гафур, башынан көп кыйынчылыктарды өткөрөт. Согуш биздин мекенибизден узакта – алыскы Европада болуп жатса да, анын суук деми биздин өлкөбүздү да киптады. Шаарларда, айылдарда ачарчылык башталды. Көчөлөр кайырчыларга толуп кетти. Согуштун айынан элдин жашоо шарты оордоп, азық-түлүктүн жетишсиздигинен кымбатчылык өкүм сүрдү. Элибиздин башына келген оор күндөр жаш-карыны да, баланы да аябады.

Мына ушул оор күндөрдү чагылдырган жазуучунун “Шум бала” повести 1936-жылы жарык көрдү. Бул повест мына ошол күндөн баштап жазуучунун өмүрүнүн аягына чейин жаңыланып, байып барды. Ал көптөгөн чет тилдерине которулду. Окуу китебинде силер таанышсын үчүн повесттен үзүндү берилди. Балким, “Шум бала” киносун көргөм, ошонун өзү жетиштүү деп ойлоорсун. Бирок чыгарманын өзүн окусаң, кинодо камтылбаган, айтылбаган он эсе көп кызыктарга күбө болосун. Мектеп китееканасынан жазуучунун “Шум бала” китебин таап, повестти толук окуп чык.

ШУМ БАЛА

(Повесттен үзүндү)

Бул айылда Сарыбай болуш деген чоң жер ээси бар экен. Анын миндеген чакырым алма багына эпчил, шыпылдал иштеген кызматкерлер дайым керек болуп турат. Айрыкча азыр, алма бышкан маалда мага окшогон кара курсактын айынан жүргөн арзан ишчилерди эч ким эшигинен куучу эмес. Бул кечте анын кызматкерлери жата турган қүшканада жатууну чечтим. Жұзұмчұ мага жол баштоочу болуп, жол көрсөтүп койду. Байдын жаш-карысы биригип жыйырмага чамалуу кызматkeri кечки көчө аш ичкени олтурушкан болчу.

— Ассалому алейкум, — деп кирип бардым. Алар мени жылуу тосуп алышып, катарларына кошушту. Арыздартымды аларга айттым. Алардын ичиндеги бир карысы:

— Өмүрүң Сарыбайдын кызматында текке өтүп кетет. Иним, жаш экенсин, башка бир кесиптин артынан түшсөң болмок. Мейли, эми өзүндү колго алганча он-он беш күн иштеп тур. Кийин өз жолунду таап кетерсин, — деп кеңешин айтты. Таш табакка бир чөмүч көчө аш куюп берди. Эки сындырым нан менен тамакты ичиp алдым. Жатаарда да булардын арасында жаттым. Таза алмаларды салып, алысқы шаарларга жөнөтө турган ящиктерден экөөнү алып, өзүмө жатарга орундук даярдадым. Башыма алманы орой турган жыгачтын тарындыларынан жаздык жасадым. Бул түнкү уйку, эшендин үйүнө караганда абдан жакшы болду. Жок дегенде, бул жерде эрте менен азанчы сопулардын кыйкырыгы, ар түрдүү күбүрөгөн дубалары кишинин уйкусун бузбайт экен. Эртең менен болуштун алдына бардым. Бир катар экиленүүлөрдөн кийин, бай мага кызмат акым үчүн айына чала бышкан аралаш алмалардан эне сүтүндөй адал, эки пуд он жети кадактан алма бермек болду. Ушул учурда байдын маанайын көрүп, менин да жалакай тамырым тартып кетти. “Менден не кетти, бир

шарт коёон. Күн келип башыма бир иш түшсө, ушул себеп менен кутулуп кетермин”, – деген ой менен:

– Бай ата, – дедим. – Эми, соодабыз бышты. Шариятта айтылгандай, малды да айыбын айтып сатса, адал болот экен. Менин да бир айыбым бар, муны башынан өзүңүзгө айтып койгонум он.

– Коош, эмне айыбың бар? Сийгексинбى же талманъ барбы?

– Жок, айыбым бул эмес, болгону жаштайымдан адат болуп калган, кез-кезде өзүм каалабай туруп калп айтып коём. Ушуга кейибесениз болгону. Кызмат акым сиз айткандай болсун.

– Оббо онбогур эй, куу көрүнөсүң ээ. Макул-макул. Бирок көп жалган сүйлөбөгүн.

Жасай турган жумушум анчалык кыйын деле эмес. Алмаларга тирөөч коём. Төгүлгөн алмаларды терип, как салам. Бакты коруйм. Кээде кожоюнга акча керек болуп калса, жакшы быша элек алмаларды арабага салып, Дарбаза, Сарыжыгач айланасындагы буудай көп эгилген айылдарга алып барып, сатып келемин. Малга туурап берсе, мал жебеген алмаларды, буудай оруп жаткан дыйкандарга бир кадак алманы эки кадак буудайга алмаштырам.

Мен билген кожоюндардын ичинен эң кудай урганы, сараңы, ач көзү Сарыбай болуш эле. Анын алдына бир иш менен барсан, болор-болбос жерде “андан кийин” деп сурай берчу адаты бар эле. Мына ушул “андан кийинге” жооп таба албасаң, эненди Үчкоргондон көрөсүң. Камчы менен желкеңе сабап кетет. Кокустан барып, алма бышты деп айтсан, ал сага “андан кийин” деп суроо берет. Сен албетте: “бул бышкан алмаларды терүү керек” дейсин. Кудай урган дагы “андан кийин” дейт, “сатуу керек”. “Андан кийин” деген суроону кайра берүүнүн кереги жок. Мына ушундайда жооп таап бере албайсың да, байдан таяк жейсиң.

Чувалачыдагы Жусуп кантар менен кумар ойноп, анын бактарын, ички-сырткы коргондорун, бүтүндөй мал

дүнүйөсүнүн баарын утуп алат. Жусуп кантардын багы, айрыкча анын шыйпаңы биздин кожоюнга жагып калып, тез эле ошол жерден толмочунан келген кыргыз аял алыш, бир барганды он-он беш күнсүз Калашка кайтчу эмес. Алмалар бышып, төгүлө баштады. Кожоюндан уруксатсыз эч ким терүүгө батына албады. Аттардын жем-чөбү түгөндү. Кызматчылар ач, бирок байдын алдына барууга эч кимдин жүрөгү беттебеди. Ар бир сүйлөшүүдөн кийин бериле турган “андан кийин” деген суроосунан баары коркчу. Бир күнү кечинде кызматкерлер менен отуруп, байды кантип өз ордуна алыш келүү жөнүндө кенештик. Бирок кимдин барышын, эмне деп байды чакырып келүү жөнүндө ой бөлүштүк. Кыскасы “андан кийин” деген оорудан бай өзү чарчап, алы куруй турган болсун.

Чек мага түштү.

Эрте менен бир атты минип байдын алдына карай жол алдым. Жол бою мин түркүн кыялдарга батып ойлондум. Кандай кылып “андан кийинге” жооп табуу керек.

Жетип барып аттан түштүм. Бай шыйпаң-сөрүдө койдун баш эти менен тамактанып жатыптыр. Салам берип, акырын чөгөлөп отурдум.

– Ко-ош?

– Өзүм, сизди сагынып, бир көрүп кетейин деп келдим эле.

– Жакшы, жакшы, баракелде, жөн эле келбegenдирсин, бир иш менен келгендирсин, ко-ош, эмнеге келдин?

Ошол учурда байга кызматка келгенде койгон шартым эсиме түштү. “Шарт кылган жалғанды эми сүйлөбөсөн, качан сүйлөйсүң”, – дедим да, сөз баштадым.

– Жанагы, баягы, тиги мүйүз саптуу бычагыңыз сынып калды, ушууну айтайын деп келдим.

Мына ушул сөздөн кийин мага “андан кийин” деген суроосун жаадыра баштады.

– Ко-ош, андан кийин, кандай болуп сынды? Иштеткени менин бычагымдан башка бычак куруп кеткен бекен?

– Дөбөт итиңиздин терисин сыйрып жатсам, сөөккө тийип сынып калды.

– Эмне?!, – деди бай, – дөбөттүн терисин менин мүйүз саптуу бычагымда сыйрыйсыңбы, өзүң айтчы, эмнеге сыйрыдыңар?

– Шашып калдык да, өлүп калгандан кийин, бекер кетпесин деп, терисин сыйрып алдык.

– Эмне болуп өлдү?

– Арам өлгөн аттын этин көп жеп, бөгүп өлдү.

– Арам өлгөн ат каерде экен?

– Өзүбүздүн тору кашканын этин жеп өлдү да, бейтааныш ат эмес.

Бай аландал калды:

– Ай–ай, ай бала, оозуңа карап сүйлө, тору кашка өлдү дедиңби? Ко-ош, тору кашка эмне болуп өлдү?

– Зоругуп өлдү.

– Эмнеге зоругуп өлөт?

– Эч качан арабага кошулбаган экен, биз аны арабага кошуп суу ташыдык эле, зоругуп өлдү.

– Эмне деп жатасың, акмақ, башка канчалаган араба сүйрөгөн аттар турса, келип-келип менин улакка минген тору кашка атым менен суу ташыйсыңбы, атаңа наалат?

– Ооба, өрт кетип жаткандан кийин аттын улакка минилерине карап отурмак беле, туш келген атка арабаны кошуп, бир чөлек болсо да суу ташый бердик да!

Бай оозунда чайнап жаткан тилди да жутууга алыш калбады. Оозунан алыш койду да, бакырайып мага тигилди.

– Эсиң ордундабы? Өрт тутанды дегениң эмне, кайсы жерге от түштү, эмнеге от түшөт?

– Сопсоомун кожноон, өрт баштап атканага туташты. Ат шордуулардын баары өлүп кетти да, байым.

– Ыя, атканада өрт эмне кылат?

– Менин да оюм ушундай, башка кызматкерлердин да пикири ушул. Өрт кампадан тутанганды болсо керек.

– Кампада өрт чыкчу эч нерсе жок го. Буудай бар эле,

туура, күрүч бар эле, туура, май бар эле, кездеме бар эле, туура, булардан өрт чыгабы?

– Кийинкисин айтканча шашылбаңыз, кожоюн, кампага коргондон өтүптүр. Атканага кампадан өткөн болсо керек. Ошондой болуп бири-бирине туташып кеткен да.

– Ыя, эми коргон күйдү дегин?!

– Коргон да күйдү, кампа да күйдү, аткана да өрттөндү, аттар да өлдү, бычагыңыз да сынды.

– Коргонго каерден от кетти?

– Шамдан туташып кетиптири, шамдан.

– Ой, сен бала, жинди болуп калыпсың. Акыры менин коргонумда шамга күн калдыбы? Кош-кош лампалар, өзүм Ташкенттен атايын сатып алыш келген кыркынчы фонарлар кайда кетти, керосинди бочка-бочка кылып, бир жылга жетерлик камдалап койгон элем го. Эмне үчүн шам жагасыңар?

– Кожоун, – дейм, – өзүңүз да аябай жинге тийдииз. Бүтүндөй бир өлүктүн арбагына шам жагылбай, лампа жагылмак беле? Келген арбак эмненин шооласы менен ойношот? Эрежеси боюнча чыныга суу коюп, үстүнө алма бутагы коюлат. Келген арбак алгач бутакка конуп олтурат. Бир аз эс алгандан кийин, шамдын бүлбүлдөгөн шооласы менен ойношот.

Менин чалды-куйду сөздөрүмөн бай талмоосурап калды. Акыры бул сөздөрдү уккусу келбегендөй, акырын корккон түрдө сурады.

– Ким өлдү?

Дал ушул жеринде мен өзүмдү кайгыга салып, өнгүрөп ыйлап жибердим.

– Кенжетай уулунуз, Бөрүбайбачча терекке чыгып, таранчынын баласын аламын деп кулап түшүп, бир жолу “атаа” деп кыйкырып, “шылк” этип жан берди.

Бай сөздөрүмдү аягына чейин уктубу же укпадыбы, билбеймин, чай ичиp жаткан пияласын башына уруп,

чекесин жарды да, сакалын жулуп, чуу көтөрүп, өңгүрөп ыйлай баштады. Мен да кошулуп ыйлап жаттым.

Бир аз чуу салып, бакырып-өкүрүп ыйлагандан соң, мен ыйлоодон токтодум, бай да токтоду. Байдын жүрөгүн түшүрүп алганымдан кийин, эми аны сооротуш үчүн өзүм бир сөз тапмакчы болдум.

— Кожоун, — дедим, — кудайым береринен кыспасын, капа болбонуз, эгер уулунуз өлүп, үйүнүзгө өрт кеткен болсо, ит набыт болгон болсо, бычак сынган болсо, баарынын ордун баса турган бир күш кабар да алып келгемин.

Бай өпкөсү толуп туруп сурады:

— Күш кабарың курусун, атаңа наалат, кандай күш кабар?!

— Ортончу кызыңыз, Адал эжем дүйнөгө арзый турган бир уул төрөдү.

— Ыя! — деди бай, көзү чанагынан чыгып кетчүүдөй, — Адал али турмушка чыкпаган го!

— Биз да ушуга таң калдык, кожоун. Кудайым беремин десе күйөөгө чыкпаса да бере берет экен. Баланы айтпайсызыбы кожоун, Бадал арабакечиңиз бар го, куюп койгондой ошонун өзү.

Бай башка чыдап тура албады. Эсинен танып жыгылды. Мен да өрүлгөн камчыдан жей турган келтекти насыя кылып жөнөп калдым. Менден бир saatтардан кийин, тулпар атына минип, кийимдери тытылып кеткен, бир көзү жерде, бир көзү асманда болуп, ээрдин кашына камчы сабын таянып, ыйлап бай да келип калды.

“Дагы бир балекет болуп кетпесин”, — деп өзүмдү четке алдым. Байдын ыйлап келгенин үйдөгүлөр да угушуп, алар да “бир балээ болгон окшойт”, — деп үйдөн ыйлап чыга баштashты. Бири-бирин кучактап ыйлашып, кыямат башталды. Үйлап болушкандан кийин, өз ара сураштыра баштashты. Кийин маалым болгондой, ат да, ит да өлбөгөн, коргон да өрттөнбөгөн, бычак да сынбаган экен.

Бөрүбайбачча болсо шилекейин ағызып өзү келип калды.

Ошол күнү мен эч кимге көрүнбөй жүрдүм. Эртеси бай мени издетип таптырып, көтөртүп алыш келди. Биринчи жыйырма камчыны санап, баш-көзүмө карабай урушту. Андан соң сурады:

- Ай, иттин баласы, бул эмне қылышың?
- Өзү башта айткан элем го, айланайын кожоюн, кез-кезде калп айтып коём деп.
- Бул ошол жалганыңбы?
- Бирок баары эмес болчу.
- Эгер бул баары болбосо, бүтүн жалганыңды айтып, мени тириүлөй көргө тыкмак экенсің да, тур, атаңа наалат, сенин курсагың ашқа тойбосун, жубарымбек болгур. Айдагыла бул калпычыны.

Айдап жибермекчи болду. Кетер алдынан байдан эмгек акымды талап қылдым. Себеби байдын эшигинде бир ай жана он тогуз күн иштеген элем. Убада қылынганды айтып, күрт түшкөн эки пуд алманы бир чыпта капка салыш берди. Мен ушуга да каниет қылышп, шам аралаш жолго чыктым. Дагы ошол сандырактоо, дагы ошол мекенсиздик баләэси. Туурунан ажыраган күкүк баласындай конорго бутаксыз. Келестен жогору карай өрлөп жөнөдүм. Кырга чыккандан кийин алыстан бир боз үй көрүндү. Ошого карап бардым. Боз үйдүн эшигин кагып “кудайы конок” дедим. Бул кеч ушунда түнөп кетүүгө уруксат сурадым. Оболу мага бир сыйра шектүү карап чыккандан кийин, кабыл алышты, артымдагы жүктү көрүп, ууру деп ойлогон болсо керек. Каптын оозун ачып, балдарга экиден алма алыш бердим. Балдардын кубанганынан баштары көккө жетип кетти. Алар мени төө сүтү менен мейман қылышты. Казанга жабылган нандын жарымын алдыма сындырып койду. Курсак тойгондон кийин капты башыма коюп, уйкуга кеттим. Таң азанда туруп, боз үйдүн ээлери, аялы жана күйөөсү менен коштошуп, “Сарыжыгач кайдасың” деп,

жолго түштүм. Ошол кездерде менин маңдайым абдан шор эле. Кайсы кыштакка барбайын базардын үстүнөн чыкчумун. Бүгүн да Сарыжыгачта базардын күнү болчу. Менден башка да базарга алма алыш келгендер көп эле.

– Келип калыңыз, арманда каласыз, сатамын да кетемин. Муну жегендер нан жебейт. Карыдарына сатамын, – деп жоорап, мактап отуруп, пешинде араң сатып бүттүм.

Эсептеп көрсөм капчыкта алты теңге бир мири болуптур. Кийинки бир нече ай бою белбоого түйүлгөн нак акчам ушул болчу. Акча көп, кайғы жок. Базарды айланып жүрүп бардык нерсеге кардар болуп көрөм. Бардык нерсенин наркын билгим келет. Бир кишинин тунуке ваннасына кардар болуп, кем сураганым үчүн, андан түзүк эле сөгүш да угуп алдым. Кийим базарына кирип, қундуз жакалуу пальтолорго кардар болуп көрдүм. Кой базарга кирип, мүйүздөрү молдолордун селдесиндей буралып-буралып кеткен дөң чокулуу чоң бир кочкорго кардар болуп турганымда, көзүм тааныш бир адамга түштү. Ал кошоктолгон бир кара койду кармап турган эле. Бул ким? Каerde көрдүм эле? Чаң баскан кирпиктердин астынан бул кой көздөр аябай тааныш. Бети-башы кир болгон бул адам менин көзүмө өтө ысык көрүндү. Үстүндөгү казак чепкени менен башынdagы тескери оодарылган телпек, колундагы башы чокмор таягы мага тааныш эмес. Андан көзүмдү албай карап турам, ал да мага кылчактап карайт. Аナン кокусунан кыйкырып жибердим.

– Аман!!

Бир-бирибиздин кучагыбызга атылдык. Өбүшүп-жытташтык. Ал-абалыбызды сурадык. Өз башымдан өткөргөндөрүм жөнүндө айтып бердим. Башымдан өткөргөндөрүмдүн аягы жанымдагы тыйын-тыптырым жана алты теңге бир мири акчаны шыңгыратып мактанып коюу менен аяктады.

Ал да башынан өткөргөндөрүн айтып берди.

Өлүк жуудурган көчмөнчүлөрдүн колунан араң качып

кутулуптур. “Алардын кээ бирөөсүнө учурап калып, дагы бир балекетке жолукпайын” деген ойдо айыл аралап кайыр сурап жүрүп, адашып, он жети күн дегенде Чымкентке жетип барыптыр. Чымкентке бир байкесин кара тартып барат. Бирок бул бечаранын маңдайына байкеси да алда качан дүйнөдөн кайткан экен. Ушуну менен кайгыдан алаксып, арандан зорго Ташкенттик койчулардын бирине бир жылга, эки токту жана бир эчкиге чабандыкка жалданыптыр. “Кудай берип, ар бири экиден эгиз тууп берсе, кана эми кожоюнумдай чоң бай болуп кетсем”, – деп эңсептир. Азыр ушул байдын койлорун айдал, Ташкент базарына алып келиптири. Бүгүн Сарыжыгачтын базарында, “баасы туура келсе сатабыз”, – деген үмүт менен койлорду базарга соодага коюшкан экен.

Амандын бул тапкан кызматы мага аябай жакты. Амандын бактысына ичим күйө баштады.

– Жан досум, кожоюнуңа айтып, мени да бир айласын таап, чабандыкка алдырсаңчы, жан дилим менен калыс кызмат кылыш берет элем, – деп Аманга жалындым. Ал да макул болуп:

– Көктөрекке барганда, кожоюнума айтып көрөм, – деди.

Кеч киргенче Амандын койлорун кайтарышып журдум. Сарыжыгачта ушул базар эчки өтүмдүү болуп жатыптыр. Эчкинин баары сатылыш кетти, бирок койлордун көбү – жетимиш үч кой базардан кайтты. Кечке жакын кожоюн өзүнүн жоргосуна минди да:

– Досун жакшы балага окшойт, анчалык көп кой да калган жок. Аман иним, досун экөөңөр түнү менен койлорду айдал, эрте менен Көктөректин базарына жеткирип алып баргыла. Мен мурдараак барып турайын, – деп атын камчылап жөнөп кетти.

Биз койлорду сарайга камап, тамактанган болдук. Бир аз жатып эс алдык.

Түн жарымда ай көтөрүлгөндөн кийин, койлордун

алдына түшүп алып ышкырып, “курей-курей” деп Көктөрекке жол алдык.

Бул кой дегени өтө акмак, баш ийбеген нерсе болот тура. Аны эчки баштап жүрөт эле. Эчки болбосо башы оогон жакка кете берет экен. Эчки болбогондо, эшекке минип, алдына түшүп маарап баруу керек эле. Бизде эшек да, эчки да жок. Мен үйрөнчүк чабан болгонум үчүн, мараганды анча окшото албайт элем.

Кетип жатабыз. Айлуу түн, абасы салкын тоолор. Койлор кез-кезде маарап коюшат. Бир жагыбызда Темир жолду бойлой телеграфтын зымдары шуулдап турат. Өтө кереметтүү жашоо, бар добушум менен ырдан жибердим.

— Ырда, иним, — деди Аман. — Көп убакыттан бери мындай тааныш үндү уккан эмес элем, — деди.

Мен ого бетер толкунданып кеттим, үнүмө үн кошуп бара жаттым, асманды да титиретип жибергим келди. Темир жолду бойлогон узун жолдо, койлор өтө кууланып бара жатышты. Эчкинин кадыры ушунчалык билинди.

Кандайдыр кичинекей кыштакка да жакындан калдык. Анын жапыз ылай дубалдары да көрүнө баштады. Темир жолго туташып кеткен айылдын көчөсүндө, койлорду топ кылып айдалап баратабыз. Аман Темир жолду көрсөтүп:

— Поездде жүргөн адамдар абдан жыргашат да, — деп көёт. — Поездге чыгып алыс жактарга кетсен, — дейт.

— Ошону айт, досум, — дейм. — Кана эми түгөнгүс акчаң болсо-го, жүрө берсөң. Коончуга барсан, Түркстанга барсан, Чиназга барсан, Маскөөгө барсан, эч ким унчукпаса, кете берсөң, дагы кете берсөң, жыргал-го... — деймин.

Поездди сүрөттөп келебиз.

— Ырас, кана ошондой болсо, — дейт Аман.

“Шум бала” повести жөнүндө

Элибизде “Төөнү шамал учурса, эчкини асманда көр” деген макал бар. Бул “көпчүлүктүн башына оор иш түшсө, ал ар кимге ар түрдүүчө таасир этет” дегени. Гафур Гулам тогуз жашында атасынан, он бешке кирип кирбей мээrimдүү апасынан айрылат. Инилери жана карындаштары менен томолой жетим болуп калат. Бир жагынан өлкөбүздө согуштун оор күндөрү, экинчи жагынан ачарчылык менен кымбатчылык. Ата-энесиз калган балдардын тагдыры бул мезгилде өтө оор болгон. Курсагына тамак-аш, үстүнө кийим кече табуу оцой эмес эле.

“Шум бала” чыгармасынын баш каарманы да атасынан эрте айрылган, силер тендүү он төрт жаштагы бала. Апасы бир этек баланы багуу үчүн эртели-кеч тыным билбейт.

Шум бала болсо теңкурларына кошулуп, эртең менен чыгып кетип, күүгүм кирмейинче көчөдөн бери келбейт. Күндөрдүн бириnde апасын капа кылып койгонуна өкүнүп, бир нече ай иштеп, акча таап келүү максатында жолго чыгат. Жаш баланы алдыда кандай тагдыр күтүп турганынан кабары жок эле. Ташкенттин айланасындағы кыштактардағы окуялар бирине бири уланып, жарым жылга созулат. Шум бала биринен бири кызыктуу окуялардын каарманына айланат. Жездесинин абайлап багып жаткан баалуу күштари на айран менен сүзмө берип арам өлтүрөт, досу Аман менен Султан ууру башчылыгындағы чөнтөк кесерлер менен түндү бирге өткөрүшөт, көчмөнчүлөр айылында өлүк жууп шерменде болушат, мечит имамынын ағылканасында ооруп калган өгүздүн ордуна, сопсоо эшекти союп коюп, аябай таяк жейт, жана башка ушул сыйктуу окуялардын күбөсү болот.

Шум бала каерде болбосун, каерде жүрбөсүн байманаптардын ырайымсыздыгына, адилетсиздигине, орой

мамилесине туш болот. Баары өзүн боорукер, жетимдин башын сылай турғандай кылып көрсөтүп, анын күчүнөн пайдаланып калуунун аракетинде болушат. Буга да мейли, жаш баланы кылмышка үндөгөндөр да болду. Мисалы, жүздөгөн дербиштерге баш болгон, эки сөзүнүн биринде кудайды оозунан түшүрбөгөн, эки жүздүү Эшен да Шум баланы түздөн-түз уурулук кылууга багыттайт.

Повесттен окуган үзүндүдө Шум баланын Сарыбайдай ач көз, алдамчы, эзме, өзүмчүл, адилетсиз адамдын жазасын бергенинин күбөсү болдук. Ал Сарыбайды өзүнүн шумдугу менен жеңет. Байга “андан кийин” деген суроону экинчи бергис кылат. Жазуучу баланын образы аркылуу карапайым элдин акысын жеген, ырайымсыз байлардын кордугуна чыдап, өткөн күнүнө шүгүр кылган, элдин таламын көздөгөн, жаш болсо да адилетсиздикке тике караган, чукугандай сөз тапкан, ар кандай кыйын кырдаалдан да оңой чыгып кеткен бала экендигин ачык көрсөтө алган.

ЖАННИ РОДАРИ

(1920-1980)

Жанни Родари 1920-жылы 23-сентябрда Италиянын түндүгүндөгү Омения шаарында наабайчынын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Жазуучунун өзү айткандай, балалыгы “оттун табы куйкалаган мештин жанында, ун жана көмүр салынган каптардын арасында” өткөн. Жаштайынан кыйынчылык көргөн, кийинчерээк университетте окуп башталгыч класстын мугалими болуп иштеген жазуучу үчүн өзү окуткан балдары илхамдын булагы болгон. Ал окуучулары үчүн ар түрдүү мазмундагы жомокторду айтып берүү менен бирге өзү билбegen түрдө жаны жомокторду жараткан.

Мына ушундай түрдө жазуучунун алгачкы жыйнагы – “Куунак ырлар китеbi” жарык көргөн. Жазуучунун “Чипполинонун жоруктары”, “Желсамино жалганчылар мамлекетинде”, “Асмандагы торт”, “Телевизорго кирип алган Жип”, “Рим жомоктору” сыйктуу азилге жуурулган, кунак, таасирлүү аңгемелер түркүмү жаратылган. Жанни Родаринин чыгармалары өзүнүн фантазияга байлыгы, чын дилден айтылган таттуу тамашасы менен окуучуларды дайыма өзүнө тартып келет. Жазуучу бедели боюнча Нобель сыйлыгына тең болгон Ханс Кристиан Андерсен атынdagы сыйлыкка татыктуу болгон. Жанни Родари 1980-жылдын 14-апрелинде 60 жашта дүйнөдөн көз жумган. Силерге жазуучунун “Телефондо айтылган жомоктор” китебинен алынган “Эч жакка алып барбай турган жол” жомогун сунуш кылабыз.

“ЭЧ ЖАККА АЛЫП БАРБАЙ ТУРГАН ЖОЛ”

Үйлөрдүн аяк ченинде айылдын чоң көчесүнөн үч жол бөлүнүп чыкчу экен. Жолдордун бири денизге карай, экинчиси түз эле шаарга чейин созулуп кеткен экен. Ал эми үчүнчү жол эч жакка алыш барбайт экен.

Мартино муну абдан жакшы билчү экен, анткени бул жөнүндө анын айылдагы сурабаган адамы калбаптыр. Бардыгы бир эле жоопту беришиптири.

- Бул жол каерге чейин барат?
- Эч жакка барбайт деп жатам го, түшүнбөдүнбү?
- Анда неге курушкан?
- Аны эч ким курган эмес. Ал дайыма бар болгон.
- Кантип эле эч ким барып көрбөгөн?
- Эй, өтө эле өжөр турбайсыңбы? Анда эч нерсе жок дедим го сага, көрө турган нерсенин өзү жок!
- Сиз аны кайдан билесиз, өзүңүз ал жерде эч качан болгон эмессиз го?!

Ал ушунчалық өжөр, дегенинен кайтпай турган, кайсар болгондуктан, айылда аны Мартин өжөр деп чакырчу болушуптур. Бирок ал өзүн мындај атагандыктары үчүн капа болбоптур. Дагы эле ошол эч жакка алыш барбай турган жол жөнүндө ойлой бериптири.

Арадан азбы-көптү мезгил өтүптур. Айтоор, Мартино чоңоюп, көчөдөн чоң атасынын колунан кармабай өтө турган жашка жетиптири. Күндөрдүн биринде ал таң эртең менен туруп, айылдан чыгыптыр да, ойлонуп отурбастан ошол сыйкырдуу жол менен жүрүп кете бериптири. Ал эч токтолбостон алдыга карай кете бериптири, кете бериптири, ал эми жол барган сайын кыйындашып барыптыр. Ар-ар жерде жайылып өскөн чөптөр пайда болуптур, ал эми ойдуң-чуңкурлардын саны эсеп жеткис көп экен. Мартинонун бактына күн ысык болгондуктан, жол кургак экен. Антпесе ошол ойдуңдарда пайда болгон көлмөктөрдөн өтүүгө болбой калмак. Адегенде жолдун эки четинде да чытырман башталып, бир аздан соң

калың токойго туш болуптур. Көк тирегендей бийик, чоң дарактар ири бутактарын бири-бирине созушуп, чырмалышып кеткен имиш: көрүнүшүнөн караңгы, сыз баскан туннелге окшоп кетет экен. Жалбырактардын арасынан түшкөн күндүн нурлары кудум кечеси дениздеги маяктай жаркырап турчу экен.

Мартино жүрүп бара бериптири, бирок туннелдин аягына чыкпаптыр. Жолдун эч аягы көрүнөйүн дебейт экен. Абдан арып-чарчаптыр, акыры бутун шилтегенге да алы калбаптыр. Эми артка кайтпасам болбайт, деп ойлоптур. Коустан кайдан-жайдан экени белгисиз, бир ит пайда болуп калыптыр.

“Болду”, – деп ойлоптур Мартино, – “ит бар жерде Үй, жок дегенде адам болот”.

Ит анын алдына чуркап келип куйругун ойнотуп, Мартионун колун жыттагылаптыр да, кайра караңгы жолдон чуркап кетиптири. Ит чуркап баратып, Мартиону келатабы же жокпу деп, артына карап-карап коёт экен. Азыраак жүрүп, дагы токтоп карайт имиш.

– Баратам, баратам, – дептири Мартино, бирок ичинде: “Кызык, бул кандай укмуш?” деп ойлоптур.

Эми токой кыйла сейректешип, асман көрүнө баштаптыр. Жол чоң дарбазага чейин барып жетиптири да жоголуп калыптыр.

Мартино дарбазанын жоон темир зымдарынын арасынан караса, парктын ортосунда сарай турган имиш. Анын эшик-терезелери ачып коюлуптур. Морлорунан түтүн буралып-буралып чыгып жаткан экен. Ал эми балкондон сулуу бир синьора колун булгалап турган имиш – синьора абдан сулуу, өтө сымбаттуу экен. Мартино мындай сулуу аялды эч качан көрбөгөн экен.

– Кир, кирегой, Мартин өжөр! – дептири синьора.

– Мына сага, – деп ойлоптур Мартино кубанганынан.
– Бул жерге келип калышымды өзүм да билген эмесмин, ал болсо мени дароо таанып алды.

Мартино көп ойлоп отурбастан эшиктин туткучунан

тартып ачыптыр жана парктан өтүп сарайдын залына кириптири. Залга кирсе, синьора көркөм тепкичтер менен аны утурлаганы түшүп келатыптыр. Аны жакындан көрүп, сулуулугунан тили сөзгө да келбей калыптыр. Кийимдери андан да кооз имиш. Ал тепкичтен жагымдуу жылмайып, күлүп түшүп келиптири. Мартин өзүнчө аны абдан куунак жана шок, перилер менен ханышалардан да сулуу болсо керек деп ойлоптур.

Мартино ага таазим кылып, эми эмне болот экен, деп күтүп туруптур.

– Демек, – дептир синьора куунактык менен, – ишенбедин, туурабы?

– Эмнеге?

– Эмнеге болмок эле, жолдун эч жакка алып барбай турган экендингине да.

– Бул бир обу жок кайсарлык да. Ошон үчүн ишенбедин. Мен өзүмчө мындай ойлойм: бул дүйнөдө ар түркүн жерлер өтө көп, бирок жолдор абдан аз.

– Албетте. Дайыма бир жаңылыкты көрүү, жаратуу мүмкүн, болгону ага каалоо болсо болду. Эң негизгиси – бир жерде токтоп калbastык керек. Кыймылдаган кыр ашат эмеспи? Эми жүр, мен сага сарайды көрсөтөм.

Сарайда залдар, бөлмө жана кабинеттер абдан көп болгондуктан, алардын эсебине жетип болбойт. Жүздөн ашса ашат, бирок түк аз эмес. Ар бир бөлмөдө баалуу буюмдар, кымбат эмеректер толтура, ашыгы менен бар имиш. Кудум уйкудагы ханыша же бүт өмүрү пайдасыз байлыктарды деп түгөнүп болгон өлбөс Кошчейдин сыйкырдуу чебине окшойт.

Бул жерде каалаган нерсенди табууга болот экен! Кымбат баалуу алмаз дейсинбى, нур таратып туруучу таштар дейсинбى, алтын-күмүштөрдү айтпай деле койсо болот.

Ал шайыр синьора менен сарайдын залдарын көрүп жатканда синьора мындай деп көп кайталаптыр:

– Ал, ала бер, өзүнө жакканын алгын, эч тартынба. Алып кеткенге кыйналсан, каретамды беремин.

Мартинонун көп нерсе суралына зарылдык да калбаптыр. Ал кайтып кетейин деп караса, карета алтын-күмүш жана баалуу таштарга толтуруп коюлган экен. Каретаны башкаруучу ит үйүбүздөгү кадимки ит эмес, окуган ит имиши. Ал аттарды өтө усталык менен башкарып барыптыр.

Мартинону өзү өсүп-улгайган айылында өлдүгө чыгарып коюшкан экен. Анын айылга жөө эмес, каретада кирип келгенин көрүп, бардыгы айран-таң калышыптыр. Үйгө жетип келгенден соң баягы ит каретадан бардык байлыктарды түшүрүп, урмат көрсөтүүнүн белгиси катары куйругун эки жолу кыймылдатыптыр да, ордуна отуруп, жөнөп кетиптири. Ал дароо эле көзгө көрүнбөй, артынан көтөрүлгөн чаң гана калышыптыр.

Мартин досторуна да, душмандарына да көптөгөн белектерди бериптири жана көргөн-кечиргендерин аларга жүз жолудан да көп айтып бериптири. Ал аңгемесин бүтүрөөр-бүтүрбөс аны угуп отургандардын бири, кээде башкасы атын арабага кошуп, ошол жол менен чаптырып кетет экен. Бирок кечинде чарчап-чаалыгып, ачууланып куру кол менен кайра кайтып келет экен. Алардан кээ бирлери жол токайдун ортосунда жоголуп калды десе, башкалары жол өтүп болбой турган чытырманга барып аяктайт деп айтат экен. Эч ким эч кандай темир дарбазаны, көркөм сарайды, сулуу жана шок синьораны көрбөптүр! Анткени ушундай бир казыналар бар, ага бардык кыйынчылыктарды женип өтүп, ошол жерге биринчи болуп барган адамга гана ачылат экен. Мына, мисалы, Мартин өжөргө окшогон адамдар ошол казынага жетишкендердин бири болуп эсептелет.

1. Мартин өжөрдүн чечкиндүүлүгү, көздөгөн максатынан кайтпастыгы кандай натыйжа берди?
2. Ал кандай кыйынчылыктарга туш келди?
3. Жомоктоту “ушундай бир казыналар бар, ага бардык кыйынчылыктарды женип өтүп, ошол жерге биринчи болуп барган адамга гана ачылат” – дегенде эмнени түшүндүнөр?

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
Элдик оозеки чыгармачылыктын казынасынан	
Эмгек ырлары	5
Каада-салт ырлары	9
Кошок ырлары	16
Тамсилдер	24
Элдик эпостордон	
Эр Төштүк	30
“Манас” эпосунан	48
Эл акындарынын чыгармаларынан	
Женижок (Өтө)	64
Барпы Алыкулов	72
Акын-жазуучулар кайра иштеп чыккан чыгармалардан	
Алымкул Осмонов	76
Жоомарт Бекенбаев	85
Кыргыз фантастикасынан	
Кенеш Бейшебаев	90
Кусеин Эсенкожеев.....	93
Кыргыз элинин өткөн турмушунан	
Аалы Токомбаев (Балка)	98
Төлөгөн Касымбеков	115
Абдрасул Токтомушев	128
Жаңы турмуш, согуш темасы	
Чынгыз Айтматов	135
Жоомарт Бекенбаев	172
Темиркул Уметалиев	176
Жаратылыш, жан-жаныбарлар жөнүндө	
Түгөлбөй Сыдыкбеков	184
Качкынбай Осмоналиев	202
Боордош элдердин адабиятынан	
Мухаммад Юсуф	206
Откүр Хаши.....	209
Гафур Гулам.....	220
Жанни Родари	233

O'quv nashri

BEKTURSUN ALIMOV, OYSULUV TO'YCHUBOYEVA

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lif mакtabalarining
6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qirg'iz tilida

To'rtinchinashri

“Sharq” nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактору А.Зулпихорова
Басма редактору А.Бахрамов
Тех. редактору Р. Бобохонова
Көркөм редактору Ф. Башарова

Басманын лицензиясы АГ № 201, 28.08.2011

Басууга уруксат берилди 25.05. 2017 Форматы 60x90 $\frac{1}{16}$. Оффсеттик басма.
“TimesKAZ” гарнитурасы. Кегли 13; 11. Шарттуу басма табагы 15,0.
Эсептик басма табагы 13,98. Нускасы 748. Келишим

**“Sharq” басма-полиграфиялык акционердик компаниясы,
100000, Ташкент, Буюк Туран көчөсү, 41.**

**«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүнүн
басмаканасында басылды. Ташкент, 100129, Навоий көчөсү, 30-үй.**

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынган-дагы абалы	Класс жетек-чисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандағы абалы	Класс жетек-чисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						

Окуу китеби ижарага берилip, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан тәмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок
Канааттандырлую	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырлую ремонттолгон. Барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырлую эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

O'quv nashri

BEKTURSUN ALIMOV, OYSULUV TO'YCHUBOYEVA

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lif mакtabalarining
6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qirg'iz tilida

To'rtinchinashri

“Sharq” nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактору А.Зулпихорова
Басма редактору А.Бахрамов
Тех. редактору Р. Бобохонова
Көркөм редактору Ф. Башарова

Басманын лицензиясы АГ № 201, 28.08.2011

Басууга уруксат берилди 25.05. 2017 Форматы 60x90 $\frac{1}{16}$. Оффсеттик басма.
“TimesKAZ” гарнитурасы. Кегли 13; 11. Шарттуу басма табагы 15,0.
Эсептик басма табагы 13,98. Нускасы 106. Келишим

**“Sharq” басма-полиграфиялык акционердик компаниясы,
100000, Ташкент, Буюк Туран көчөсү, 41.**

**«O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүнүн
басмаканасында басылды. Ташкент, 100129, Навоий көчөсү, 30-үй.**